

RMASAV.COM

JOURNAL OF INTEGRATED
EDUCATION AND RESEARCH

Journal of Integrated Education and Research

ISSN: 2181-3558

VOLUME 1 | JUNE 2022

- Pedagogy. Psychology. Methodology
- Linguistics. Literature
- History. Philosophy
- Biology. Chemistry.
- Ecology. Geography
- Political science. sociology
- Mathematics. Physics. Mechanics
- Agriculture
- Architecture
- Art history
- Islamic studies
- Economics
- Technical sciences
- Medical sciences
- Legal sciences
- Information technologies

SCAN ME

www.rmasav.com

**THE JOURNAL OF
INTEGRATED
EDUCATION AND
RESEARCH**

ISSN 2181-3558

VOLUME 1, ISSUE 1

JUNE 2022

*Tahririyat a'zolari**Berdialiev A. f.f.d., prof.**Nurullaeva Sh.U. ped.f.d., prof.**Tursunov K.Sh. ped.f.d., prof.**Babadjanova D. tarix.f.d., prof.**Ernazarova G.O. ped.f.d., prof.**Abduraximova D.A. ped.f.d., prof.**Мадымаров Т.Т. yur.f.d., prof.**Mupzaeva C.P. fil.f.d., prof.**Yuldashev M.M. fil.f.d., prof.**Xolliyev A.E. bio.f.d., prof.**Yuldashev M.M. fil.f.d., prof.**Salaeva M.S. psi.f.n., dotsent**Salayeva M.S. ped.f.d., prof.**Tojiboyeva M.A. fil.f.d., dotsent**Sabirova N.E. fil.f.d., dotsent**Norboyeva U.T. bio.f.d., dotsent**Yarmatov R.B. ped.f.d., dotsent**Egamberdiyeva N.A. tarix.f.d., dotsent**Achilov N.K. fil.f.d., dotsent**Imomova G.M. fil.f.n., dotsent**Zakirova H.R. f.f.n., dotsent**Tuhtahujayev H.B. ped.f.f.d., dotsent,**TFA Akademik**Bakiyev Z.A. ped.f.n., dotsent**Razzakov H.K. tex.f.n., f.f.d., dotsent**Ortikov O.A. tex.f.f.d., dotsent**Djuraeva M.Y. f.f.f.d.**Nabikhodjaev A.A. iqt.f.n., dotsent**Otadjanova M.O. f.f.d.**Tajibaeva M.A. fil.f.d., dotsent**Hasanov A.M. fil.f.f.d.**Kholmurodov A.E. fiz.m.f.d., dotsent**Mas'ul kotib: M.Yusupov*

MUNDARIJA

TARIX

Jo'rayev H.I. Jahon sinologiyasida konfutsiychilik ta'limotining o'rganilishi.....	3
Хайитов Ш.А. Ахмадов А.А. Бухоро амирлигида рус-тузем мактабининг очилиши ва фаолияти тарихидан (архив хужжатлари асосида)	8

TABIY FANLAR

Ходжаева Н.А. Современные подходы управления экологизации в Республике Узбекистан	14
Seypullaev A.K., Reypnazarova N.E. Buzoqlarning kolibakterioz kasalligi.	18
Matrasulova N.I. Firoinning kimyoviy tuzulishi va fizik xossalari.....	23
M.Xolmurotov, Ganiyeva L.R. Duragay gibiskus (hibiscus hybridus) bioekologiyasi va manzaraviylik xususiyatlarini baholash	25
Сафайев С.З. Ноқишлоқ мақсадлари учун қишлоқ хўжалиги ерларини ажратиш ва асослашнинг мавжуд ҳолати мониторинги.....	33
Sodiqova U.B., Bo'ronova S.O. Spirtlar mavzusini innovatsion texnologiyalardan foydalanib o'qitish metodikasi	38

TEXNIKA FANLARI

А.Ж.Исаков, Ф.Э.Хўжаёров, С.У.Арзиев Қишлоқ хўжалиги истеъмолчиларини электр энергияси билан таъминлаш ва электр таъминоти тизмининг эксплуатация самардорлигини ошириш.....	47
Н.А.Ходжаева, М.Х.Сарымсакова Экономические аспекты осуществления производственных и бизнес-процессов на железнодорожном транспорте в республике Узбекистан	54
A.T.Turdaliyev, G.G.Mamajonov Pomegranate propagation measures and the scientific basis of planting place selection	57
Орипова Ш.К. Удаление жидкости из газовых скважин	61

PEDAGOGIKA FANLARI

Salaeva M.S. Bo'lajak pedagoglarning kommunikativ kompetentligini shakllantirishga innovation yondashishning psixologik-pedagogik imkoniyatlari	68
Panjiyev J.M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligini o'stirishda xorijiy mamlakatlarning tajribasidan foydalanish usullari.....	75
Umirbekova Y.A. Bazarbaeva A.M. Instructional media used in teaching english.....	81
G'oibova N.Z. Energetika sohasi mutaxassislarini tayyorlashda kadrlar sifatining ahamiyati	84
Jumanazarov L.O., Bo'riboyev H.B. O'smirlarda kreativ fikrlashni rivojlantirish.....	88
Abdullayev Sh.Z. O'smirlar yoshida rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari	92
Ходжаева М.Л. Ўзбек халқ мусиқаси воситасида мактабгача ёшдаги болаларни маънавий-ахлоқий тарбияни шакллантириш услублари.....	94
Xolmanova S Matematika darslarini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish	97
Xo'janioyova N.R. Ona tili va adabiyot fanlarini o'qitishda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati.....	101

FILOLOGIYA FANLARI

Abraxmatova Sh.A., Abrahmatova A.A. "Abdullanoma" yoki "Sharafnomayi shohiy" asari xususida	107
Qodirova D.X. Dunyo tilshunosligida lingvopoetika sohasidagi yangi nazariy qarashlar	109
Umirbekova Y.A., Bazarbaeva A.M. Instructional media used in teaching english.....	114
Sabirova N.E. Xorazm dostonchiligi rivojida baxshilarning o'rnini.....	118
Gazibekova S.Y. Epitet va o'xshatishlarning asardagi badiiy qiymati (Xayriddin Sulton asarlari misolida)	124
Gazibekova S.Y. Xayriddin Sultonov asarlaridagi diniy leksik birliklarning badiiy til xususiyatlari.....	128
Nurfayziev H. Bank aktivlari samaradorligi	137

TARIX

JAHON SINOLOGIYASIDA KONFUTSIYCHILIK TA'LIMOTINING
O'RGANILISHI

Jo'rayev Husniddin Ibragimovich
TDSHU "Xitoy tarixi, madaniyati,
siyosati va iqtisodiyoti" kafedrası
1-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Konfutsiychilikning Xitoy va dunyoda tutgan o'rnini yoritildi. G'arb individualizmiga alternativa sifatida Xitoy tashqi siyosiy aloqalarni rivojlantirishning ijtimoiy-siyosiy kollektivizmga asoslangan yo'lini taklif qiladi, bu mamlakatlar o'rtasida tinchlik, do'stlik va totuvlikni nazarda tutadi. Aynan shu o'zaro manfaatli va o'zaro boyituvchi hamkorlik jahon hamjamiyati oldida turgan ustuvor vazifalar va global muammolarni hal qilishga olib kelishi mumkin. Konfutsiy mafkurasi kelajakda butun dunyo jamiyatining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shunday qilib, maqolaning dolzarbligi XXRning siyosiy va ijtimoiy sohasiga konfutsiylik ta'sirini ilmiy tushunishni, zamonaviy Xitoy jamiyatida modernizatsiya jarayonida yuzaga keladigan qarama-qarshiliklar va hal qilinmagan muammolarni tahlil qilish zarurligidan iborat.

Kalit so'zlar: XXR, Konfutsiy, Chjao Chunfu, "ren", "Lunyu", "Konfutsiylik axloqi", Pragmatizm ruhi, "li", "Tao", Guangxi, Shibusava Eyichi.

Annotation. This article discusses the role of Confucianism in China and the world. As an alternative to Western individualism, China offers a way to develop foreign policy relations based on socio-political collectivism, which implies peace, friendship and harmony between countries. It is this mutually beneficial and mutually enriching cooperation that can lead to the solution of priorities and global problems facing the world community. Confucian ideology will have a positive impact on the future development of world society. Thus, the relevance of the article lies in the need for a scientific understanding of the Confucian impact on the political and social sphere of the PRC, an analysis of the contradictions and unresolved issues arising in the modernization process in modern Chinese society.

Key words: PRC, Confucius, Zhao Chunfu, "ren", "Lunyu", "Confucian ethics", the spirit of pragmatism, "li", "Tao", Guangxi, Shibusawa Eyichi.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль конфуцианства в Китае и мире. В качестве альтернативы западному индивидуализму Китай предлагает путь развития внешнеполитических отношений, основанный на социально-политическом коллективизме, предполагающем мир, дружбу и согласие между странами. Именно такое взаимовыгодное и взаимообогащающее сотрудничество может привести к решению приоритетных и глобальных проблем, стоящих перед мировым сообществом. Конфуцианская идеология окажет положительное влияние на будущее развитие мирового сообщества. Таким образом, актуальность статьи

zaključается v neobxodimosti naučnogo osmysleniya vliyaniya konfucianstva na političeskuyu i sotsialnuyu sferu KNP, analiza protivorečij i nerешennyx voprosov, vznikajušyx v proceссе modernizacii v sovremenном kitajskom obščestve.

Ключевые слова: KNP, Конфуций, Чжао Чуньфу, «жэнь», «луньюй», «конфуцианская этика», дух прагматизма, «ли», «дао», Гуанси, Сибусава Эйити.

Jahon sinologiyasida Konfutsiychilik ta'limotining o'rganilishi. Konfutsiylik nafaqat Xitoy aholisiga, balki jahon hamjamiyatiga, ayniqsa Osiyo-Tinch okeani mintaqasi mamlakatlariga: Yaponiya, Koreya, Vetnam va Singapurga bevosita ta'sir ko'rsatadi. G'arb individualizmiga alternativa sifatida Xitoy tashqi siyosiy aloqalarni rivojlantirishning ijtimoiy-siyosiy kollektivizmga asoslangan yo'lini taklif qiladi, bu mamlakatlar o'rtasida tinchlik, do'stlik va totuvlikni nazarda tutadi. Aynan shu o'zaro manfaatli va o'zaro boyituvchi hamkorlik jahon hamjamiyati oldida turgan ustuvor vazifalar va global muammolarni hal qilishga olib kelishi mumkin. Konfutsiy mafkurasi kelajakda butun dunyo jamiyatining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. XXRning siyosiy va ijtimoiy sohasiga konfutsiylik ta'sirini ilmiy tushunishni, zamonaviy Xitoy jamiyatida modernizatsiya jarayonida yuzaga keladigan qarama-qarshiliklar va hal qilinmagan muammolarni tahlil qilish zarurdir. Maqola zamonaviy Xitoy ijtimoiy-siyosiy hayotining o'ziga xos xususiyatlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Konfutsiy ta'limoti keng tarqaldi va ko'plab izdoshlarga ega bo'ldi. Ular qadimiy konfutsiylik tamoyillariga tayanib, konfutsiylik g'oyalarni rivojlantirib, uyg'un jamiyat yaratish uchun maqbul echimlarni qidirishgan. Ushbu tamoyillar va g'oyalarni o'rganib, zamonaviy olimlar ularni hozirgi voqelikka moslashtiradilar, dolzarb muammolarni hal qilish uchun ulardan foydalanishga harakat qiladilar.

1979 yildan boshlab Xitoy jamiyatida dinamik o'zgarishlar ro'y bermoqda. Iqtisodiyotni sezilarli darajada liberallashtirish fonida jamiyatning iqtisodiy va siyosiy sohalari orasidagi tafovut tobora yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Tahlilchilar doiralarida nomutanosiblikni tenglashtirish, ya'ni mamlakat siyosiy hayotini demokratlashtirish zarurligi haqidagi fikr tobora ko'payib bormoqda. Bundan tashqari, Xitoy davom etayotgan modernizatsiya jarayonlari bilan birlashtirilishi mumkin bo'lgan ruhiy ustki tuzilmani qidirmoqda. Shu nuqtai nazardan, tadqiqotchilarning qiziqishi Xitoyning zamonaviy siyosiy madaniyatini o'rganishga, unda konfutsiylikdan saqlanib qolgan g'oyalarni aniqlashga va bu ta'limot haqiqatan ham tadbirkorlik ruhiga mos keladigan qadriyatlarni o'z ichiga olishi mumkinligini aniqlashga qaratiladi. Xitoyliklarning siyosiy an'alarining shakllanishiga uchta ta'limot ta'sir ko'rsatdi: daosizm, qonunshunoslik va konfutsiylik. Shu bilan birga, tahlilchilar Konfutsiylik uchun markaziy o'rin ajratadilar. Bu fakt sanab o'tilgan ta'limotlarning mohiyati va rivojlanish tarixi bilan izohlanadi.

Zamonaviylik va konfutsiylik haqida gapirganda, xitoylik tahlilchi Chjao Chunfu¹ konfutsiy etikasida modernizatsiya va demokratlashtirishga zid bo'lgan postulatlar mavjud va ularga o'z hissasini qo'shadi, deb hisoblaydi. Birinchisi, Konfutsiy etikasi qadimgi agrar sivilizatsiya mahsuli ekanligi bilan bog'liq. Bu sub'ektlar tengligi bilan tovar-bozor munosabatlariga asoslangan sanoat jamiyatining ruhiga zid, qat'iy ierarxiya tamoyillariga asoslangan feodal etika. Konfutsiychilikning yana bir jihati shundaki, u 2000 yillik taraqqiyoti mobaynida uni zamonaviylashtirishga mos keladigan boshqa ta'limotlar, falsafalar, e'tiqodlar, ijtimoiy va siyosiy an'analarning ko'p qoidalarini o'zlashtirdi. Konfutsiychilikning modernizmga qarshi tomonlarini hisobga olgan holda, Zhao Chunfu quyidagilarni ta'kidlaydi:

- Ierarxiya va o'zaro bog'liqlik (o'zaro) g'oyasi zamonaviy tenglik printsipli va demokratiya ruhiga ziddir.

- Konfutsiy etikasida huquqlar burchlardan ajratilgan, bu demokratik tamoyillarga ziddir: xususan, imperatorning huquqlarini osmon beradi va mamlakatni donishmand boshqarishi mutlaq darajaga ko'tariladi.

- Oilaning yuksalishi, imperatorning qudrati va ajdodlarga sig'inish individualizm tamoyiliga ziddir.

- Konfutsiyning antik davrni e'zozlashga bo'lgan talabi zamonaviy jamiyatda ijodkorlik tamoyiliga mos kelmaydi.

- O'rta ta'limoti, ya'ni Konfutsiyning qat'iy ijtimoiy adolat talabi, axloqning oliy printsipligiga aylanadi, bu raqobat tamoyiliga mos kelmaydi².

Shu bilan birga, Chjao Chunfu modernizatsiya va demokratlashtirishga nima yordam berishi mumkinligini ko'rsatadi:

- Ijtimoiy mas'uliyatni kuchli his qilish.

- Hayotga baquvvat va faol munosabat: Konfutsiy etikasi fazilatli odam doimo taraqqiyotga hissa qo'shishi kerakligini va hayotning qiymati faol ijodda ekanligini ta'kidlaydi.

- Bundan tashqari, axloqiy qadriyatlar, faoliyat va o'z-o'zini tartibga solishga e'tibor Xitoy xalqining vatanparvarlik ruhini kuchaytirdi.

- Boshqalarga ijobiy munosabat tamoyili "ren" (so'zma -so'z "boshqalarga mehribon yurak bilan munosabatda bo'lish") Xitoy ijtimoiy guruhlarida ijobiy mikroiklimni yaratishga yordam beradi.

- Pragmatizm ruhi³.

---

¹ 赵纯福·1964年1月生，吉林省农安县人·副教授·承担或参与完成科研项目10余项·获原国家黄金管理局科技进步一等奖、中国黄金协会科学技术一等奖等各级别奖励4项。

Chjao Chunfu, 1964 yil Jilin provinsiyasi Nong'an okrugidan tug'ilgan, dotsent. 10 dan ortiq ilmiy tadqiqot loyihalarini bajarishda qatnashgan yoki ishtirok etgan va turli darajadagi 4 ta mukofotni qo'lga kiritgan, masalan, sobiq Davlat Oltin ma'muriyatining Fan va texnologiya taraqqiyoti birinchi mukofoti va Xitoy Oltin assotsiatsiyasi fan va texnologiya birinchi mukofoti.

² . Ilmiy. Konf., Moskva, 22-24 sentyabr 1999 II qism: Xitoy modernizatsiya va islohotlar yo'lida / Dal instituti. Sharqiy RAS. M., 1999.S. 123-126.

Konfutsiy etikasining murakkabligiga ishora qilib, Zhao Chunfuning aytishicha, ko'pincha uning afzalliklari va kamchiliklari yaxlit yaxlitlikka birlashtirilgan va bitta dunyoqarash ikki tomonlama ma'noga ega, bu esa konfutsiylikni modernizatsiya uchun mafkuraviy asos sifatida qabul qilib bo'lmaydi. Ammo, uning modernizatsiya ruhiga mos kelmasligi haqidagi xulosa o'z-o'zidan ta'limotning nomuvofiqligidan kelib chiqmaydi. Axir, birinchi qarashda, xristianlik unga mos kelmaydigan bo'lib tuyulishi mumkin, bunda ichki qarama-qarshiliklar ham bor. Biroq, protestantlarning ish axloqini va uning kapitalizm ruhini shakllantirishdagi rolini eslash kifoya, Konfutsiylik nuqtai nazarini, uni zamonaviy jamiyat qadriyatlariga moslashtirishga urinishlar o'zgarishi mumkin.

Zhao Chunfu yapon iqtisodchisi Shibusava Eyichining (1840-1931) ta'limotini e'tiborsiz qoldirishi mumkin, bunga ma'lum darajada kalvinizm ish axloqi g'oyalarning konfutsiylik hamkori sifatida qaralishi mumkin. Shibusava Eyichi pragmatizm va konfutsiylik ruhi yaxshi ketishi mumkinligini ishonchli tarzda namoyish etdi. Bu fikrni ishlab chiqishda yapon mutafakkiri "Konfutsiylik axloqi" va "foйда olish" kabi qarama-qarshi tamoyillarni birlashtira oldi. Uning tadbirkorlik falsafasiga oid eng mashhur asari - "Lunyu" va buxgalteriya hisobi ("Lunyu" - so'zlar to'plami, axloq kodeksi Konfutsiy). Shibusavaning 1928 yilda nashr etilgan kitobi keyinchalik bir necha bor qayta nashr etilgan, bu uning g'oyalari mashhurligi haqida gapiradi. Shibusava o'zining tadbirkorlik tajribasiga asoslanib, axloq va ishbilarmonlik bir -biriga zid emasligini isbotlaydi. Iqtisodchi tadbirkorlik faoliyati faqat shaxsiy farovonlikni yaxshilash istagiga asoslanadi, degan an'anaviy donolikni rad etdi. Shibusavaning so'zlariga ko'ra, biznes bilan shug'ullanayotganda, siz faqat shaxsiy imtiyozlarni hisoblay olmaysiz, lekin jamiyat oldidagi burchingizni qanday bajarish haqida o'ylash ham muhimdir. Iqtisodchi da'vo qiladiki, Konfutsiy ta'limotiga ko'ra, faqat uni olijanob odam deb hisoblash mumkin, u muvaffaqiyatga erishish istagida boshqa odamning yuksalishi va muvaffaqiyatiga hissa qo'shadi. Bu axloqiy me'yorlarga amal qilgan tadbirkorning faoliyati jamiyatga va oxir -oqibat o'ziga foyda keltiradi. "Agar shaxsiy daromad oshkora bo'lmasa, uni haqiqiy deb bo'lmaydi", -deya ta'kidlaydi Shibusava⁴.

Hozirgi vaqtda konfutsiylik va G'arb demokratiyasi uyg'unligini o'rganish sohasida xitoylik an'anachilar maktabi ko'zga ko'ringan o'rinni egallaydi. Uning vakillari ikki tushuncha tamoyillarini birlashtirish yo'llarini izlaydilar. Masalan, ushbu maktabning taniqli vakili, xitoy sotsiologi, Syangandagi Xitoy universiteti rektori, professor Jin Yaojining fikricha, Xitoy siyosiy madaniyati G'arb

³ Chunfu, Chjao. Konfutsiy etikasi va modernizatsiyasi: ziddiyat va integratsiya // Xitoy, Xitoy tsivilizatsiyasi va dunyo. Tarix, zamonaviylik, istiqbol: X stajyor materiallari. ilmiy. Konf., Moskva, 22-24 sentyabr 1999 II qism: Xitoy modernizatsiya va islohotlar yo'lida / Dal instituti. Sharqiy RAS. M., 1999.S. 123-126.

⁴ Shneivas, D. S. "Tadbirkorlik falsafasi" Shibusava Eiichi // Xitoy, Xitoy tsivilizatsiyasi va dunyo. Tarix, zamonaviylik, istiqbol: XI stajyor materiallari. ilmiy. Konf., Moskva, 27-29 sentyabr. 2000 II qism: XXI asrda Xitoy. Imkoniyatlar, qiyinchiliklar va istiqbollari / Dal. Sharqiy RAS. M., 2000.S. 171-175.

demokratiyasi institutlari bilan umumiy saylovlar va siyosiy qatnashish kabi shakllarga mos keladi. Hukumat an'anaviy konfutsiychilikka befarq. Eng muhimi, uning axloqiy mohiyatidir. Biroq, xitoylik tahlilchining fikricha, birinchi navbatda ingliz-amerika kabi demokratik davlatlarga xos bo'lgan liberalizm va individualizm konfutsiylik uchun qabul qilinishi mumkin emas⁵.

Biroq, bu tasavvur amerikalik tahlilchi Zhenguang Zhou tadqiqotlari bilan konfutsiylik demokratiya tamoyillariga qanchalik mos kelishini o'rganadi. Bu tadqiqotchining ta'kidlashicha, konfutsiylik xitoylarning zamonaviy siyosiy madaniyatining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan, ularni o'tish davri deb baholash mumkin. Tahlilchining so'zlariga ko'ra, Konfutsiychilikda o'zaro bog'liq bo'lgan ikkita tamoyil asosiy hisoblanadi: "ren" (xayriya, insonparvarlik), "li" (hurmat, marosim), bu "Tao" qonunlariga to'g'ri rioya qilish uchun zarur demakdir.

Konfutsiylik legizm va daosizmdan sezilarli gumanizmga farq qiladi, bu bizga unda demokratik xususiyatlarning mavjudligi haqida gapirishga imkon beradi. Gumanizm shundan iboratki, Konfutsiy jinlar va ruhlardan ozod bo'lgan dunyoni tasvirini yaratdi, odamni uning markaziga qo'ydi va shu bilan inson qadrini yuksaltirdi. Bundan tashqari, Konfutsiydagi odam "li" ni to'g'ri kuzatish uchun ta'lim va o'z-o'zini tarbiyalashni talab qiladi. Chjouning so'zlariga ko'ra, o'z-o'zini tarbiyalash g'oyasi G'arbning shaxsiy mustaqilligi va avtonomiyasi haqidagi g'oyalariga mos keladi, garchi Xitoyda shaxsni tarbiyalash va o'zini o'zi o'qitish instituti doirasida amalga oshirilgan bo'lsa ham. qat'iy "li" retseptlariga muvofiq "katta oila" demakdir⁶.

Shu bilan birga, tahlilchi Guanchining demokratik qadriyatlar va munosabatlarning tarqalishining zaruriy sharti sifatida qaraladigan ba'zi xususiyatlarini ko'rsatadi. Shunday qilib, o'zaro majburiyatlarning ustuvorligi fuqarolik burchini va xitoyliklar orasida siyosiy jamoaga mansubligini anglashga hissa qo'shishi mumkin (bu erda Chjou fikri Shibusava Eyichining qarashlari bilan ko'p o'xshashliklarga ega). Tadqiqotchi xulosa qiladi: Guangxi siyosiy madaniyati an'anaviy konfutsiylikdan farqli o'laroq, individuallikning ancha yuqori darajasi bilan ajralib turadi, bu individual o'zgaruvchan ekologik sharoitga moslashish, shuningdek, unga bo'ysunish darajasining pasayishi bilan ifodalanadi.

Xulosa. Insoniyat - bu katta oila, unda uyg'unlik hukm surishi kerak ", - deydi Konfutsiy ta'limoti. Bunga qo'shilmalik, dunyoda kuzatilayotgan barcha buzg'unchi tendentsiyalar bilan ixtiyoriy ravishda kelishib olishni anglatadi. Ayrim davlatlar, agar ular birgalikdagi sa'y-harakatlarni birlashtirishdan bosh tortsa, insoniyat juda yaqinlashgan ekologik, oziq -ovqat, xomashyo, moliyaviy va boshqa inqirozlarni hal qila olmaydi. Konfutsiy ta'limotining zamonaviy dunyoga ta'siri, ehtimol, jamiyat uchun bu vaziyatdan chiqishning eng ishonchli usullaridan biridir.

An'anaviy xitoy madaniyatining asosi bo'lgan konfutsiylik murakkab va burilishli rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. U vayron qilindi, qayta tiklandi, yana rad etildi, unga boshqa ta'limotlar ta'sir ko'rsatdi. Ko'p davrlar mobaynida Konfutsiy

⁵ Berger, J. Xitoyda siyosiy islohotlar // Osiyo va Afrika bugun. 2007. 8-son, 44-54-betlar.

⁶ Xitoyda konfutsiylik, nazariya va amaliyot muammolari. M., 1982 yil.120p

etik va siyosiy ta'limoti tanazzul va farovonlik davrlarini boshidan kechirdi. Ta'limning mustahkam haqiqatlari uning xitoy xalqining ongida rahbarligini ta'minladi. Tarix davomida uning davriy tabiati sub'ektiv omil bilan, ya'ni xalq hayotida o'qituvchining rolini belgilaydigan o'sha imperator yoki rahbarning hokimiyatga kelishi bilan izohlanadi. Hozirgi vaqtda XKP rahbariyati Xitoy jamiyati hayotida konfutsiylik an'alarining ahamiyatini tan oladi, buning natijasida Xitoyda konfutsiylik qayta tiklanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Berger, J. Xitoyda siyosiy islohotlar // Osiyo va Afrika bugun. 2007. 8-son, 44-54b
2. Xitoyda konfutsiylik, nazariya va amaliyot muammolari. M., 1982 yil.120b
3. Shneivas, D. S. "Tadbirkorlik falsafasi" Shibusava Eiichi // Xitoy, Xitoy tsivilizatsiyasi va dunyo. Tarix, zamonaviylik, istiqbol: XI stajyor materiallari. ilmiy. Konf., Moskva, 27-29 sentyabr. 2000 II qism: XXI asrda Xitoy. Imkoniyatlar, qiyinchiliklar va istiqbollari / Dal. Sharqiy RAS. M., 2000.S. 171-175b
4. Chunfu, Chjao. Konfutsiy etikasi va modernizatsiyasi: ziddiyat va integratsiya // Xitoy, Xitoy tsivilizatsiyasi va dunyo. Tarix, zamonaviylik, istiqbol: X stajyor materiallari. ilmiy. Konf., Moskva, 22-24 sentyabr 1999 II qism: Xitoy modernizatsiya va islohotlar yo'lida / Dal instituti. Sharqiy RAS. M., 1999.S. 123-126b
5. Ilmiy. Konf., Moskva, 22-24 sentyabr 1999 II qism: Xitoy modernizatsiya va islohotlar yo'lida / Dal instituti. Sharqiy RAS. M., 1999.S. 123-126b
6. <http://www.zitu.neu.edu.cn/2019/0109/c1094a12091/pagem.html>

БУХОРО АМИРЛИГИДА РУС-ТУЗЕМ МАКТАБИНИНГ ОЧИЛИШИ ВА ФАОЛИЯТИ ТАРИХИДАН (АРХИВ ХУЖЖАТЛАРИ АСОСИДА)

Ҳайитов Шодмон Аҳмадович

БухДУ “Жаҳон тарихи” кафедраси профессори, т.ф.д.

Аҳмадов Аҳмаджон Асрор ўғли

БухДУ “Бухоро тарихи” кафедраси таянч докторанти

ahmadov-ahmadjon@mail.ru

Аннотация. Ушбу мақолада Бухоро амирлиги пойтахти Бухоро шаҳрида 1894 йилда очилган рус-тузем мактаби тарихи архив манбалари таҳлили орқали илмий асосда таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Бухоро, амир маъмурияти, рус-тузем мактаби, приход мактаби, билим юрти, синод, мебель, ўқув қуроллари, дарслик, ўқув кўлланма, генерал-губернатор, О.Керенский, ўқувчи, ўқитувчи, таҳсил, рус тили, арифметика, магазин.

Аннотация. В данной статье путем анализа архивных источников научно анализируется история русско-туземской школы, открытой в 1894 году в Бухаре, столице Бухарского эмирата.

Ключевые слова: Бухара, эмирское правление, школа русского строя, приходская школа, училище, синод, мебель, учебные пособия, учебник, учебное пособие, генерал-губернатор, О. Керенский, ученик, учитель, образование, русский язык, арифметика, журнал.

Abstract. In this article, the history of the Russian-Tuzem school opened in 1894 in Bukhara, the capital of Bukhara Emirate, is scientifically analyzed through the analysis of archival sources.

Key words: Bukhara, amir's administration, Russian-system school, prikhod school, school of learning, synod, furniture, educational tools, textbook, study guide, governor-general, O. Kerensky, student, teacher, education, Russian language, arithmetic, magazine.

Кириш. Россия империясининг Туркистонда маориф йўналишидаги сиёсати минтақада мустамлака тартибларини мустаҳкамлаш ва аҳолини “руслаштириш” мақсадларига йўналтирилган эди. Туркистон генерал-губернаторлигининг ҳарбий-маъмурий бошқарув қўйи бўғинида маҳаллий миллат вакиллари фаолият юритиб, волость, бўлис бошқарувчиси, мингбоши, юзбоши, элликбоши мансабларидагиларни “ҳазрати олийлари” га садоқат билан хизмат қилишлари улар олган таълимга кўп жиҳатдан боғлиқлиги муҳим омиллардан бири бўлган. Юқоридаги стратегик мақсаддан келиб чиқиб, Туркистонда рус-тузем мактаблари очилган. Архив манбасида 1891 йил Туркистон генерал-губернаторлиги вилоятларида, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидаги рус манзилгоҳларида Туркистон ўқув юртлари бошқармаси тасарруфида ўнлаб рус-тузем мактаблари фаолият юритган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили: Бухоро амирлигида рус-тузем мактабининг очилиши ва фаолияти билан боғлиқ маълумотлар асосан архив ҳужжатлари асосида ёритилиб ўтилади. Бунда асосан Ўзбекистон Миллий Архивидаги, И-фонди ҳужжатларидаги аниқ далиллар ва рақамлар мақола мазмунида акс этган.

Тадқиқот методологияси: Мазкур мақолани ёзишда тарихий тадқиқотлар олиб боришнинг объективлик, холисоналик, қиёсийлик, синхронлик, анализ-синтез, хронологик изчиллик каби методларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Бу даврда Туркистон ўлкасида 22 та рус-тузем мактаблари ва махсус билим юртлари мавжуд бўлиб, уларнинг кичигида 11-12 нафардан, 25 нафаргача ўқувчилар таҳсил олган. Агар Тўйтепадаги рус-тузем мактабида 6 та, Ўратепадаги мактабда -11 нафар ўқувчи таҳсил олган бўлса, Марвдаги рус-тузем мактабида – 43 та, 3-рақамли Тошкентдаги билим юртида – 34 та ўқувчи ўқиган. 1891 йилда Туркистон рус-тузем мактабларида жаъми: 426 нафар ўқувчи ўқиганди [1]. Архив ҳужжатлари ўрганилар экан, уларда сақланган варақларда рус-тузем мактаблари биносининг ташқи ва ички кўринишлари, бино қурилиши билан боғлиқ лойиҳалар мавжудлиги аён бўлади [2]. Ушбу мактаблар 2-3 йиллик бўлиб, уларда маҳаллий миллат вакиллариининг фарзандлари (ўзбек, тожик, туркман, ва ҳ.к.) таҳсил олиб,

мактабларда асосан рус тили ва арифметика фанларидан ўқувчиларга таҳсил берилган. 1887 йил март ойидан бошлаб Туркистон ўқитувчилар Семинариясининг ўқув курси Хивада очилиб, унда 11 нафар ўқувчи ўқий бошлаган ва мактаб харажатлари хон хазинасидан қопланган. Петро-Александровскда шаҳар билим юрти иш бошлаб, Хива фуқаролари фарзандларидан 4 та бола таҳсил олган.[3]

Билим юрти ва рус-тузем мактабларида сабоқ берадиган ўқитувчилар номзоди Туркистон билим юртлари Бош инспектори О.Керенский томонидан тасдиқланган ҳамда тавсия этилган. Ўқитувчиларнинг маоши ўртача 300-350 рублни ташкил этиб, уларга квартира ҳақи ва қўшимча озиқ-овқат пули ҳам берилган. 1-2 синфли приход (черков қошидаги мактаб) мактабларидаги ўқитувчилар 150 рубл маош олган.[4] Дастлабки приход мактабларидан бири Каспийорти темир йўлининг Бухоро станциясида очилиб, мактабнинг бир йиллик харажатлари 910 рублни ташкил этган. Таъкидлаш жоизки, бу билим юрти рус болалари учун очилиб, дастлаб ўқув биноси черков ичида бўлиб, О.Керенскийга мактаб учун алоҳида бино қуришни сўраб бир қатор хатлар йўлланган.[5]

Бухоро амирлигининг марказий шаҳри Бухорода рус-тузем мактабининг очилиши ва фаолият юрита бошлаши тарихига оид архив ҳужжатлари ўрганилганда амин бўлиндики, бу борада анча музокаралар ва зиддиятли жараёнлар кечган. 1890-йилларда Туркистон генерал-губернатори лавозимида фаолият юритган генерал Вревский Бухоро амири Абдулаҳадхонга (1885-1910 йй) йўллаган мактубида (1894 йил сентябрь) амир вакили Шодибек Удайчи билан суҳбатда бўлгани, амирликда рус-тузем мактаби очиш масаласи кун тартибига киритилганини хабар қилган. Мазкур хатда Амир Абдулаҳаднинг тахт вориси Саид Олимхон Санкт-Петербургда кадетлар ҳарбий мактабида таҳсил олгани, Тўражон (Олимхоннинг лақаби) рус тилини пухта ўргангани, рус маданиятидан яхшигина хабардорлиги таъкидланган.

Агар туз-тузем мактаби Бухорода очилса, Бухоро маъмурлари ва савдогарлари рус тилини пухта ўрганади, икки мамлакат ўртасида дўстлик, савдо-сотик, дипломатик муносабатлар юксалишига эса умид билдирилган.[6] Айни пайтда Амир Абдулаҳадхон рус-тузем мактаби очилишига эътирози йўқлиги, бироқ унда сабоқ берадиган ўқитувчи мусулмон миллати вакили бўлиши кераклиги билан боғлиқ ўзининг талабини илгари сурган. Ушбу талабни бажариш ва бу ҳақда ўзига ахборот беришни сўраб Вревский О.Керенскийга хат йўллаган. Ушбу жараёнлар 1894 йилнинг август-декабрь ойларида юз берган.[7] Туркистон билим юртлари бош инспектори О.Керенский Бухоро рус-тузем мактаби учун рус тили ўқитувчилиги лавозимида Тўйтепа (Тошкент) рус-тузем мактаби бошлиғи, мусулмон Гали Аскар Калинин номзодини таклиф этган. Гали Аскар Калинин 1893 йилда Туркистон ўқитувчилар семинариясини тугатиб, Тўйтепега хизмат сафарига юборилган эди.

Г.А.Калинин Тўйтепа рус-тузем мактабида 11 нафар ўқувчи билан иш бошлаган, бир йилда унга 600 рубл маош тайинланган ва иситиш тизими билан яхши таъминланган квартирада истиқомат қиларди.[8] Калинин турмуш ўртоғи ва фарзанди билан Эски Бухоро шаҳрига 1894 йил декабрь ойида етиб келган. Воқеалар тафсилотида бир қадар илгарилаб кетиш бўлсада таъкидлаш ўринли бўлардики, Г.А.Калинин рус-тузем мактабининг биринчи ўқитувчиси бўлиб иш бошлаган, бироқ 1895 йил якунига қадар қисқа муддат фаолият юритган. Унга Бухорода ўрнашиб қолиши учун 50 рубл ёрдам пули, 150 рубл қўшимча харажатлар учун маблағ, ўзи билан хотини Гадиулинага Туркистон ва амирлик шаҳарларида эркин юриш гувоҳномаси каби бир қатор имтиёзлар берилган. Шундай бўлсада, у азалги иш жойига қайтаришни сўраб О.Керенскийга бир неча бор мурожаатлар қилган, ҳеч бўлмаганда юқори ҳукумат органларидан ўзини Самарқанд шаҳридаги рус-тузем мактабига ўтказишларини сўраб мурожаат қилган.[9] Такидлаш жоизки, Г.А.Калининнинг ортга қайтишига Бухородаги оғир иқлимий ҳолат, маҳаллий маъмурлар билан тил топа олмаганлиги каби омиллар ўз таъсирини ўтказган.

Бухоро туз-тузем мактабида ўқув жараёни ва шароитини йўлга қўйиш учун 1894-1895 йилларда ўқув қўлланма ва девонхона харажатларига 100 рубл сарфланган.[10] Мактаб харажатларини қоплаш амирлик зиммаси юкланган бўлиб, 1894 йил 1 декабрда амир хазинасидан 193 рубл 50 коп. пул ишлатилган. 1895 йилда мактаб таъмири учун – 100 рубл, синфдаги мебеллар учун эса 70 рубл харажат қилинган. 1895 йилда мактабнинг бир йиллик харажати 439 рубл 68 коп.ни ташкил этиб, рус тили ўқитувчисига 143 рубл 50 коп. харажат қилинган.[11]

Эски Бухородаги рус-тузем мактаби учун ўқув қуроллари, ўқув қўлланма ва дарсликлар стол-стул (мебеллар), доска, перо, қалам, ёзув қоғозлари Рига (Латвия) даги Киммель канцелария товарлари магазинидан олиб келинган.

Ўша давр нарх-навосига кўра 1 боғлам қоғоз - 2 рубл, 1 қути перо-90 коп; 1 қути қалам-40 коп; 1 қути ёзув қоғози – 30 коп. (жаъми: 4 рубл 30 коп) баҳоланган.[12] Биринчи ўқув йилида (1894-1895 йй) «Россия транспорт жамияти» фирмаси томонидан мактабга «Киммель савдо магазини»дан 50 дона сиёхдон, 50 дона перо, 10 дона ўқув қўлланма, қалам, қаламдон, қоғоз ва бошқа канцелария товарлари етказиб берилган. Г.А. Калинин ва унинг турмуш ўртоғи Гадиулина 1895 йил январь ойига қадар Киммель магазинининг 11 турдаги 72 рубл 90 коп. баҳоланган товарларини қабул қилиб олган. [13] Рўйхатлардан бирида Бухоро амирлиги сиёсий айғоқчилиги манзилига 1895-1896 йилларда Киммел магазинининг 197 рубллик товарлари юборилгани, айғоқчилик ушбу пулнинг 100 рублини тўлаганлиги, 97 рубл ушбу магазиндан қарздор бўлиб қолганлиги қайд этилган.[14] Айғоқчилик манзилига асосан қаттиқ муқовада муқоваланган рус тили ва арифметика фанларига оид дарсликлар, ушбу фанларни ўқитиш методикасига тегишли

китоблар юборилганди.[15] Мактабни иситиш учун бир ойда ўтинга 30 рубл сарфланган, шунингдек, 16 рубл 87 коп. 6 пуд (1 пуд-16 кг), 16 фунт (1 фунт-450 грамм) керосин керак бўлган, мактабнинг биносини оқлаш учун 25 рубл харажат қилинган [16]. Г.А.Калинин мактабни тарк этганидан сўнг, Бухоро рус-тузем мактабига ўқитувчи танлаш масаласи муаммо бўлиб қолган. Амир маъмурияти мактаб ўқитувчиси мусулмон миллати вакили бўлиши билан боғлиқ талабда қатъий турган. Туркистон ўқитувчилар семинариясини битирган мусулмон ўқитувчилар оз сонли бўлганлиги туфайли О.Керенский маҳаллий аҳолининг тили ва урф-одатини «аъло биладиган», «тартибли ва оқил» (хужжатда қандай бўлса шундай қайд этилди) Вяткин номзодини Бухоро рус-тузем мактабида ўқитувчилик қилиш учун илгари сурган.[17]

Хулоса қилиб қуйидагиларни илгари суриш мумкин. Россия империясининг мустамлака йилларида Туркистон минтақасида рус-тузем мактабларини очишдан кўзланган асосий мақсад, бошқарувнинг энг қуйи бўғинидан юқоригача барча раҳбар аъзоларни ҳукуматга садоқатли шахслардан танлаш, аҳолини аросатда ушлашнинг мустаҳкам механизмини яратиш бўлганди. Империя ҳукумати рус-тузем мактабларига ўқувчилар танлашда давлат томонидан бериладиган маошга тамоман тобъе ёхуд боғлиқ бўлган оилалар фарзандларига асосий эътиборни қаратганди. Агар ўзига тўқ, кўшимча даромад манбасига эга бўлганларнинг болалари рус-тузем мактабларида ўқишса, улар мансаб хизматида ўз халқи манфаатини кўзлаб иш тутати, деган фикр ҳам мустамлакачиларда мавжуд эди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Миллий Архиви (ЎМА), И-3-фонд, 1-рўйхат, 79 йиғма жилд, 112-варақ, 112-варақнинг орқа томони.
2. ЎМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 79 йиғма жилд, 114, 115, 116, 117, 118-варақлар.
3. ЎМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 80 йиғма жилд, 113, 114-варақлар.
4. ЎМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 79 йиғма жилд, 124, 125-варақлар.
5. ЎМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 79 йиғма жилд, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137-варақлар.
6. ЎМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 79 йиғма жилд, 51, 52-варақлар.
7. ЎМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 79 йиғма жилд, 55, 56-варақлар.
8. ЎМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 79 йиғма жилд, 53, 56-варақлар.
9. ЎМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 79 йиғма жилд, 85, 86-варақлар.
10. ЎМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 79 йиғма жилд, 1,2,3-варақлар; 21, 22, 23-варақлар
11. ЎМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 80 йиғма жилд, 27-28-варақлар.
12. ЎМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 80 йиғма жилд, 61, 62-варақлар, 73-75-варақлар.
13. ЎМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 80 йиғма жилд, 80, 81, 82, 83-варақлар.
14. ЎМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 80 йиғма жилд, 83-варақ.
15. ЎМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 80 йиғма жилд, 84-варақ, 87-варақ.

16. ЎМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 80 йиғма жилд, 44-варақ.
17. ЎМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 79 йиғма жилд, 88-варақ.
18. Akhmadov A.A., Orziyev M.Z. The second world war and the unopened afghan front. //Scientific reports of Bukhara State University. –2020. No. 3. – С. 243-249.
19. Ahmadjon Asror o'g'li Ahmadov Afg'oniston va Buxoro amirligi diplomatik aloqalari (XVIII-XIX asrlar)//Scientific reports of Bukhara State University. – 2029. No. 2. –С. 226.
20. Аҳмадов Аҳмаджон Асрор ўғли. Бухоро амирлиги ва Афғонистон дипломатик ва элчилик алоқалари ва Россия империяси ҳукуматининг таъсири// Journal of Advanced Research and Stability SSN: 2181-2608 www.https://sciencebox.uz/index.php/jars/article/view/1401

ТАБИЎ ФАНЛАР

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ УПРАВЛЕНИЯ ЭКОЛОГИЗАЦИИ В
РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН*Ходжаева Н.А**Тошкентский государственный транспортный Университет**PhD, доцент*nhodzhaeva@bk.ru

Аннотация. В статье рассматриваются основные подходы управления экологизации экономики различными отечественными и зарубежными учеными. Даны основные проблемы экологизации и пути их решения в условиях трансформации экономики.

Ключевые слова: экологизация, трудовые отношения, методы управления, трудовые ресурсы, загрязнение окружающей среды, методы учета экономических потерь, техника и технологии.

Annotation. The article discusses the main approaches to managing the ecologization of the economy by various domestic and foreign scientists. The main problems of greening and ways to solve them in the context of the transformation of the economy are given.

Key words: greening, labor relations, management methods, labor resources, environmental pollution, methods of accounting for economic losses, equipment and technologies.

В современном мире экология и экономика имеют все более тесную связь на различных уровнях (от локального до глобального), а также непосредственно зависят друг от друга.

Необходимо отметить, что вопросы взаимоотношений между человеком и природой рассматривались многими философами и учеными на всех этапах исторического развития⁷. В процессе роста численности населения увеличивались материальные потребности общества, которые должна была удовлетворять экономика.

Данный факт способствовал дальнейшему совершенствованию и развитию науки, техники и технологий, что в свою очередь сказалось и на увеличении объемов производства. Кроме того, рост экономики и антропогенное воздействие человека стали причинами загрязнения окружающей среды, истощения полезных ископаемых, выбросов различных вредных веществ в атмосферу.

Экологизация экономики является процессом введения экологического фактора в анализ показателей экономического развития, предполагающего разработку методов учета экономических потерь от снижения качества

---

⁷ Ситак, Л. А. Развитие представлений о взаимодействии человека с природой // Социально-гуманитарные знания. – 2016. – № 3. – С. 70-76.

окружающей среды и их минимизацию⁸. Достаточность в значительной степени определяется в этического отношения к природе, изменением на этой основе экологического сознания общества⁹.

Кроме того, рассматриваемый процесс можно оценить с двух позиций: с одной стороны, как некую последовательность действий, которая направлена на предотвращение эколого-экономических разногласий, с другой – как ряд технических, технологических и организационных мероприятий для повышения уровня полезного использования ресурсов природы¹⁰.

Также для более глубокого понимания сущности указанного феномена необходимо обратить внимание на уровень экологизации экономики, под которым понимается интегрированный количественный показатель, определяющий качественное развитие этого процесса¹¹.

Помимо этого, необходимо отметить, что в результате проведенного анализа можно выделить следующие подходы к определению экологизации экономики: – экологизация экономики как процесс; – экологизация экономики как явление (табл. 1).

Таблица 1

Подходы к определению экологизации экономики¹²

Подход	Определение экологизации экономики
Экологизация экономики как процесс (М. С. Егорова, П. А. Глик, Л. М. Булгакова, Р. Н. Плотникова, Т. В. Ускова, Е. Д. Копытова, В. Г. Глушкова, С. В. Макар и др.)	Экологизация экономики – процесс, который направлен на эффективное использование природных ресурсов и на сохранение качеств окружающей среды
Экологизация экономики как явление (А. А. Дороговцева, Л. В. Чхутиашвили, В. И. Коробко и др.)	Экологизация экономики – равнозначный обмен между человеком и природой, позволяющий совместно функционировать экономической

Первостепенными целями этого процесса следует назвать:

– уменьшение техногенной нагрузки, поддержание природного потенциала путем самовосстановления и режима естественных процессов в природе;

⁸ Булгакова, Л. М., Плотникова, Р. Н. Проблемы экологизации экономики и экономизации экологии // Фундаментальные исследования. – 2009. – № 5. – С. 121-122.

⁹ Чередниченко, О. А. Экологизация экономики птицепродуктового подкомплекса: проблемы и перспективы // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 5. – С. 767-771.

¹⁰ Кладова, Т. А. Применение основных методов экологизации в современном инвестиционно-строительном бизнесе // Молодой ученый. – 2019. – № 17. – С. 66-67

¹¹ Гурьева, М. А., Руднева, Л. Н. Система индикативной оценки уровня и степени экологизации экономики региона // Российское предпринимательство. – 2013. – № 1. – С. 134-139.

¹² Составлено автором по материалам исследования

- сокращение потерь и комплексность извлечения полезных компонентов;
- использование отходов в качестве вторичного ресурса;
- разработка безотходных технологий, эффективных систем и техники очистки¹³.

Помимо этого, важно подчеркнуть, что экологизация экономики выступает как значимый фактор увеличения уровня конкурентоспособности производства и продукции экономических субъектов¹⁴. Среди главных слагаемых указанного феномена можно выделить следующие:

- принципиальный пересмотр системы инвестиций в пользу ресурсосберегающих отраслей экономики;
- ориентация экономики на экологические ограничения и принцип сбалансированного природопользования;
- переход производства к стратегии качественного роста на основе изменения отраслевой структуры и технологической модернизации производства при усилении экологического контроля качества продуктов;
- значительное усовершенствование системы платности природопользования; переход на современную структуру ценообразования, которая учитывает экологические факторы, ущерб и риски;
- усиление эколого-экономического стимулирования экономических субъектов хозяйственной деятельности, обеспечивающих эффективное использование природного сырья и высокую добавленную стоимость товаров и услуг, получаемых на их основе.

Экологизация экономики ориентирована на снижение природоемкости производства. При этом ей сопутствует перемещение центра экономического анализа с издержек и промежуточных результатов на итоговые показатели экономической деятельности (например, ВВП и ВНП), а затем на прогнозы ключевых тенденций развития¹⁵. Именно данный процесс определяет основные направления формирования и развития инновационной экономики, а также модернизации всех сторон жизни общества¹⁶.

Основными принципами экологизации экономики являются:

- эколого-экономический реализм, исходной предпосылкой которого служит представление о неизбежности ограничения преобразования природы в ходе хозяйственной деятельности;

---

¹³ Панова, И. А. Экологизация экономики Украины в условиях глобальных вызовов // Эффективная экономика. – 2019. – № 2. – С. 1-8.

¹⁴ Чхутиашвили, Л. В. Экологизация российской экономики как важный фактор роста конкурентоспособности производства и продукции // Вестник университета имени О. Е. Кутафина (МГЮА). – 2016. – № 4 (20). – С. 124-129

¹⁵ Егорова, М. С., Глик, П. А. Экологизация экономики и «зелёный рост» // Успехи современного естествознания. – 2014. – № 11. – С. 77-80

¹⁶ Башорина, О. В., Темкина, И. М. Экологизация экономики России: проблемы и перспективы // Известия Уральского государственного университета. – 2011. – № 3. – С. 94-102

- учет «стартовых» условий, которые определяют уровень кризиса экологической обстановки (уровень загрязнения, состояние здоровья населения и другое) на территории, где расположен субъект хозяйствования;
- взаимосвязь рыночного и нерыночного регулирования;
- инфраструктурная и институциональная обеспеченность как база экологически ориентированной предпринимательской деятельности;
- превентивность, которая предполагает перенос тяжести в регулировании на начальные этапы научно-производственного цикла;
- альтернативность, предусматривающая разработку нескольких вариантов решения проблем;
- экоинновационность разрабатываемых и реализуемых проектов и программ в зависимости от приоритетов развития, ресурсного обеспечения, экологической емкости территории и ряда других факторов¹⁷. Нужно подчеркнуть, что в процессе управления экологизацией экономики специалистами выделяется ряд определенных особенностей. Например, чтобы максимально сократить ущерб, который наносится природной среде, в отдельном регионе необходимо производить только один вид продукции¹⁸.

В случае, если общество нуждается в расширенном наборе продукции, то потребуются разработка безотходных технологий и эффективных систем и техник очистки. Данные меры помогут наладить производство полезной продукции из побочных компонентов и отходов различных экономических секторов. Поэтому важно пересмотреть сложившиеся технологические процессы, которые наносят ущерб биосфере. В целом эффективный подход к управлению экологизацией современной экономики должен принимать во внимание указанную специфику и опираться как на административно-контрольные, экономические, так и на социально-политические, психологические, морально-нравственные инструменты управления¹⁹. Эколого-экономическая деятельность, с одной стороны, направлена на обеспечение роста производства биологического продукта и улучшение уровня жизни населения, а с другой – стихийно развивающееся производство и массовое строительство постоянно нарушают экологический баланс. Для устранения этих противоречий требуются меры по ужесточению контроля, внедрению запретов и норм на реализацию определенных производственных процессов, использование средств экологической защиты и проведение специальных мероприятий по оздоровлению природных систем.

Анализируя все выше сказанное можно сказать, что к главным проблемам управления процессами экологизации экономики относятся:

¹⁷ Лосев, К. С. Экологические проблемы и перспективы устойчивого развития России в XXI веке: монография. – М.: Космосинформ, 2001. – 400 с.

¹⁸ Орифов, А. О., Зокиров, Р. С. Некоторые проблемы экологизации экономики // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук. – 2009. – № 1 (37). – С. 65-71.

¹⁹ Ускова, Т. В., Копытова, Е. Д. Вектор экологизации современной экономики России: проблемы и направления их решения // Вестник Пермского университета. Серия: Экономика – 2018. – Т. 13, № 1. – С. 37-57.

- отсутствие эффективной структуры управления и обоснованного разграничения полномочий в области природопользования и охраны окружающей среды (в том числе по особо охраняемым территориям);
- отсутствие целевой политики по управлению эколого-экономическими системами;
- несовершенство системы учета и экономической оценки природных ресурсов;
- отсутствие законодательства в области оценки загрязнения воздуха и его влияния на окружающую среду, регламентирующего внедрение экологического аудита на предприятиях;
- низкий процент целенаправленных научных исследований и проектных работ в целях реализации различных направлений экологической политики;
- слабое информационно-аналитическое обеспечение системы управления природопользованием;
- низкий уровень осуществления международного сотрудничества в области охраны и использования природных ресурсов.

Список литературы:

1. Ходжаева Н.А., Файзиев Р.Х., Буриходжаева М.С. Современное состояние системы экологического мониторинга в Республике Узбекистан. *Viznes-Эксперт*. 4(160). 2021. С.107-111.
2. Ускова, Т. В., Копытова, Е. Д. Вектор экологизации современной экономики России: проблемы и направления их решения // *Вестник Пермского университета. Серия: Экономика* – 2018. – Т. 13, № 1. – С. 37-57.

BUZOQLARNING KOLIBAKTERIOZ KASALLIGI.

Seypullaev A.K

Samarqand Davlat veterinariya medicinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar Universiteti Nukus filiali “Veterinariya” kafedrasi assistenti.

Reynazarova N.E

Samarqand Davlat veterinariya medicinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar Universiteti Nukus filiali talabasi.

Annotasiya. Buzoqlarning kolibakteriozini bir necha turdagi *E.coli*ni chiqaradi. Buzoqlarning kolibakteriozini qo'zg'atadigan ichak tayoqlariga “*Escherichians*” deyiladi. Ular hayvonning tanasiga toksik ta'sir ko'rsatadi. Kolibakterioz o'gir ich ketishi va sepsisga olib keladigan yuqumli kasallikdir. *E.coli* tomonidan ta'sirlangan ko'plab buzoqlar nobud bo'ladi.

Kalit so'zlar: sefotaksim, furazolidon, neomitsin, biomitsin, xloramfenikol, glyukoza-salin, laktobifadol.

Abstract. Colibacteriosis of calves is caused by several types of *E.coli*. The intestinal bacteria that cause colibacteriosis of calves are called

“Escherichians”. They have a toxic effect on the animal’s body. Colibacteriosis is an infectious disease that causes severe diarrhea and sepsis. Many calves affected by E.coli die.

Keywords: cefotaxim, furazolidone, neomycin, biomycin, chloramphenicol, glucose-saline, lactobifadol.

Аннотация. Колибактериоз телят вызывают несколько видов E.bobi. Кишечные бактерии, вызывающие колибактериоз телят, называются “эшерихианами”. Они оказывают токсическое действие на организм животного. Колибактериоз – инфекционное заболевание, вызывающее тяжелую диарею и сепсис. Многие телята, пораженные кишечной палочкой, погибают.

Ключевые слова: цефотаксим, фуразолидон, неомицин, биомицин, хлорамфеникол, глюкозо – солевой раствор, лактобифадол.

Kirish. Kolibakterioz – yosh hayvonlarda uchraydigan o’tkir yuqumli kasallik. Kasallik bilan buzoqlar, cho’chqa bolalari, qo’zi, parrandalar kasallanadi. Yangi tug’ilgan hayvonlarda patogen ichak tayoqchalari oshqozon-ichak organlarini zararlab, kuchli ich ketishi bilan kechadi. Kasallik qo’zg’atuvchisi patogen ichak tayoqchasining turli serotiplaridir. Homilaning ona qornida rivojlanishidagi o’zgarishlar, bo’g’oz hayvonlarni saqlash va oziqlantirish, parvarish qilishda zootexnik va veterinariya qoidalarining buzilishi kasallikning kelib chiqishiga sabab bo’ladi. Infeksiya qo’zg’atuvchisi manbai – kasal yoki ilgari kasallangan hayvonlar, ichak tayoqchalari bilan zararlangan bo’g’oz hayvonlar, mikroorganizm yuqqan asbob-anjomlar bo’lishi mumkin. Yosh hayvonlarda tug’ilgandan keyingi birinchi kunlarda (3-5 kun) kasallikning yashirin davri bir necha soatdan 1-2 kungacha davom etadi. Hayvonning tez-tez yomon hidli, ko’pik aralash ichi ketadi. Nafas olish, yurak urishi tezlashadi, ishtaha yo’qoladi, organizm suvsizlanadi va hayvon qaltirab, falajlanib o’ladi. Tashhis patologoanatomik o’zgarishlar va bakteriologik tekshirishlarga qarab qo’yiladi.

A vitamini etishmovchiligi buzoqlarning kasallikka chalinishi eng yuqori darajaga ega ekanligi isbotlangan, past sifatli yoki kislotali ovqatlanish bilan oziqlantirish inkubatsiya davriga ta’sir qilishi mumkin. Kam immunitetli, zaif, erta tug’ilgan kasalliklarga ko’proq moyil bo’ladi. Yirik hayvonlar ko’pincha virus tashuvchilari bilan aloqada bo’lganidan so’ng vafot etadi. Buzoqlarda kolibakteriozni samarali davolashning o’z vaqtida boshlanishi hayvonlarning insidensiyasini pasaytiradi.

Kechishi: Kasallik ko’pincha o’tkir shaklda kechadi, odatda kasallikning ichakdagi turi 10 kungacha bo’lgan yosh qoramollarda bo’lishi kuzatiladi. Shuningdek, kolibakteriozning septik va aralash shakllari ham kuzatiladi.

Enterit shaklining tashqi alomatlari:

- Holsizlantiradigan ich ketishi;
- Axlati oq tusda, ko’rikli konsistentsiya shaklida;
- Shilimshiq va qon aralashmasi bo’lishi mumkin;
- Umumiy holati holdan toyganlik;

- Organizmdan kuchli suv qochishi, ko'zlar va qovoqlarning kirtayishi;
- Organizmning oriqlab ketishi.

Septik shaklining tashqi alomatlari:

- Judayam holdan toyish;
- Tana haroratining 2-3 gradusga ko'tarilib ketishi;
- Nafas olish va tomir urishning tezlashishi;
- Sigirning yotib olishi;
- Suzuvchan harakatlar;
- Odatda ich ketishi bo'lmaydi.

Aralash shakli yuqorida sanab o'tilganlarning barchasini o'z ichiga oladi, odatda 2-3 sutkada buzoq nobud bo'ladi.

Kolibakterioz bo'lgan buzoqlarda patologik o'zgarishlar o'z xususiyatlariga ega. Tana go'shti kam yog'li, yotgan tomon oyoqlari ingichka bo'ladi. Anusning maydoni yallig'langan va najas bilan bo'yalgan, quyruqda ifloslanish bor. Shilliq pardalar shaffof ko'rinadi va anemiya ko'rinishida bo'ladi. Veterinariya mutaxassisi shirdonda loyqalli zardob bilan aralashtirilgan tvorogdagi sutni aniqlaydi. Oshqozonning barcha qismlari devorlari qizil rangga ega bo'lib, teri osti qonlari paydo bo'ladi. Ichakdagi shilliq po'sti bilan oziq-ovqat iste'mol qilinmaydi, devorlari qalinlashgan va shishadi. Limfa tugunlari kattalashadi. Qorin bo'shlig'i periton to'qimalarida seziladi. Dalak kengayib, kulrang rangga ega. Jigar va buyraklarda kamqonlik belgilari mavjud.

Kasallikning belgilari – buzoqning yoshiga qarab farq qilishi mumkin. Kasallik odatda bir hafta oldin tug'ilgan buzoqlarga ta'sir qiladi. Ular diareya bo'lib, zaiflashadi va ko'p vaqt yotadi. Keyin ko'zdan bo'shshib, harakatlarning beqarorligi paydo bo'ladi. Ba'zida artirit kasal hayvonlarda rivojlanadi, bu esa o'zini o'lik holatda namoyon etadi. Kasallikning subakulyar yo'lida ko'pincha asoratlar paydo bo'ladi – buzoqlar 2-3 hafta ichida sayoz nafas olish va nazal oqishni sezadilar.

Agar 3 dan 7 kungacha bo'lgan buzoqlar kasal bo'lsa, ular odatda boshqa alomatlarga ega. Ularning kasalligi o'tkirdir. Yengil ko'pikli diareya, ovqatlanishdan bosh tortish, tushkunlik bilan ifodalangan kasallikning bu bosqichi uchun. Fekal massalarda og'iz bo'shlig'i, shilliq qoni va qonli inektsiyani aniqlanmagan gormonlar seziladi. Odatda harorat 41 gradusgacha ko'tariladi, shishiradi, suvsizlanadi. Vaqti-vaqti bilan davolanishni boshlash bilan prognoz ijobiydir.

Kasallikning haddan tashqari o'tishi bilan buzoqlar ko'pincha o'ladi. Kasallikning bu shakli 1 dan 3 kungacha bo'lgan bolalarda uchraydi. Ularning harorati ko'tariladi, ular juda zaif va faol bo'lmaydi. Keyin turg'unlik va har qil muammolar bo'lib, buzoqlar deyarli har doim yotadi. Ko'pincha hayvonlar 2-3 kun ichida vafot etishadi.

Infeksiya yo'llari. Sigirlar iflos elinni emizish yo'li bilan kolibakterioz bilan bulg'angan bo'lishi mumkin. Kolibakterioz gigiyena me'yorlariga mos kelmasligi sababli xo'jalikda tarqaladigan holatlar mavjud. Kasallik kiyim va poyafzal orqali o'tishi mumkin. Yosh hayvonlarning ko'pligi, ayniqsa, noaniq sharoitlarda epidemiya xavfi ortadi. Zaif buzoqlar ko'pincha kolibakillozdan azob chekishadi, shuning uchun homiladorlik vaqtida sigirlarga yaxshi g'amxo'rlik qilish juda muhimdir. Tug'ilgan paytdan boshlab og'iz suti bilan og'rib turgan birinchi buzoqning 60 daqiqadan ko'proq vaqtini olishi kerak.

Agar hayvon o'lsa va buzoqlarga kolibakteriozga qarshi emlash berilmagan bo'lsa, u o'limdan keyin laboratoriyaga yuboriladi. Qoramollarda to'g'ridan – to'g'ri ichakdan yoki ichak bo'shlig'ini bo'shatish vaqtida olingan va fekal massa tadqiqotlari olib boriladi. Laboratoriyada kasallikning xarakati aniqlanadi va shundan keyin buzoqlarda kolibakteriozni davolash boshlanadi. Agar test qilish imkoni bo'lmasa, veterinariya mutaxassisi semptomlar uchun tashxis qo'yadi. Buzoq diareya bo'lsa va diareya ochiq rangga ega bo'lsa, u allaqachon kolibakteriozga shubha tug'diradi. Kasal hayvonlarni karantinga joylashtiradi va sut ularning dietasidan chiqariladi. Buzoqlarning kolibakillozidan giperimmun serumning foydaliligi yaxshi ta'sir. Antibiotiklardan: Levomitsetin, Kanamitsin, Biomitsin, Kobakton beriladi. Davolash paytida kasal buzoqni sug'orish uchun tartib o'rnatish juda muhimdir.

Davolash: Sut o'rniga kasal hayvonlarga xom tovuq tuxumlari bilan sho'r suv beriladi. Veterinariya xodimlari antibakterial dori-darmonlarni tavsiya qiladi. Ichak infeksiyalari uchun tetratsiklin, spektin, gektamitsin va ampitsillin keng tarqalgan. Barcha antibiotiklar og'izda sut yoki suv bilan berilishi kereak. Keyin tana mikroflorasini tiklash uchun Enterobifidin yoki Bifidumbakerin kabilar beriladi. Suv – tuz muvozanatini tiklash uchun sho'r yoki qon o'rnini bosadiganlar – Neogemodez, Reopoliglyukinni parenteral yoki intraperitoneal usulda qo'llang.

Kasallik terapiyasidagi asosiy jihat uning o'z vaqtidaligi va kompleksligidir. Sharoitlarni me'yorlashtirish va yosh qoramolni oziqlantirish:

- Ratsiondan sutni chiqarib tashlash;
- Tuzning 1% li eritmasini ichirish;
- ABK (acidofil bulonli bakteriyalar) yoki qatiq/kefir ichirish.

Maxsus terapiya – kolibakteriozga qarshi ko'p valentli giperimmunli zardob.

Quyidagi dozalarda tayinlanadi:

- Yoshi 5 kunlikkacha bo'lgan buzoqchalarga – 30-45 ml muskul orasiga;
- Yoshi 5 kunlikdan katta bo'lgan buzoqchalarga -50-60 ml;

Antibiotiklar

Garchi ancha universal dori vositalari borligiga qaramay, bu qo'zg'atuvchining aniq antibiotiklarga chidamliligini tekshirib ko'rish tavsiya qilinadi:

- 500 mg tsiprofloksatsin, kuniga ikki marta;
- 500 mg li levomitsetin, kuniga ikki marta.

Zaharlanishga barham berish:

- Infusion terapiya (glyukozaning 5% li eritmasi);
- Vitamin terapiyasi;
- Tuzli eritmalar va quyuq dorivor o'tlardan qaynatmalar ichirish.

Kolibakterioz profilaktikasi. Kasallikning oldini olishdagi samarali chora – kolibakteriozga qarshi maxsus vosita bo'lgan ko'p valentli alyuminiy gidroksidli formol vaktsinasidan foydalanish tobora tus olmoqda. U bo'g'oz sigirlarga va buzoqlarni sutdan ajratish paytida yuboriladi.

Sigirlar ikki marta emlanadi – tug'ruqdan 2 oy oldin va tug'ruqdan 10-15 kun keyin.

Xulosa. Kolibakterioz – ko'plab yangi tug'ilgan buzoqlarni o'ldiradigan jiddiy kasallik. Davolash yuqori mehnat va moliyaviy xarajatlarni o'z ichiga oladi va uning muvaffaqiyati kafolatlanmaydi. Shuning uchun, kasallik bilan kurashishning asosiy usuli – bu oldini olish. Ishlab chiqarishning yuqori madaniyati bilan, kolibakteriozning quruq sigirlarni emlashmagan taqdirda ham yuzaga kelishi ehtimoli yo'q.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulmagamedov , S.Sh.Rashidov, A.A.Kabardiev “Vestnik veterinariy”.
2. Shopo’latov J.Sh. Veterinariya spravochnigi. Mehnat nashriyoti, Toshkent , 1989.
3. Rustam Qurbonov “ Qoramolning asosiy kasalliklari” .
4. Xamdamov X.A., Qudoyorova F.A. Sog’lom sigir sirlari: Sut ishlab chiqarish fermalaridagi yirik shoxli mollarning asosiy kasalliklarini oldini olish va davolash bo’yicha qo’llanma. Toshkent, 2016.
5. Voronin E.S., Bessarabov B.F. Infektsionniye bolezni jivotnix. Uchebnik. M.: Kolos, 2007
6. Diagnostika I terapiya vnutrennix nezaraznix bolezney jivotnix. I.P. Kondraxon, V.I. Levchenko . Moskva “ Akvarium – Print ” - 2005 g.

FIROINNING KIMYOVIY TUZULISHI VA FIZIK XOSSALARI

Matrasulova Nazokat Ismailovna

UrDU Tabiiy fanlar fakulteti stajor-tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada firoinning kimyoviy tuzulishi va fizik xossalari haqida soʻz yuritilgan. Fibrion–rangsiz qattiq kristall modda. Suvda eruvchanligi yomon oqsil hisoblanadi.

Kalit soʻzlar: firoin, kimyo, fizika, oqsil, molekula, kislota, amino va karbosil guruh, amfolitlik, ishqor, temperatura, polipeptid, aminokislota.

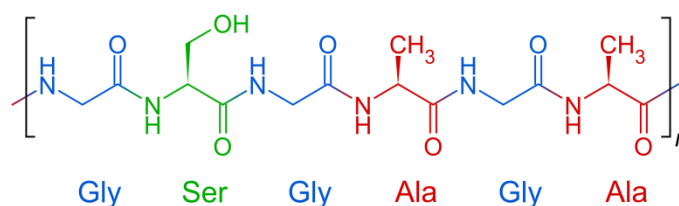
Abstract. This article talks about the chemical structure and physical properties of pheroin. Fibrion is a colorless solid crystalline substance. It is a protein with poor water solubility.

Key words: pheroin, chemistry, physics, protein, molecule, acid, amino and carboxyl group, ampholycity, alkali, temperature, polypeptide, amino acid.

Абстракт. В этой статье рассказывается о химической структуре и физических свойствах фероина. Фибрион представляет собой бесцветное твердое кристаллическое вещество. Это белок с плохой растворимостью в воде.

Ключевые слова: фероин, химия, физика, белок, молекула, кислота, амино- и карбоксильная группа, амфоличность, щелочь, температура, полипептид, аминокислота.

Fibroin oqsil molekulasi tarkibida amino va karbosil guruhlarni mavjud bo’lishi unda asos va kislota xossalarga ega bo’lishini ta’minlaydi. Bunday xossa amfolitlik deyiladi. Fibroinga ishqorlar ta’sir qildirilsa, u aminokislotalargacha gidrolizlanadi. Gidrolizda polipeptid bog’lar uziladi. Ishqoriy muhitda fibroinni destruksiyalash metodlaridan birini Sobiq Ittifoq olimi Korchagin M.V ishlab chiqqan. Bu metodda fibroin Shveytser reaktivida eritiladi. Temperatura oʻzgarishi va kontsentrlangan ishqor eritmasi ta’sirida destruksiyaga uchraydi. Fibroin tarkibidagi aminokislotalar joylashuvining ketma-ketligi quyidagicha ko’rinishda bo’lishi aniqlangan [1].

Fibroin sulfat kislota eritmasi bilan qaynatilib, keyin ishqor ta’sir qildirilsa, uning molekulasida zanjirida uzilishlar kuzatilib, kichik bo’lak qismlar, misol uchun alanin, tirozin va boshqa dipeptid, tripeptidlar hosil bo’lishi mumkin.

Fibroin oqsil molekulasida ($C_{15}H_{23}N_5O_6$)_n umumiy formulaga mos keladi. U tipik oqsil moddalarga va aminokislotalarga xos xususiyatlarni namoyon qiladi [2].

Oqsillarni H₂O₂ bilan ishlanganda H₂O₂, asosan, Gly- Ser, Gly va Met bilan ta’sirlashadi. Agar oksidlash d-metallar ishtirokida olib borilsa, Try, Tyr ning ham yon o’rinbosarlari ham oksidlanishi mumkin. H₂O₂ ning 3% li eritmasida 60°C da 72 soat mobaynida ta’sirlashtirilganda polipeptid zanjiridagi gidrolitik jarayoni tezlashadi: fibrion oxirigacha eriydi. Boshqa noorganik peroksidlar (persulfat, perkarbonat, perborat va boshqalar) ta’sirida ham aminokislota guruhlarining qutbli o’rinbosarlarida parchalanish kuzatiladi, bundan tashqari polipeptid zanjirining qisman destruksiya ham kuzatiladi.

Oqsillarning gidroliz jarayonidan ularning bo’kishi va erishidan kelib chiqqan gidratlanishi ustun turadi. Polimer substratining ionlangan guruhlarining gidratlanishi elektr maydonida orentatsiyalangan suv molekulasidagi dipol-larining (-COO⁻; NH³⁺ va boshqa) guruhlariga ionlanishi; qutbli o’rinbosarlarining gidratlanishi esa vodorod bog’larini hosil bo’lishi natijasida suv molekulasidagi orentatsiyasi evaziga boradi. Oqsil bilan gidrat-bog’langan suv molekulasini polipeptidning qutbli va ionlangan guruhlarining atrofdagi monoqatlam ko’rinishida faraz qilish mumkin. Bunda gidrofob radiqallar “gidrofob ta’sirlar” effektini hosil qilib, suvdan erkin holatda qolishadi. Shunday qilib, oqsil makromolekulasidagi gidrat qatlamida o’ziga hos tuzulgan “orolchalar” namoyon bo’ladilar. Oqsil bilan bog’langan suv, asosan, 15—35% (massa) ni tashkil qiladi. Polipeptidlar bilan ta’sirlar natijasida suvning dipolar orentatsiyasi (yo’nalishi) sistema entropiyasi ΔS ni kamayishiga olib keladi. Fibroin oqsilning gidratatsiya jarayonining termodinamik karakteristikalarini 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

“Fibroin oqsil-suv” sistemasining termodinamik xossalari
(298°K temperaturada, kJ/mol)

Oqsil	ΔG ^r	ΔH ^r	-TΔS ^r
Fibroin	2748	5336	2588

Suv miqdorining oshirilishi ΔG ning qiymatini ΔH ga qaraganda ancha ko’tarilishiga olib keladi.

Fibroin—rangsiz qattiq kristall modda. Suvda eruvchanligi yomon oqsil hisoblanadi. Fibroin spirtida, efirda, benzolda, atsetonda, uglerod(IV)sulfidida va boshqa organik erituvchilarda erimaydi. Kalsiy, stronsiy, bariylarning neytral muhitli eritma hosil qiladigan tuzlari va vodorodgallogenid kislotalari, Shveytser

reaktivi, ishqoriy eritmalarda kolloid sistemalar hosil qiladi. Past temperaturada (9—11°C orasida) kontsentrlangan fosfat, sulfat, xlorid kislotalar va suyuq holatdagi ammiakda eriydi [1]. Bundan tashqari kontsentrlangan $ZnCl_2$ eritmasida va nikel (II) gidroksidning ammiakdagi eritmalarida ham eriydi [2].

Fibroin mis(II) glitserati va etilendiamin mis(II) dixlorsirka va chumoli kislotalar eritmalarida yaxshi eriydi [1]. Eritmalarda fibroinning 0,7 % dan 1% gacha bo'lgan konsentratsiyali zollarini tayyorlash mumkin. N-metilmorfolin-N-oksida 74—76°C da eritmasini hosil qilish mumkin [4].

Fibroin va seritsinning T_{sh} —shishalanish haroratlari juda yaqin: 173—175 °C va 169—172°C. Ularning suvga moylligi ham juda yaqin, ya'ni fibroinning gidratlanish issiqligi—50,9 kJ/mol, seritsinniki esa—52,1kJ/molga teng. Fibroin gidrotron erituvchilarda eriydi masalan, Li^+ , K^+ , Na^+ ning yodidlari va rodanidlari; Ca^{2+} , Zn^{2+} ning gologenidlari va rodanidlari; di va trixlor (yoki ftor) sirka kislotalarda eriydi. Fibroinni $NaCNS$ ning 56 foizli suvli eritmasiga 10 foizli eritmasi 25°C haroratda qovushqoqligi juda yaxshi va bu eritma uchun quyidagi ifoda tegishlidir [3]:

$$[\eta] = 0,40 \cdot 10^{-4} M_w^{0,58}$$

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. О.И.Одинцова, М.Н.Кротова, С.В.Смирнова, “Основы текстильного материаловедения”, Иваново—2008. -36-37 с.
2. Л.А.Сафонова, М.М.Боброва, О.И.Агапова, А.Ю.Архипова, А.В.Гончаренко, И.И.Агапов. «Пленки на основе фиброина шелка для заживления полнослойной раны кожи у крыс», Вестник трансплантологии и искусственных органов том XVIII №3—2016.
3. Ю.А.Москвичев, В.Ш.Фельдблюм, Химию в нашей жизни (продукты органического синтеза и их применение): Монография.—Ярославль: Изд-во ЯГТУ, 2007.-411 с.
4. Р.Давид “Введение в биофизику” / Пер. с англ. под ред. М.Д. Франк Каменецкого. - М.: Мир, 1982. – 210 с.

DURAGAY GIBISKUS (HIBISCUS HYBRIDUS) BIOEKOLOGİYASI VA MANZARAVIYLIK XUSUSIYATLARINI BAHOLASH

M.Xolmurotov
ToshDAU, dotsenti

Ganiyeva Laylo Ruzmat qizi
ToshDAU, magistranti
ganiyevalaylo@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada duragay Gibiskus (*Hibiscus Hybridus*) bioekologiyasi va manzaraviylik xususiyatlarini baholash haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Bioekologiya, landshaft, xususiyatlari, o'sishi, urug', gul, o'rmon.

Abstract. This article provides information on the assessment of bioecological and decorative features of hybrid hibiscus.

Key word: Bioecology, landscape, characteristics, growth, seed, flower, forest.

Аннотация. В данной статье представлена информация об оценке биоэкологических и декоративных особенностей гибискуса гибридного.

Ключевые слова: Биоэкология, ландшафт, характеристика, рост, семя, цветок, лес.

Kirish

Dissertatsiya mavzusining dolzarbligi va zarurati. Dunyo miqiyosida ko‘kalamzorlashtirish va fitodizayn yaratish ishlariga katta ahamiyat berilgan va bu sohaga qiziqish doimo kuchayib borgan. Shu sababli ham hozirgi kunga qadar manzarali o‘simliklar assortimentini turli iqlim-tuproq sharoiti uchun mos bo‘lgan tur, nav hamda shakllarini tanlab ko‘kalamzorlashtirishga qo‘llash bo‘yicha ko‘plab ilmiy va amaliy ishlar amalga oshirilmoqda. Buning sababi esa o‘simlik dunyosi birinchi navbatda ekologiyaga va inson salomatligiga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Yevropa ittifoqi davlatlari, Amerika Qo‘shma Shtatlarida ko‘kalamzorlashtirish juda muhim ahamiyatga ega sohalardan biri hisoblanadi. Ma‘lumki, shaharda ko‘kalamzorlashtirilgan hudud me‘yori 1 nafar aholi soniga 50 m² bo‘lib, 40-60% gacha yashil hududli shahar na‘munali, 10% dan kam o‘simlik bilan qoplangan shaharlar esa salbiy ekologik muhitli hisoblanadi.

Jahonda aholi manzillarini ko‘kalamzorlashtirishning ustuvor yo‘nalishlari sifatida yuqori manzarali, istiqbolli, turli tashqi zararli omillarga chidamli o‘simlik turlarini aniqlash va tezkor ko‘paytirishning samarali maqbul usullarini ishlab chiqish tadqiqotlariga alohida e‘tibor qaratildi. Bu borada, manzarali turlarning yangi nav va formalari yaratildi, daraxt va butalarning zamonaviy ko‘kalamzorlashtirishdagi imkoniyatlari baholandi, vegetativ ko‘paytirishning yangi usullari yaratildi va urug‘idan ko‘paytirishning maqbul usullari takomillashtirildi. Ta‘kidlash lozimki, gibiskus turkumi vakillari keng manzaralilik imkoniyatlariga ega bo‘lsada, urug‘idan ko‘paytirishning samarasizligi ko‘chat ishlab chiqish jarayonida bir qator muammolarni yuzaga keltiradi. Shunga ko‘ra, bu oila vakillarini vegetative yo‘l bilan ko‘paytirishning tezkor va samarali usullarini ishlab chiqish, obodonlashtirishda foydalanish samaradorligini baholash muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Duragay gibiskus o‘tgan asrning 40-50 yillarida taniqli seleksioner F.N.Rusanov tomonidan ishlab chiqilgan.

Markaziy Osiyo yuz minglab o‘simlik turlari keng tarqalgan hudud xisoblanadi, shu jumladan duragay gibiskus o‘simligining ham. Gibrid gibiskuso‘simliklari janubning issiq madaniyati mos kelib, ko‘p sug‘orishni talab etadi. Gibiskus o‘simligiga Boku, Kislovodsk, Sochi va boshqa janubiy mamlakat shaharlarida talab yuqori hisoblanadi. 1961 yilda Efrurtda (Sharqiy Germaniya) o‘tkazilgan xalqaro gullar ko‘rgazmasida uning manzaraviylik xususiyati yuqori baholangan. Sanoatning rivojlanishi atrof muhitni ifloslantirishga, havo va suv havzalarini aerozol va gaz shaklidagi chiqindilarni zavod, fabrika, issiqlik elektr

stansiyalari, isitish tarmoqlari, avtomobillar ko'proq chiqaradilar, bu esa odamlarning sog'ligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa O'zbekistonning keskin kontinental iqlimida bu yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu muammo xalqaro ahamiyatga egadir. Yuneskonning bosh sessiyasida keng tadqiqotlar programmasi qabul qilingan "Odam va biosfera" mavzusida. Bu tadqiqot ishlarida O'zbekiston ham faol qatnashgan.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Mxitaryan K.O (2016), Timkina. V, Trusheva N. A (2019), Denisov N. (2004), Devyachenko Y. V., Shutka A. V. (2015) kabi olimlar tomonidan sohani rivojlantirish bo'yicha ko'plab ilmiy ishlar olib borilgan. Muammoni o'rganish jarayonida Duragay gibiskusi (*H. hybridus*), O'zbekiston sharoitida o'simlikning atrof muhit omillariga munosabati, ko'kalamzorlashtirishda ularning istiqbolli shakllarini tanlab olish va statistik tahlil qilish, seleksiya ishlarini amalga oshirib istiqbolli navlarini yaratish uslublarini ishlab chiqish jihati bo'yicha tadqiq qilinmaganligi aniqlandi.

Ilmiy yangiligi: O'zbekiston sharoitida Duragay gibiskusi (*H. hybridus*) bioekologik xususiyatlari, urug'idan ko'paytirish texnologiyasi takomillashtirishni o'rganilib boriladi va tavsiya beriladi.

Ishning maqsadi: O'zbekiston sharoitida Duragay gibiskus (*H. hybridus*) ning bioekologik xususiyatlarini o'rganish, ko'paytirish texnologiyasini ishlab chiqishdan iborat.

Duragay Gibiskusning (*Hibiscus hybrida*) morfologik va biologik xususiyatlari. Hozirgi vaqtda duragay Gibiskusning (*Hibiscus hybrida*) 200 ga yaqin nav va shakllari mavjud. Ular bir-birlaridan gullarining kattaligi va har xil rangligi bilan farqlanadi. Gullarioq, oqsariq, atirgulangli, qizil, pushti, binafsha rangli bo'ladi. Duragay Gibiskus (*Hibiscus hybrida*) gullari yirik, shox-shabbasi qalin o'simlik bo'lib, ko'kalamzorlashtirishda katta ahamiyatga ega. U uzoq vaqt davomida gullaydi. Juda xushmanzara gullari – oddiy, seryaproq bo'lib gulining kattaligi 15-16 sm gachayetadi.

Duragay Gibiskusning (*Hibiscus hybrida*) nozik gulbarglari chiziqchalar bezatilishi orqali boshqa gullardan ajralib turadi.

Yorug'joyda mart oyining o'zida birinchi gul kurtaklarini ko'rsata boshlaydi, bir-birining o'rnini almashayotgan gullar butaning barglarini (kechkuzgacha) bezaydilar. Duragay Gibiskus (*Hibiscus hybrida*) manzaraliligi, tez o'sishi, har xil iqlimga moslashuvchanligi bilan xarakterlanadi. Yillar o'tgani sari tupi yiriklashadi, shox-shabbasi keng yoyiladi.

Bundan tashqari undan ko'chalari ko'kalamzorlashtirishda ham keng foydalansa bo'ladi.

Duragay Gibiskusning (*Hibiscus hybrida*) ning Ekologik xususiyatlari

Duragay Gibiskus (*Hibiscus hybrida*) – iliq mintaqalarda uzoq vaqt gullovchi ko'p yillik o'simliklardan biri bo'lib, iyun oyidan to sovuq tushgungacha gullaydi. U quyoshli, sovuq shamoldan saqlangan joylarda yaxshi rivojlanadi. Gibiskus tuproqa kamtalabchan. Ammo yaxshi drenajlangan tuproqlarda yaxshi ko'karadi.

Bu o'simlik gaz va tutunga chidamli bo'lib, shahar sharoitida ko'kalamzorlashtirishda qo'llash mumkin.

Sovuq qishlarda o'simliklarning yuqori qismi zararlanish ehtimoli bor.

Gibiskusning urug'lari 3-4 yil davomida o'zlarini hayotchanliklarini saqlab qoladi va urug'larini unib chiqishi uchun 20-24⁰ harorat kerak bo'ladi. Urug'lari ekilgandan 9-12 kundan keyin unib chiqa boshlaydi.

Gibiskus soyaga chidamli, ammo yorug'lik yetishmaganda rivojlanish kamayadi va kam gullaydi.

Nisbatan qurg'oqchilikka chidamli bo'lib, ochiq, quyoshli maydonlarda yaxshi o'sadi va rivojlanadi.

Qishda gibiskusning yer ustki qismidagi novdalari quriydi. Tuproqda kuchli ildizlari qishlaydi – ulardan keyingi faslda yangi novdalar o'saboshlaydi.

Duragay Gibiskus (*Hibiscus hybrida*) yokiuni O'zbekistonda "Paxtaguli" deb ham atashadi. Duragayli gibiskus o'tgan asrning 40-50 yillarida taniqli seleksioner F.N.Rusanov tomonidan ishlab chiqilgan. Ko'p yillik manzarali o'simlik. Issiqlik va namlikni yoqtiradi. Ularning gullari juda yirik bo'lib, gulli massivlarni barpo etishda, yo'laklarni hosil qilishda, park va xiyobonlarda, suv omborlarini qirg'oqlariga ekishda qo'llaniladi.

Gibrid gibiskus o'simliklari oddiy, ammo o'troq tuproqlarda o'smaydi. Ular bir joyda uzoq vaqt yashashlari mumkin. Ildizi yaxshi rivojlangan gibiskus butalari qurg'oqchilikka yaxshi chidamli, lekin so'g'arish kamaysa bu o'simlikning gullashiga va o'sishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'kalamzorlashtirishda ko'chli o'simliklar va ularning yam yashil va uzoq gullashiga e'tibor qaratishadi. Shuning uchun ularni ozuqa moddalari va namlik bilan ta'munlash, unumdor tuproqlarda yetishtirish orqali erishiladi. Ammo bunday sharoitda ham quyosh nuri yetishmasa natija salbiy bo'lishi mumkin. Bahorda birinchi navbatda gibiskus butalari ostidagi tuproq qaziladi va organik o'g'itlar bilan ishlov beriladi. Superfosfat kvadrat metrga 10-15g gacha, 5-10 g selitra miqdorida qo'shiladi.

Duragay gibiskus o'simligini vegetativ ko'paytirish. B.A. Dospexov uslubi bo'yicha o'rganilmoqda va amaliyotda qo'llanilmoqda. Duragay gibiskus o'simligini ko'paytirishning eng oson usuli bu qalamchasidan ko'paytirish. Buning uchun tadqiqot ob'yektiga tajriba maydoni tayyorlanadi. Tajriba maydoni sifatida Tosh.DAU O'rmon xo'jaligi va landshaft dizayn fakultetining hududi tanlandi.

Buning uchun mart oyining uchunchi 10 kunligida ildiz to'plari tayyorlandi.

Duragay gibiskus o'simligini 32 dona ildiz to'plari tayyorlandi. Bu jarayonda zararlangan ildiz uchlari kesib tashlandi. Ildiz top'lari 5-10 sm. yoki 2ta kurtak chiqib turadigan qilib ekildi. Har ikki kunda bir sug'orib turildi.

Duragay gibiskus o'simligini ko'paytirish vegetativ ravishda amalga oshiriladi. Urug'idan ko'paytirish samarasi kamroq. Yosh o'simliklar nav xususiyatlarini birmuncha yo'qotadi. Bundan tashqari, unib chiqqan va hatto o'sib chiqqan ko'chatlarning ayrimlari gullari maydalashib manzaraviyligini yuqotishi mumkin.

Ekilgandan so'ng ildiz to'plari 15-20 kun ichida kurtaklarini chiqarishi aniqlandi. Dastlabki davrlarda qalamchalar haftasiga 2-3 marta sug'orib turildi (ertalab va kechkurun).

Duragay gibiskus o'simligidagi ilk kurtak chiqarish jarayonining ko'rinishi. Ildiz to'plari ekilganidan 10-15 kun o'tgach, kurtak otish nuqtalari bo'rtishi namoyon bo'la boshladi. Bu vaqtga kelib kundalik sug'orish miqdori 1 martagacha kamayadi. Ildiz to'plarining 60-70% o'sib chiqishiga erishildi.

Aprel oyining birinchi dekadasida tayyorlangan ildiz to'plarining 70% kurtak chiqardi. O'sish ko'rsatkichi bir oyda 15-20sm ga yetdi. Aprel va may oylarida sug'orish kamayganligi sababli bazilarida o'sish ko'rsatkichlari pasayib ketishi qayd etildi.

32 dona ko'chatdan aprel oyining oxirlariga kelib 31 dona ko'chat o'sib chiqdi. 1 dona ko'chat kam sug'arilganligi sababli o'sishdan to'xtadi

Duragay gibiskus o'simligi suvga talabchan o'simlik xisoblanganligi uchun kunlar isishi natijasida muntazam sug'arib turilishi lozim. Bahor oylarida sug'arish bir haftada bir marta amalga oshirilgan bolsa, yoz oylarida bir haftada 2 marta yoki tuproq namligiga qarab 3 martagacha amalga oshiriladi.

O'sish ko'rsatkichining balandligi 1 oyda yaxshi o'sgan o'simlikda 30-35 sm ni tashkil etsa eng past ko'rsatkich 10-15 sm ni tashkil etdi.

1 oylik ko‘chatlarning ko‘rinishi.

Iyun oyining oxiriga kelib o‘shish ko‘rsatkichlari qayd etildi. Kuzatuvlar natijasi shuni ko‘rsatdiki kam suv quyilgan ko‘chatlarda o‘shish pastroq natijani ko‘rsatdi. Daraxt soyasi tushadigan hududlardagi o‘simliklar bo‘yi balandroq va tez qurib qolmasligi bilan ajralib turishibti.

2-jadval

Iyun oyida duragay gibiskus o‘simligining o‘shish ko‘rsatkichlari

№	Bir to‘pda joylashgan eng baland novdaning o‘shish ko‘rsatkichi (sm)	Bir to‘pda joylashgan eng past novdaning o‘shish ko‘rsatkichi (sm)	Bir to‘pda joylashgan novdalar soni (dona)	Bir dona novdada joylashgan g‘unchalar soni (dona)
1	78	46	6	2
2	84	31	7	-
3	93	78	3	-
4	136	109	5	8
5	35	29	8	-
6	94	37	4	5
7	46	10	5	-
8	74	52	8	-
9	88	23	4	10
10	45	35	6	-

11	18	-	1	-
12	67	43	7	2
13	15	3	3	-
14	66	22	7	-
15	39	18	10	-
16	106	40	9	10
17	39	23	12	-
18	64	32	4	-
19	101	50	4	3
20	143	23	49	10
21	81	67	4	5
22	56	26	8	-
23	85	57	8	5
24	138	73	4	10
25	63	34	5	-
26	104	55	6	3
27	56	38	4	-
28	56	30	3	-
29	56	24	4	4
30	93	48	3	-
31	95	69	4	6
32	74	19	8	-

2-yili ekilgan gibiskus to'plari o'sib chiqishni boshladi. Bu yil bahor obi-havosi salqin va yog'ingarchilik ko'p miqdorda bo'lganligi uchun, ko'chatlar hozircha sug'orishga ehtiyoj sezishmadi. Lekin ko'chat ildizlari mustahkamlanishi va yaxshi o'sib ketishi uchun qo'shimcha ozuqa berish lozim. Qurib qolgan ko'chatlar o'rni tuldirilishi uchun, ko'chatlar hech bo'lmaganda 2 yillik bo'lishlari lozim. Bizdagi ko'chatlar hali nozik, yangi ekilgan endi bir yillik bo'lganligi uchun ham ularni to'pidan ajratishga hali vaqt bor. Chunki agar hozir ajratilsa, hali moslashib ulgurmagan ildiz tizimi zarar ko'rishi mumkin. Natijada avvalgidanda ko'proq ko'chatlar nobud bo'ladi.

O'zbekiston sharoitida gibiskusni parvarish qilish bo'yicha ish taqvimini sxemasini quyidagi tarzda taqdim etish mumkin:

Mart – ikkinchi dekadasi. O'simlikni gumusli ineksiya qilish va qurigan poya qoldiqlarini tozalash.

Aprel - oyining birinchi dekadasi. O'simliklar to'pini bo'lish va joylariga ekish.

May – Sug'orish tuproqni yumshatish, ortiqcha narsalarni va begona o'tlarni tozalash.

May oyining ikkinchi dekadasi Shoxlanishni oshirish uchun poyalarni qisqartirish.

Iyun ikkinchi dekadasi gullashning boslanishi, zaif va jarohatlangan novdalarni qoziqlarga bog'lash.

Iyul va sentabr sug'arish va yumshatish.

Noyabrda sovuqdan zararlanmasligi uchun poyalar kesiladi va oyning oxirida sog'oriladi.

Xulosa. Respublikamizning shahar va parklarini ko'kalamzorlashtirishda duragay gibiskus istiqbolli o'simliklar qatoridan o'rin olishi uchun tajribalarimizni davom ettirib, yaxshi natija olish uchun ko'paytirish texnologiyasini takomillashtirgan xolda maqsadga yetishish mumkin. Duragay gibiskus tabiat injiqliklari, kasallik va zararkunandalariga qarshi kurashish biroz qiyinchilik keltirib chiqardi.

O'zbekiston shaharlarini ko'kalamzorlashtirishda Duragay gibiskusning manzarali shakillari Respublikamizning hamma hududlarida ko'kalamzorlashtirish uchun tavsiya etiladi. Ushbu o'simlik ko'kalamzorlashtirishda foydalanishni keng yo'lga qo'yish iqtisodiy jihatdan samarali, qolaversa atrof muhitni xamda yurtimiz go'shalarini chiroyiga yanada chiroy qo'shishga sharoit yaratadi. O'zbekistonning keskin kantenental iqlimiga bardoshli o'simlik hisoblanadi.

Ular uzoq vaqt davomida gullab turishi va gullarning yorqin ranglari bilan o'ziga xos manzaraviylikga egadir.

Hozirgi Duragay gibiskusning manzaraviylik xususiyati bo'yicha 85 balldan yuqori baholanadi va uslub mezoniga muvofiq ko'kalamzorlashtirish ishlari istiqbolli bulgan I- guruxga kiritildi. Yuqori manzarali turlarga baholanganligi bois ushbu o'simlikni landshaft dizaynida qo'llash tafsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M. Mirziyoevning 2017 yil 7 fevraldagi PQ-4947-sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M. Mirziyoevning 2017 yil 11 sentyabrdagi PQ-3262-sonli "Avtomobil yo'llarining arxitektura-landshaft konstruksiyasi va obodonlashtirish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni.
3. "Zamonaviy arxitektura-shaharsozlik talablarini hisobga olgan holda aholi punktlarini obodonlashtirish ishlarini tashkil etish qoidalari" (O'zRVazirlar Mahkamasining 2009 yil 9 martdagi 59-son qarori).–Toshkent, 2009.

4. Андрей Миляев (Воронеж) "Гибридные травянистые гибискусы" // "В мире растений" - 2004 г. - №2
5. Галактионов И.И., Осин В.А. Декоративная дендрология. Москва, Высшая школа, 1967.–123с.
6. Карпун Ю.Н. Декоративная дендрология Северного Кавказа/ Ю.Н.Карпун. – С.П., 2005. – 392 с.
7. <http://lex.uz>
8. www.wikipedia.org
9. <http://scholar.google.com>
10. [http://uzssgzt.uz/cgi-bin/main.cgi?lan=r&raz=6&god=2012&mes=2&id=2518\[36\]](http://uzssgzt.uz/cgi-bin/main.cgi?lan=r&raz=6&god=2012&mes=2&id=2518[36])
11. <http://azkurs.org>
12. <http://www.gardenia.ru>
13. www.uniquegarden.ru
14. www.agropark.ru

НОҚИШЛОҚ МАҚСАДЛАРИ УЧУН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ЕРЛАРИНИ АЖРАТИШ ВА АСОСЛАШНИНГ МАВЖУД ҲОЛАТИ МОНИТОРИНГИ

Сафаев Санжарбек Зафарбек ўғли

“Ўздаверлойиҳа” ДИЛИ мустақил изланувчиси

Аннотация. Қишлоқ хўжалиги ерларида мониторингини олиб боришда таъсир этувчи жараёнлар, ишлаб чиқаришнинг замонавий усуллари, кластерларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш борасида қатор муаммолар таҳлил қилиниб ечимлар таклифи ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: ер майдони, қишлоқ хўжалиги ерлари, ички хўжалик йўллари, дарахтзорлар, ёпиқ сув ҳавзалари, коммуникациялар, бинолар, иморатлар, иншоотлар, ўрмонлар.

Абстракт. Проанализирован ряд проблем, связанных с процессами, влияющими на мониторинг земель сельскохозяйственного назначения, современные методы производства, правовое регулирование кластеров и разработаны предложения по их решению.

Ключевые слова: земельный участок, земли сельскохозяйственного назначения, внутренние дороги, лесные массивы, закрытые водоемы, коммуникации, здания, постройки, сооружения, леса.

Abstract. A number of problems related to the processes affecting the monitoring of agricultural land, modern methods of production, legal regulation of clusters have been analyzed and a proposal for solutions has been developed.

Key words: Land area, agricultural land, domestic roads, tree groves, closed reservoirs, communications, buildings, buildings, structures, forests.

Қириш. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 1 январь ҳолатида ерларини 44892,4 минг гектарлигини ҳисобга олсак, шундан 4331,7 минг

гектари суғориладиган ерларни ташкил этади. Бу эса умумий ер майдонига нисбатан 9,6 %ни ташкил қилади.

Мамлакатимиз ер фонди Ер кодексининг 8-моддасига асосан саккизта тоифага бўлиб ўрганилади ва тахлилий ишлар олиб борилади. Булар: қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар 24057,1 минг гектар, аҳоли пунктларининг ерлари 223,5 минг гектар, саноат, транспорт, алоқа, мудофаа ва бошқа мақсадларга мўлжалланган ерлар ерлар 876,3 минг гектар, табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш ва рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар 728,4 минг гектар, тарихий-маданий аҳамиятга молик ерлар 14,7 минг гектар, Ўрмон фонди ерлари 12021,4 минг гектар, сув фонди ерлари 827 минг гектар, заҳира ерлар 6144 минг гектарни ташкил этади.

1-расм. Тошкент вилояти жами фойдаланиладиган ерлар майдонини тақсимланиши (минг га.).

Республикамиздаги фойдаланиладиган жами ер майдонлари экин ерлари, кўп йиллик дарахтзорлар, бўз ерлар, пичанзор ва яйловлар, жами қишлоқ хўжалиги ерлари, томорқа ерлари, ўрмонзорлар, боғдорчилик, узумчилик ва сабзавотчилик уюшмаларининг ерлари, бутазорлар ва бошқа ерларга бўлинади.

Тадқиқот объекти Тошкент вилоятининг ушбу кўрсаткичлар бўйича тақсимланишини (1-расм).

Республика миқёсида қишлоқ хўжалиги учун мўлжалланган ерлар: қишлоқ хўжалиги ерлари, ички хўжалик йўллари, дарахтзорлар, ёпиқ сув ҳавзалари, коммуникациялар, бинолар, иморатлар ва иншоотлар, ўрмонлар, эгаллаган ерларга ажратилади. Республикада қишлоқ хўжалиги ерларнинг умумий ер майдони 2021 йил 1 январь ҳолатига 24057,1 минг гектарни ташкил қилади.

Мамлакатимиз ҳудудининг 53,59 %ни қишлоқ хўжалиги ерлари ташкил этади. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ер майдонларининг ер турлари бўйича Тошкент вилояти ҳудудида тақсимланишини (2-расм).

2-расм. Тошкент вилояти қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ер майдонларининг ер турлари бўйича тақсимланиши (минг га.)

Аҳоли пункти ерлари фойдаланишнинг нима мақсадда эканлигига кўра бошқа тоифалардан ажралиб туриши билан ўзига хос хусусиятга эга. Мақсадларига қараб қонунда кўрсатилган шаҳар ва шаҳарчалар, қишлоқ аҳоли пункти ерларига бўлиб киритилади. 2021 йил 1 январь аҳоли пункти ерлари 223,5 минг гектар умумий ер майдони ташкил этади.

3-расм. Тошкент вилояти аҳоли пунктлари ерларининг тақсимланиши (минг га.)

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантириш концепциясида озиқ-овқат хавфсизлиги энг асосий таркибий қисмлардан бири ҳисобланади. Мамлакатимизда ер ва сув ресурсларининг чекланганлиги шароитида аҳоли сонининг ортиб бориши сабаб, аҳолининг озиқ овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини қондиришда қишлоқ хўжалик ерлари муҳим манба ҳисобланади. Афсуски, сўнгги йилларда табиий ва антропоген омиллар таъсирида маҳсулдорликнинг пасайиш тенденцияси кузатилмоқда. Шу боисдан, республика ҳудудида қишлоқ хўжалик ерлари майдонини кенгайтириш ва деградацияга учраган майдонларни қайта тиклаш,

мелиоратив ҳолатлари ёмонлашган ерлар самарадорлигини ошириш ишларини олиб бориш юзасидан уларнинг мунтазам равишда мониторингини юритиш ҳозирги даврдаги энг долзарб масалалардан бирига айланган.

Ер мониторингини ташкил этиш ва ўтказиш тамойиллари Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида белгиланган тизимли тартиблар ва кўрсатмалар асосида белгиланган ҳамда технология ва услубий тавсиялар ишлаб чиқилган, шунингдек уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари босқичма-босқич амалга оширилиб келинмоқда.

Тупроқ унумдорлигини таъминлаш қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларнинг экологик тоза ҳолатини англатади. Аммо маълумки, тупроқ ва сув эрозияси, шўрланиш ва ботқоқланиш каби жараёнлар тупроқнинг таназзулига ва экинлар ҳосилдорлигининг пасайишига олиб келади. Кўпинча бундай экологик ноқулай ҳодисаларнинг намоён бўлиши деҳқончилик маданиятининг пастлиги, мелиоратив тадбирларнинг етарли даражада эмаслиги ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланмаслик билан боғлиқ.

Ҳозирги вақтда глобал иқлим ўзгаришлари муносабати билан қишлоқ хўжалигини юритиш мураккаблашмоқда. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни ривожлантириш, мелиорация, сув таъминоти, янги иқлим шароитида тупроқ унумдорлигини сақлаб қолиш стратегик масалалар бўйича тезкор бошқаришда қишлоқ хўжалик ерларининг экологик мониторингини ўтказиш мақсадга мувофиқлигини кўрсатади.

Тошкент вилояти суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерлари тупроқларининг сифат баҳоси маълумотларга кўра, 59 баллини ташкил этади. Тошкент вилоят бўйича суғориладиган ерларнинг охириги сифат баҳоси куйидаги 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал

**Тошкент вилояти суғориладиган тупроқларининг сифат баҳоси
(2015-2018 йиллар бўйича)**

Йиллар	Кадастр гуруҳлари										Жами, га	Ўртача бонитет балли
	Ёмон ерлар		Ўртачадан паст ерлар		Ўртача ерлар		Яхши ерлар		Энг яхши ерлар			
	0-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-100		
2015		23	2562	15565	59284	93620	102280	41138	10179	2	324653	59
2016		23	2471,4	15115,3	59432,8	96185,9	103023,2	40032,9	9622,9	2	325909	59
2017 яқунига кўра		23	2471	15115	59433	96186	103023	40033	9623	2	325909	59
2018 яқунига кўра		23	2471	15115	59433	96186	103023	40033	9623	2	325909	59

Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ҳукумати томонидан ерларнинг мелиоратив-экологик ҳолатини яхшилаш, тупроқлар унумдорлигини сақлаш ва оширишга қаратилган бир қатор Фармонлар, Фармойишлар ва Қарорлар қабул қилинган ҳамда Давлат дастурлари тасдиқланиб амалга оширилмоқда.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, суғориладиган тупроқларнинг экологик-мелиоратив ҳолати яхшиланиб, уларнинг унумдорлик даражаси ҳамда қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлиги кўтарилмоқда. Лекин, шунга қарамасдан суғориладиган ва лалмикор ерлардаги салбий жараёнлар тўлиқ бартараф этилмаган.

Қишлоқ хўжалиги ерларида мониторингини олиб бориш ернинг жойлашуви, тупроқ сифати ва унумдорлигига таъсир кўрсатувчи салбий омиллар ҳамда иқлим шароитларининг қишлоқ хўжалиги ерлари унумдорлигига таъсир кўрсатувчи жараёнларини ҳисобга олиш каби имкониятларни яратади.

Инсоният тараққиётининг барча босқичларида қишлоқ хўжалик экин ерлари бутун дунё бўйича озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириладиган асосий ресурс ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 7 сентябрдаги “Ер ҳисоби ва давлат кадастрларини юритиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-6061-сонли Фармонида Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш, геодезия, картография ва давлат кадастрларини юритиш соҳасида асосий вазифалари белгилаб берилди.

Ушбу Фармонда Давлат ер кадастри маълумотлар базасини такомиллаштириш, Ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни рақамли технологияларда амалга ошириш, кўчмас мулк объектларини рўйхатга олиш борасидаги ишларни янги босқичга олиб чиқиш юзасидан кўшимча вазифалар юклатилди. Жумладан, маъмурий-ҳудудий бирликларининг чегараларини белгилаш, аниқлик киритиш, чегара электрон кўринишдаги хариталарини яратиш ҳамда ер эгалари, ердан фойдаланувчилар томонидан низоли ҳолатларни олдини олиш, ердан фойдаланишни назорат қилиш ишларини такомиллаштириш ҳамда ер ҳисобини тўғри юритилишини таъминлаш мақсадида Кадастр агентлиги тизимидаги корхоналар томонидан бир қанча ишлар амалга оширилди.

Маъмурий-ҳудудий бирликларининг чегараларини белгилаш, ер ресурсларининг аниқ ҳисобини юритишни амалга ошириш учун рақамли ортофотопланлар, ер кадастри хариталари, ер майдонлари турларини контурлар бўйича ҳисоблаш қайдномалари янгиланиб, ер майдонларини йўқлама (инвентаризация)дан ўтказиш, яйлов ва пичанзорларда геоботаник тадқиқотларни ўтказиш, қишлоқ хўжалиги экинларини жойлаштириш ва мониторингини олиб бориш ва Давлат ер кадастрини юритишда кўп мақсадли ер маълумотларининг автоматлаштирилган ягона тизими (Ергеопортал)да аниқ ер ҳисобини юритиш ишларида кенг қўлланилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Аvezбаев С. Рациональное использование земель в низовьях Амударьи. - Ташкент: «Мехнат», 1990. - 154 с.

2. Аvezбаев С., Волков С.Н. Ер тузишни лойихалаш. - Тошкент: «Янги аср авлоди», 2004. - 784 б.
3. Аvezбаев С. Ер тузишни лойихалашда автоматлашган тизимлар. - Тошкент: ТИМИ, 2010.
4. Ахмедов А.У., Парпиев Ф.Т., Абдуллаев С.А. Тупроқ-мелиоратив мониторинги / Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, Тупроқшунослик ва агрокимё давлат илмий-тадқиқот институти. - Тошкент: «NOSHIR» нашриёти, 2012. - 160 б.
5. Бородычев В.В., Лытов М.Н., Головинов Е.Э. Мониторинг и управление орошением в режиме реального времени // Журнала «Механизация и электрификация сельского хозяйства». - М., 2017. - С. 154.
6. Будник Л.И. Управление инженерным обеспечением экологической безопасности земельных ресурсов // Организация устойчивого землепользования: сборник научных статей по материалам Международной научно-практической конференции. В 2 ч. Ч.2 / Белорусская государственная сельскохозяйственная академия; редкол.: П.А.Саскевич (гл. ред.) [и др.]. - Горки, 2016. - С. 3-8.
7. Варламов А.А. Современные проблемы землепользования // Современные проблемы эффективного землепользования: сборник научных трудов. М.: ГУЗ, 2016. - С. 3-17.

SPIRTLAR MAVZUSINI INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANIB O'QITISH METODIKASI

Sodiqova Umidaxon Baxtiyor qizi

*Toshkent shahar Yunusobod tumani XTV tasarrufidagi tabiiy fanlarga
ixtisoslashtirilgan davlat umumta'lim maktabi kimyo fani o'qituvchisi*

Bo'ronova Salvar Oltinboyevna

*Qashqadaryo viloyati G'uzor tumani 4-umumiy o'rta ta'lim maktabi kimyo
fani o'qituvchisi*

*Shuni unitmasligimiz kerakki, kelajagimiz poydevori bilim dargohlarida
yaratiladi, boshqacha aytganda, xalqimizning ertangi kuni qanday bo'lishi
farzandlarimizning bugun qanday ta'lim-tarbiya olishiga bog'liq.*

I.A.Karimov

Annotatsiya. Bugun mamlakatimizda barkamol avlodni tarbiyalash, o'sib kelayotgan farzandlarimizga zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda, ta'lim berish borasida ijobiy natijalarga erishib kelmoqda.

Kalit so'zlar: spirtilar, venn diagrammasi, BBB metodi.

Abstract. Today, positive results are being achieved in our country in terms of raising a mature generation and providing education to our growing children using modern technologies.

Key words: alcohols, Venn diagram, BBB method.

Аннотация. Сегодня в нашей стране достигаются положительные результаты в воспитании зрелого поколения и обеспечении образования наших подрастающих детей с использованием современных технологий.

Ключевые слова: спирты, диаграмма Венна, метод BBB.

Mamlakatimiz ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar o'zining yorqin samaralarini berdi. Shu bilan birga, ertangi kunimizni yanada yuksaltirishga mustahkam zamin yaratish, biz boshlagan buyuk ishlarni davom ettirishga qurbi-qudrati yetadigan, hech kimdan kam bo'lmasdan hayotga kirib kelayotgan yetuk va barkamol, mustaqil fikrlaydigan yangi avlodni kamol toptirish, bugun erkin fikrlaydigan, ongli yashaydigan, siyosiy, huquqiy va ma'naviy saviyasi tobora o'sib borayotgan, o'z kelajagini, kim uchun va nima uchun mehnat qilayotganini o'ziga aniq tasavvur etayotgan barkamol avlodni tarbiyalashni davr taqozo etadi.

Respublikamiz Prezidenti SH.M.Mirziyoev bugunki kunning dolzarb vazifalarni amalga oshirish yoshlarimiz, jamiyatimiz va mamlakatimizning kelajagi uchun strategik ahamiyatga ega ekanligi "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom shaxsiy javobgarlik-xar bir raxbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak" asarida ta'kidlandi. Bunda yangilangan ta'lim tizimini joriy etishda har bir o'qituvchining o'z faniga va barkamol avlod ta'lim-tarbiyasiga oid yangiliklarni muntazam o'rgana borib, ularni o'z mehnat faoliyatida izchil qo'llay bilish mahoratiga ega bo'lishi bugungi kunning muhim talabidir.

Ta'lim tizimini jamiyatda amalga oshirilayotgan yangilanish rivojlanayotgan huquqiy-demokratik davlat qurish jarayoniga moslash zarur. Kadrlar tayyorlash tizimi va mazmunini mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy, taraqqiyot istiqbollariidan, jamiyat ehtiyojlaridan, fan, texnika va texnologiyaning yutuqlaridan kelib chiqqan holda qurish vazifalarini ko'ndalang qilib qo'yadi.

Mavzuning dolzarbligi: Ushbu kunning dolzarb muammolaridan biri bo'lib kelayotgan ishlardan biri, har bir mavzudagi ma'lumotlarni zamonaviy pedagogik texnologiyalarni yoki kompyuter texnologiyalardan foydalanib, o'quvchilarga etkaza olish kerak.

Hozirgi kunda innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborotlar texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan – kunga kuchayib bormoqda, bunday bo'lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchilarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topishlari, xatto xulosalarni ham o'zlari chiqarishlariga o'rgatadi.

Hozirgi kunda vatanimiz kelajagi bo'lgan yoshlarni zamon talablari asosida puxta bilim olishi, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi, vatanparvar, ma'naviyati yuksak shaxs etib shakllantirishda ta'lim tarbiyaning ulkan beqiyos hissasi bor.

Organik kimyo fani tarkibiga kirgan «Spirtlar» mavzusi ushbu fanning asosiy bo'limlaridan biridir. Spirtilar kislorodli organik birikmalar sifatida muxim ahamiyatga ega bo'lgan moddalardir. Spirtilar xalq xo'jaligining ko'p sohalarida keng foydalaniladi.

Ma'lumki, kundan kunga o'quvchilarga taklif etilayotgan axborot hajmi - ilmiy informatsiya hajmi o'sishiga monand, aksariyat hollarda geometrik progressiya tarzida ortib bormoqda. Bundan tashqari, aytish lozim-ki, ilmiy informatsiya tez eskirish xususiyatiga ega bo'lib, uzluksiz yangilantirilishni talab etadi. O'quv materialini eslab qolish va xotirada saqlashga yo'naltirilgan ta'lim hozirgi zamonaviy talablarga faqat qisman javob bera olishi aniq bo'lib bormoqda. Hozirgi davrda fikrlash sifatini shakllantirish muammolari zamonaviy pedagogika fanining dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda-ki, ular uzluksiz yangilanib borayotgan informatsiyani o'quvchilar tarafidan mustaqil o'zlashtirish imkoniyatlarini ta'minlashlari, ta'lim tugallangandan so'ng ham saqlanib qolib, insonni tobora tezlashib borayotgan ilmiy-texnika progressidan orqada qolmasligi imkoniyatlarini ta'minlab berishlari kerak.

Ishning maqsad va vazifalari: Umumiy o'rta ta'lim maktab kimyo kursida spirtlarni mavzusini o'qitish metodikasi jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llash kompetensiyalarni rivojlantirish.

Ushbu maqsad asosida quyidagi vazifalar belgilandi:

- spirtlar mavzusini o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni shakllantirish;
- spirtlar mavzusini o'qitishda zamonaviy ta'lim vositalaridan foydalanish;
- spirtlar mavzusi bo'yicha interfaol metodlardan foydalanib dars ishlanmalari yaratish.

Mavzuning nazariy va amaliy ahamiyati: Spirtlar organik birikmalar tabiatda keng tarqalgan. Spirtlar deb, R-OH umumiy formulaga ega bo'lgan birikmalarga aytiladi. Spirtlar tarkibidagi gidroksil guruhning soniga qarab bir atomli va ko'p atomli bo'ladi.

Metanol yiliga 10 mln. tonnadan ortiq ishlab chiqariladi. U boshqa erituvchilarni (oddiy va murakkab efirlarni) sintez qilishda asosiy xom ashyo hisoblanadi. Shuningdek spirtlar (etanol) Lebedev usuli bilan butadien olishda, atseton olishda (izopropil spirt), plastifikator (butanol-1) olishda ishlatiladi. To'yingan spirtlar organik sintezda (propargil spirti), parfyumeriya sanoatida (geraniol, lenalool) keng ko'lamda ishlatiladi.

Ko'p atomli spirtlar (etilenglikol) erituvchilar sintez qilishda, avtomobil' va traktor dvigatellari uchun antifriz (etilenglikol, glitserin) sifatida ishlatiladi. Kimyo moddalarning tuzilishi va o'zgarishini o'rganadigan fan. Kimyo boshqa fanlar qatori inson faoliyatining mahsuli sifatida vujudga kelib, tabiiy ehtiyojlarni qondirish, zaruriy mahsulotlar ishlab chiqarish, biridan ikkinchisini hosil qilish va nihoyat, turli hodisalar sirlarini bilish maqsadida ro'yobga chiqdi.

Ta'lim jarayoniga ijodiy yondashishda interfaol metodlarning o'rni, roli beqiyos. Zero, ular o'z mohiyatiga ko'ra o'quvchilarni faollikka undash, ta'lim jarayonida qizg'in bahs-munozaralarni yuzaga keltirish imkoniyatiga ega.

Ijtimoiy va tabiiy jarayonlar muayyan qonuniyatga ega bo'lganligi, har bir ijtimoiy voqelik va tabiiy hodisalar ma'lum tartib asosida kechganidek, interfaol

metodlardan foydalanishda ham bir qator qoidalarga amal qilish ularning samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy sharoitda ta'lim samaradorligini oshirishning eng maqbul yo'li – bu mashg'ulotlarning interfaol metodlar yordamida tashkil etish deb hisoblanmoqda.

Kimyo fani mavzulari o'quvchi va talabalarda qiyin o'zlashtiriladigan fan bo'lganligi uchun uni o'qitishga yangi pedagogik texnologiyalarni joriy qilish dolzarb muammo hisoblanadi. Joriy qilinayotgan yangi pedagogik texnologiyalarning asosiy vazifasi o'quvchilarga beriladigan bilimlarni o'zlashtirilishining samaradorligini oshirishdir.

“Interfaol” tushunchasi ingliz tilida “interact” tarzida ifodalaniib, lug'aviy jihatdan “inter” – o'zaro, “act” – harakat qilmoq kabi ma'nolarni anglatadi. O'qitish jarayonida interfaol holatning yuzaga kelishini o'zida aks ettiradigan ta'lim interfaol ta'lim deb nomlanadi. Bu turdagi ta'lim jarayonida ustuvor holat interfaollik hisoblanadi.

1. “SWOT-tahlil” metodi.

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo'llarni topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

Namuna: Muammoli ta'lim yondashuvlarining SWOT tahlilini ushbu jadvalga tushiring. Etil spirtini misolida ko'rish mumkin, uning kuchli va kuchsiz tomonlari, imkoniyatlari va to'siqlari

S Muammoli ta'lim yondashuvlarining kuchli tomonlari Yaxshi erituvchi

W Muammoli ta'lim yondashuvlarining kuchsiz tomonlari Tez uchuvchan

O Muammoli ta'lim yondashuvlarining imkoniyatlari (ichki) Turli sintezlarda ishlatiladi

T Muammoli ta'lim yondashuvlarini amalda qo'llashdagi to'siqlar (tashqi) Ko'p ichish zarar

2. “Bilaman. Bilishni xohlayman. Bilib oldim” (B/BX/B) grafik organayzeri (GO). U talabalarga muayyan mavzular bo'yicha bilimlari darajasini baholay olish imkonini beradi. Uni qo'llashda talabalar guruh yoki jamoada ishlashlari mumkin. Guruhda ishlashda mashg'ulot yakunida guruhlar tomonidan bajarilgan ishlar tahlil qilinadi.

3. “Tushunchalar tahlili” metodi

Metodning maqsadi: mazkur metod o'quvchilar yoki qatnashchilarni mavzu bo'yicha tayanch tushunchalarni o'zlashtirish darajasini aniqlash, o'z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu bo'yicha dastlabki bilimlar darajasini tashhis qilish maqsadida qo'llaniladi.

Namuna: “Mavzudagi tayanch tushunchalar tahlili”

Tushunchalar Sizningcha bu tushuncha qanday ma'noni anglatadi?
Qo'shimcha ma'lumot

Spirtlar Uglevodorod radikali bilan gidroksil guruhdan hosil bo'lgan organik moddalar

Bir atomli spirtlar – Tarkibida gidroksil guruh bitta

Ko'p atomli spirtlar tarkibida gidroksil guruh bitta to'yingan bir atomli spirtlar to'yingan bir atomli spirtlarning umumiy formulasini $C_nH_{2n+1}OH$ yoki $R-OH$ bilan ifodalash mumkin .

4. “Venn diagrammasi” grafik organayzeri. U talabalarda mavzuga nisbatan tahliliy yondashuv, ayrim qismlar asosida mavzuning umumiy mohiyatini o'zlashtirish (sintezlash) ko'nikmalarini hosil qilishga yo'naltiriladi. Grafik organayzer kichik guruhlarni shakllantirish asosida aniq sxema bo'yicha amalga oshiriladi. Diagramma talabalar tomonidan o'zlashtirilgan o'zaro yaqin nazariy bilim, ma'lumot yoki dalillarni qiyosiy tahlil etishga yordam beradi. Undan muayyan bo'lim yoki boblar bo'yicha yakuniy darslarni tashkil etishda foydalanish yanada samaralidir.

Uni qo'llash bosqichlari quyidagilardan iborat: 1) talabalar to'rt guruhga bo'linadi; 2) yozuv taxtasiga topshiriqni bajarish mohiyatini aks ettiruvchi sxema chiziladi; 3) har bir guruhga o'zlashtirilayotgan mavzu (bo'lim, bob) yuzasidan alohida topshiriqlar beriladi; 4) topshiriqlar bajarilgach, guruh a'zolari orasidan liderlar tanlanadi; 5) liderlar guruh a'zolari tomonidan bildirilgan fikrlarni umumlashtirib, yozuv taxtasida aks etgan diagrammani to'ldiradi.

Kirish qismi. (Motivatsiya) 5 daqiqa Mavzu rejasini e'lon qiladi, darsning maqsadi tushuntiradi(1-ilova) proektor

3Yangi mavzuning bayoni 25 daqiqa Spirtlar mavzusi tushuntiriladi (2-ilova). Aqliy hujum usuli yordamida ushbu mavzu bo'yicha ma'lum bo'lgan tushunchalar aytiladi (3-ilova). Mashg'ulot yakunida B/BX/B jadvalidan foydalaniladi. (4-ilova) Aqliy hujum usuli,

B/BX/B

jadvali Doska

4Mustahkam

lash

(qo'llash) 5 daqiqa Mustaqil ish uchun test topshiriqi beradi: o'z-o'zini nazorat va muhokama qilish uchun krossvord va test savollariga javob berish (5-ilova) Test proektor

5Yakuniy qism 5 daqiqa Mavzu bo'yicha yakun qiladi, qilingan ishlarni kelgusida kimyo fanini o'rganishda katta aha-miyatga ega ekanligi ta'kidlanadi. (6-ilova) Qanday metodi, Venn diagrammasi

1-ilova

MAVZU: Spirtlar

Reja

1. Spirtlar haqida umumiy tushinchalar

2. Bir atomli spirtlar

Spirtlar haqida umumiy tushinchalar

Spirtlar (alkogollar) deb molekulasida bitta yoki bir nechta gidroksil gruppalar (OH) saqlagan birikmalarga aytiladi. Spirtlarning uglevodorod qismiga qarab to'yingan, to'yinmagan va aromatik spirtlar ajratib ko'rsatiladi.

Bundan tashqari, gidroksil gruppalar soniga qarab bir, ikki va ko'p atomli spirtlar ajratib ko'rsatiladi:

bir atomli ikki atomli uch atomli

Gidroksil gruppaning molekulada qanday atomda joylashganligiga qarab birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi spirtlar mavjud:

$\text{R-CH}_2\text{-OH}$ birlamchi spirt

$\text{R}_2\text{CH-OH}$ ikkilamchi spirt

$\text{R}_3\text{C-OH}$ uchlamchi spirt

Kimyoviy xossalari. Spirtlar: 1. Gidroksil guruhi hisobiga; 2. Gidroksil guruhidagi vodorod atomi hisobiga; 3. Radikaldagi vodorod atomi hisobiga kimyoviy reaksiyalarga kirishadi.

1. Gidroksil gruppalar vodorod atomi metallga o'rin almashib alkogolyatlar hosil qiladi:

2. Gidroksil gruppaning vodorod atomi organik kislota qoldiqlari (radikallar) bilan o'rin almashib murakkab efirlarni hosil qiladi:

3. Spirtlarning gidroksil gruppalar orqali boradigan reaksiyalari.

etil spirti   etil bromid

4. Degidratatsiya reaksiyalari. Ikki molekula spirtni konsentrlangan sulfat kislota ishtirokida qizdirilsa bir molekula suv ajralib chiqishi hisobiga oddiy efir hosil bo'ladi:

Etilsulfat kislota

Dietil efir

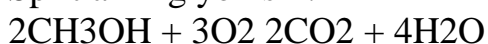
5. Oksidlanish reaksiyalarida KMnO_4 , $\text{K}_2\text{Cr}_2\text{O}_7 + \text{H}_2\text{SO}_4$, CuO , $\text{O}_2 +$ katalizator oksidlovchilari ishtirok etadi. Spirtlarning oksidlanish engilligi quyidagi qator bo'yicha kamayib boradi:

birlamchi $\geq$ ikkilamchi $\gg$ uchlamchi

Birlamchi spirtlar aldegidlarni hosil qiladi, ular esa karbon kislotalargacha oksidlanadi:

Ikkilamchi spirtlar oksidlanganda ketonlar hosil boladi:

Spirtlarning yonishi:

Metanolning to'liq yonishi quyidagi sxema bo'yicha o'tadi:

Mavzuning har bir qismida molekulalarda atomlarning o'zaro ta'siri g'oyasi yotadi. Etil spirtini o'rganishdayoq kislorod atomining o'nga yondosh turgan vodorodga ta'siri ko'rib chiqiladi.

O'quvchilarning spirtlarni o'rganishda ba'zi qiyinchiliklarga duch kelishini ham aytib o'tsa bo'ladi. Masalan, o'quvchilar etil spirtining struktura formulasini aniqlashda undan bittavodorod atomi aktivbo'lib kimyoviy reaksiyalarda u ajralib chiqadi. Lekin ular bitta spirt molekulasini shuncha hajimdagi vodorod ajralib chiqishini yaxshi tasavvur qila olmaydi. Shuning uchun bu jarayonni tushuntirishda tajriba va hisob kitoblar mantiqan yaxshi bog'lanishi zarur.

O'quvchilar etil spirit modeli bilan tanishayotganda ular ko'pincha nima uchun kislorodning uglerod va vodorod atomlari bilan kovalent bog'lanishi bitta chiziqda yotmoyotganligi, ular bir-biriga ma'lum burchak ostida joylashganligini yaxshi chushunmaydi. Ularni tushuntirishni metanning tetraedir tuzilishi bilan bog'lab tushuntirish kerak bo'ladi.

Spirtlar mavzusi maktabda o'tkazish mumkin bo'lgan eksperimentlarga boy. O'qituvchi tomonida o'tkaziladigan tajribalar bilan (spirtlarda vodorot ajratib olish, brometan olish, spirtlar degidratatsiyasi, glitserin va fenolga natriyning ta'siri) bir qatorda o'quvchilarning o'zlari ham tajriba o'tkazish imkoniyatlariga ega. Ularni bajarish o'quvchilarning mustaqil harakat qilish darajasiga bog'liq.

Ba'zi o'qituvchilar o'z vaqtini ayash masadida o'quvchilarga C_2H_6O tarkibga javob beruvchi ikkita struktura formulasini berib spirtlarning tuzilishini tushuntirmoqchi bo'ladi. Bu noto'g'ri metodik yondoshuv hisoblanadi, chunki, predmetlarni o'rganish asosida sabab – natija bog'lanishlar prinsipini yechish masala yotadi. Buning uchun modda tuzilishini aniqlashda o'qituvchi o'quvchining faol izlanishini ta'minlash kerak. Ana shundan keyingina o'quvchilar tomonidan extimoli ko'p, va mantiqqa mos bo'lgan strukturalar topilgach gidroksil gruppasidagi kislorod bilan bog'langan vodorod, uglerod bilan bog'langan vodorodlar orasidagi farq va uning sabablari aniqlanadi. Uning to'g'riligini isbotlash uchun spirt bilan natriy orasidagi o'zaro ta'sir tajribasi namoyish qilinadi, va natriy ta'sirida qaysi vodorod ajralib chiqadigan kislorod bilan bog'langanini yoki uglerod bilan yoki bo'lmasa u ham bu hammi? O'quvchi bunga darrov javob bera olmaydi. Yana ham aniqroq savol qo'yish mumkin: har bir spirt molekulasidan bittami, beshtami yoki oltitami vodorod chiqadimi degan savol qo'yilsa unga quyidagicha javob berish mumkin: Vodorod atomini to'g'ridan-to'g'ri sanab bo'lmaydi, lekin uni hioblashda modda miqdori birligidan moldan foydalanish mumkin. Buning uchun reaksiyaga kirishayotgan spirtning va ajralib chiqayotgan vodorodning molar soni hisoblash mumkin bo'lgan tajriba o'tkazish zarur.

Qo'yilgan tajriba asosida C_2H_6O tarkibli moddaning tuzilishi quyidagicha ekanligi aniqlanadi

Bugungi kunning ta'lim mazmuni jumladan: "Spirtlar" mavzusini o'qitish, o'rgatish jarayonida o'quvchini ko'proq o'ylash, fikrlash, ijodiy faoliyat

ko'rsatishga undaydigan didaktik mexanizmni taqozo qilmoqda. Bu didaktik mexanizm shunday bo'lmog'i darkorki, unda o'qituvchi ham o'quvchi ham, bor imkoniyatini maksimal ishga sola olsin, o'qitishning ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi funksiyalari to'la amalga oshsin, shaxs kamolotini ta'minlash uchun zamin yaratish. Bunday mexanizm - pedagogik texnologiyaning interfaol metodlaridir.

Xulosa.

1. Hozirgi kunda innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborotlar texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan – kunga kuchayib bormoqda.

2. “Spirtlar” mavzusini o'qitish metodikasi va dars ishlanmalari mavzusidagi ishni bajarish natijasida kimyo kursida spirtlarni o'rgatish orqali talabalarda ilmiy dunyoqarash va mehnatsevarlik xususiyatini shakllantirish, o'quvchilarda kasbga yo'naltirish kabi vazifalar bajariladi.

3. Metil spirti asosan chumoli aldegid ishlab chiqarishda, erituvchi sifatida, turli molekular tarkibiga metil guruhini kiritishda, metil-, dimetil- va trimetilamin olishda ishlatiladi. Etil spirit sanoatda asosan etilendan va pentozan saqlovchi birikmalardan olinadi. U erituvchi sifatida butadien-1,3 olishda va oziq-ovqat sanoatida ishlatiladi. Propil-, izopropil-, butil spirtlar sirt aktiv birikmalar olishda, aldegid va ketonlar, murakkab efirlar olishda ishlatiladi.

4. Etilenglikol portlovchi moddalar, erituvchilar, polimerlar olishda muxim xom ashyo bo'lib xizmat qiladi. Uning ftal kislotasi bilan hosil qilgan polimeri – lavsan deb ataladi. Lavсандan juda qimmatli hususiyatlarga ega bo'lgan tolalar olinadi. Glitserin texnikada bo'yoqlar tayyorlashda, oziq-ovqat sanoatida likerlar, konfetlar, ichimliklar tayyorlashda, portlovchi moddalar olishda, tabobatda ko'plab ishlatiladi.

5. O'qitishning interfaol metodlari – bilish faoliyatni tashkil etishning maxsus shakli bo'lib, unda o'quvchilar bilish jarayoniga jalb qilingan bo'ladilar, ular biladigan va o'ylayotgan narsalarni tushunish va fikrlash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

6. O'quvchilar spirtlar mavzuni o'rganish jarayonida metodlar qo'llash o'quvchilarda fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lmog'i kerak.-Toshkent: “O'zbekiston”, 2017.-104 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. -Toshkent: “O'zbekiston”, 2017.
3. I.A Karimov “Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo'llari va choralari”. Toshkent, “O'zbekiston” 2009-yil
4. I.A Karimov “O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida”.Toshkent, “O'zbekiston” 1995-yil

5. I.A. Karimov "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari". T., O'zbekiston. 1998.
6. Raxmatullaev N.G., Omonov H.T., Mirkomilov Sh. M. "Kimyo o'qitish metodikasi" T.: "Iqtisod moliya" 2013
7. Azizxodjayeva N.N. "Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat" T.: TDPU Nizomiy 2003
8. Kimyo fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Masofaviy ta'lim markazi. 2003.
9. Safin D.V., Musina R.G. Ta'lim berish va o'qishning interfaol usullari. O'quv qo'llanma. - Toshkent, 2007
10. Sayidaxmedov N. Pedagogik amaliyotda yangi texnologiyalarni qo'llash namunalari. – T.: RTM, 2000

ТЕХНИКА ФАНЛАРИ

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ИСТЕЪМОЛЧИЛАРИНИ ЭЛЕКТР
ЭНЕРГИЯСИ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ ВА ЭЛЕКТР ТАЪМИНОТИ
ТИЗМИНИНГ ЭКСПЛУАТАЦИЯ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ*А.Ж.Исаков**[“ТИҚХММИ” Миллий тадқиқот университети](#)**ҚСХЭТ Факультет декани**Техника фанлари доктор профессор**Ф.Э.Хўжайёров**Ислом Каримов номидаги**Тошкент давлат техника университети**таянч докторанти**Fazliddin199023@email.ru**С.У.Арзиев**Қашқадаре вилояти Қамашли тумани подстанцияси электромонтери**Sobirjon19986223311@email.ru*

Аннотация. Мақолада қишлоқ хўжалиги истеъмолчиларини электр энергияси билан таъминлаш тармоқларининг эксплуатация ҳолати кўриб чиқилиб, турли хил омилларининг қисқача тавсифи шакллантирилган ва берилган, шу жумладан 6-10 кВ кучланишли электр тармоқларидаги авариялар, электр энергиясининг пасайиши, электр қурилмаларида технологик носозликлар. Қишлоқ хўжалиги электр таъминоти тизимининг фаолияти самарадорлигини ҳисобга олиш ва кўриб чиқиладиган хатарларни прогноз қилиш асосида баҳолаш таклиф этилади.

Абстракт. В статье рассмотрено состояние эксплуатации сетей электроснабжения сельскохозяйственных потребителей, сформированы и даны краткие характеристики различных факторов, в том числе аварий на линиях электропередачи 6-10 кВ, отключений электроэнергии, технологических отказов в электрооборудовании. Предлагается оценивать эффективность системы электроснабжения сельского хозяйства на основе учета и прогнозирования рассматриваемых рисков.

Annotation. The article considers the state of operation of electricity supply networks to agricultural consumers, forms and gives a brief description of various factors, including accidents in 6-10 kV power lines, power outages, technological failures in electrical equipment. It is proposed to evaluate the efficiency of the agricultural power supply system on the basis of taking into account and forecasting the risks under consideration.

Калит сўзлар: электр энергия самарадорлигини ошириш ва хатарлар, электр энергия сифати, технологик хафсизлик, қишлоқ хўжалигини электр таъминоти тизими, ишонччилик, самарадорлик, баҳолаш мезонлари...

Ключевые слова: энергоэффективность и риски, качество электроэнергии, технологическая безопасность, система электроснабжения сельского хозяйства, надежность, эффективность, критерии оценки...

Key words: Energy efficiency and risks, electricity quality, technological safety, agricultural power supply system, reliability, efficiency, evaluation criteria.

Кириш. Ер юзида яшовчи аҳоли истеъмол қиладиган бирламчи энергия таъминотининг бешдан бир қисми шамол, қуёш, гидро ва геотермал каби қайта тикланувчи манбалардан олинади [1]. Ушбу сектор статистик маълумотларга кўра 2040 йилгача ҳар йили 2.6% ўсишни давом эттириши кутилмоқда.

Бугунги кунда Республика электроэнергетика тизими мамлакатимизда мавжуд электр энергияси истеъмолчиларини тўла таъминлаш имкониятига эга бўлиши ва қишлоқ туман шаҳарларининг барча ҳудудлари электр энергиясини узатиш тармоқлари билан тўла таъминланганлигига қарамасдан ишлаб чиқаришда электр энергиясидан фойдаланиш даражаси иқтисодий ривожланган мамлакатлардагидан 3-5 баробар камдир.

Статистик маълумотларда келтирилишича, 2019 йилда гидроэлектр станцияларида ишлаб чиқариш 6,5 млрд. кВт соатни ташкил этган бўлса, жорий йилда бу кўрсаткич ўтган йилги кўрсаткич каби 5 млрд. кВт соатни ёки 1,5 млрд. кВт соатга кам (23 фоиз)ни ташкил этмоқда.

Аҳолини электр энергияси билан таъминлашда юзага келган тансиқлик сабабли жорий йилда сув танқислиги туфайли Ўзбекистон гидроэлектр станцияларида электр энергияси ишлаб чиқариш ҳажми қарийб 23 фоизга камайган.

Кайд этилишича, ИЭСларда сув ҳажмининг камлиги сабабли электр энергияси ишлаб чиқариш кўрсаткичлари камайиши кузатилмоқда ва бунинг натижасида айрим ҳудудларда электр энергияси таъминотида қисқа муддатли узилишлар кузатилмоқда.

Бу гидроэлектр станцияларида электр энергияси ишлаб чиқаришнинг қисқариши билан боғлиқ бўлиб, бу эҳтиёжни тўлиқ қоплаш учун зарур миқдорда электр энергияси етишмаслигига олиб келган.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини интенсив ривожланиши электр энергияси истеъмолини, оширишига олиб келади. Қишлоқ электр узатиш тармоқларида электр энергия исрофларини камайтириш ва электр ускуналардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш доимо долзарб муамоларидан бири ҳисобланади. Тақсимловчи тармоқларда электр энергиясини тежаш учун тармоқларни ўз вақтида эксплуатация қилиш, электр узатиш линияларининг ўтказувчанлик қобилиятини янада ошириш ва реактив қувватини компенсациялаш ва ҳақозо турли чора-тадбирлар белгилашни тақазо этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли фармони билан тасдиқланган 2017-

2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясида ушбу масала бўйича алоҳида эътибор қаратилиб, янги электр энергия ишлаб чиқариш қувватларини қуриш ва мавжудларини модернизация қилиш, паст кучланишли электр тармоқлари ва трансформатор пунктларини янгилаш асосида аҳолини электр энергияси ҳамда бошқа ёқилғи-энергия ресурслари билан таъминлашни яхшилаш, шунингдек, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтириш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш юзасидан вазифалар белгиланган. [2]

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 28.01.2022 й. ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тарақиёт стратегияси тўғрисида”ги фармонида 2022 йилдан 2026 йилгача Иқтисодиётни электр энергияси билан узлуксиз таъминлаш ҳамда “Яшил иқтисодиёт” технологияларини барча соҳаларга фаол жорий этиш, иқтисодиётнинг энергия самардорлигини 20 фоизга ошириш бўйича чора-тадбирлар юзасидан вазифалар белгиланган. [3]

Қишлоқ ва сув хўжалигида электр ускуналар қувватидан фойдаланиш даражаси етарли эмас. Электр ускуналар оптимал юкланмаслиги уларнинг энергетик кўрсаткичларини паст бўлаётганлигига олиб келади. Электр ускуналарнинг эксплуатацион ишончлилигини ошириш учун мунтазам равишда уларни диагностика қилиб, профилактик техник қаров ва ремонт тадбирларини ўтказиб туриш зарур. Техник қаров ва ремонт ишларига кетган ҳаражатлар янги электр ускуна нархидан 10...100 марта кам бўлиб, ўз ҳаражатларини қисқа вақтда қоплайди. Электр ускуналарнинг узлуксиз ва ишончли ишлаб туриши қишлоқ ва сув хўжалигида маҳсулот сифатини ва ишлаб чиқариш унумдорлигини оширади. [4]

Мамлакатимизда энергетика соҳасида ишлаб чиқарилаётган электр энергиянинг анаънавий усулдан ноаъанавий усулга яъни қайта тикланувчи энергия манбаларидан олиш бўйича ишларнинг кенгайтириш ва ушбу соҳанинг етакчи мамлакатларда қўлланилган тажрибаларни қўллаш келажакда электр энергияга бўлган талабни қондиради ҳамда атроф муҳитга зарар етказилмайди.

Қуёш энергияси энергия балансида қўшимча манбаа сифатида муҳим ўрин тутди. Айниқса бизнинг регионда бу борада катта имкониятлар мавжуд. Қуёшнинг йиллик чиқиб туриши 3000 соат атрофида бўлиб, 1м² га тўғри келган энергия миқдори 1869 кВт е/йил ни ташкил қилади. Қишлоқ хўжалигида қуёш энергиясидан паст ҳароратли иссиқлик олишда, иссиқ сув билан таъминлашда, иссиқхоналарни ва турар жой биноларни иситишда, автоном электр станцияларда электр энергия олишда фойдаланилади. [5].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мавзу юзасидан соҳанинг етакчи мутахассис, олим ва тадқиқотчилари дунёда юз бераётган аҳолига электр энергиясини етказиб бериш ва таъминлаш энергетика муаммоларини ўрганиб, уларни бартараф этиш борасида кенг қўламдаги тадқиқот ишларини

амалга ошириб келишмоқда. Махаллий олимларимиз, Рахматов А.Д., Исақов А.Ж., Байзаков Т.М., Юнусов Р.Ф. Томонларидан ёзилган китобда турли қувватга эга бўлган электр ускуналар эксплуатация ва таъмирлаш, улардан қандай тартибда фойдаланиш ва мамлакатимизда электр ускуналар манбаларидан фойдаланишнинг имкониятлари ёритиб берилган. А.Раджабов., М.Ибрагимов., А.Бердышев. “Энергия тежамкорлик асослари”. Ўқув қуланмадан фойдаланган ҳолда аҳолини турар жойларида электр энергиясини тежаш ва энергиясидан самарали фойдаланиш бўйича ўз тақлиф мулоҳазалари батафсил ёритиб берилган.

Тадқиқот методологияси. Мақолада мамлакатимизда электр энергетика соҳасидаги муаммолар, ҳозирги кунда дунёдаги энергетика тармоқларидаги муаммолар уларни бартараф этиш бўйича олимларнинг тадқиқот ишига оид қарашларни, фикр ва мулоҳазаларини таҳлил қилишда индукция ҳамда дедукция усулларида кенг фойдаланилди.

Мамлакатимизда аҳоли сони ортиб бораётган бир вақтда аҳолини электр энергияси билан таъминлаш ва электр ускуналарга эксплуатация хизматини ўз вақтида амалга ошириш электр энергиясини тежаб усуллари бўйича таҳлиллар асосида тақлиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди. Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари асосида статистик таҳлил, солиштирма таҳлил, танлама кузатув усулларида фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Юртимиз аҳолисини электр энергияси билан таъминланишига боғлиқ бир қанча муаммолар мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- Электр ускуналари, электр узатиш линиялари, электр энергиясини ҳисобга олиш асбобларини эксплуатация қилиш, уларга техник хизмат кўрсатиш ва ускуналарни таъмирлаш.
- ҳозирги вақтда мамлакатимизда 42 та энергоблок мавжуд бўлиб, уларнинг деярли – 50 фоизи маънан ва жисмонан эскирган;
- электр энергиясини етказиб беришдаги йўқотиш ва узилишлар;
- айрим чекка қишлоқларда электр энергияси йўқлиги ёки маълум вақтдан сўнг узилиб қолиши;
- электр энергиясини электр тармоқларининг баланс бўйича мансублик бўлиниш чегарасига электр таъминотида кўрсатилган ҳажмда узликсиз етказиб берилмасилиги;
- истеъмолчиларга электр энергиясини етказиб беришнинг тўхтатиб турилиши.

Ушбу муаммоларни бартараф этиш бўйича юртимизда кенг қўламдаги ишлар амалга оширилмоқда.

Давлатимиз раҳбарининг 2019 йил 1 февралдаги «Ўзбекистон Республикаси ёқилғи-энергетика тармоғини бошқариш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5646-сонли фармони мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Энергетика вазирлиги ташкил этилди [6]. Ўша йилнинг 27 мартдаги Президент қарорига асосан, “Ўзбекэнерго”

акциядорлик жамияти ислоҳ қилиниб, унинг негизда “Иссиқлик электр станциялари”, “Ўзбекистон миллий электр тармоқлари” ва “Худудий электр тармоқлари” акциядорлик жамиятлари ташкил топди.

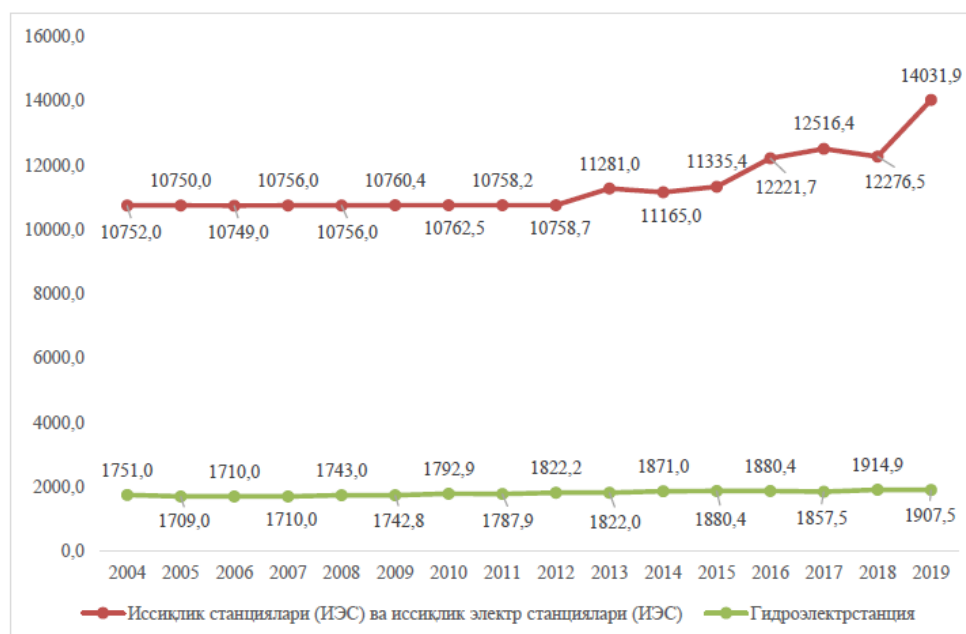
2019 йилда мамлакатимизда 6 та йирик лойиҳа доирасида жами 1076 мегаватт электр энергия қувватлари ишга туширилди. 2020 йилда электр энергияси истеъмоли 71 миллиард килловатт-соатни ташкил этиб, ўтган йилгига нисбатан ўртача 9 фоизга, яъни иқтисодиёт тармоқлари талаби 10, аҳолиники эса 8,5 фоизга ошиши кутилмоқда[7].

2020 йилда иссиқлик электр станцияларида 1177 мегаватт, гидро электр станцияларида 120 мегаватт қувватларни ишга тушириш режалаштирилган эди. Шунингдек, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳисобига 3 минг 500 мегаваттгибуғ-газ қурилмалари, 400 мегаваттги шамол ва шундай қувватга эга қуёш электр станцияларини қуриш бўйича лойиҳалар шакллантирилган.

Ҳисоб-китобларга кўра, 2030 йилда юртимизда электр энергияси истеъмоли ҳозиргига нисбатан 2 баробар кўп бўлиши кутилмоқда. Шу боис Энергетика вазирлигига кейинги ўн йилда умумий қуввати 7 минг 900 мегаваттни ташкил этувчи янги иссиқлик электр станцияларини ишга тушириш бўйича топшириқлар берилди[8].

Шунингдек, инвесторларни жалб этган ҳолда, 8 минг мегаватт қувватга эга қуёш ва шамол электр станцияларини қуриш, гидро электр станциялари қувватини 1 минг 935 мегаваттга ошириш, кичик гидро электр станциялар барпо этишни хусусий секторга бериш юзасидан вазифалар белгиланди.

Мамлакатимизда ўрнатилган электр станциялари бўйича 2004-2019 йиллар бўйича асосан иссиқлик электр станциялари ҳамда гидроэлектр станциялари қўйдаги қувватларда энергия ишлаб чиқаради (1-расм).

1-расм. Электр станцияларининг ўрнатилган қуввати (Мвт)

Манба: Статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланган.

Расмдаги маълумотлардан шуни кўришимиз мумкинки мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган электр энергия асосан иссиқлик электр стациялари орқали ишлаб чиқарилади. Бу эса мамлакатимиздаги атроф мухитни ифлосланиши ҳамда атмосферага катта зарар етказди.

Қишлоқ хўжалиги электр таъминот тизимлари саноатдан фарқ қилиб, кўпроқ очик электр узатиш тармоқларига эга. Қишлоқ истемолчилари тарқок жойлашган ва турли хил масофаларга электр узатиш тармоқ (ЭУТ) лари тортилган: Кучланиши $U = 10$ кВ да – 50 км гача; $U = 0,4$ кВ да – 700 м гача.

Қишлоқ электр узатиш тармоғида сутка давомида юкланиш нотекис бўлиб, электр энергия сифатини пасайшига олиб келади. Бир фазали истемолчиларнинг кўплиги фазалар носимметриясига олиб келади. Ночизиқли элементларнинг қўлланилиши эса (ярим ўтказгичлар техникаси) тармоқда юқори гармоникали ток ва кучланишларни юзага келтиради ва электр энергия сифатини пасайтиради. Электр энергиясининг сифати қуйдаги кўрсаткичлар билан характерланади.[8] Стандарт бўйича қуйдаги электр энергиясининг сифат кўрсаткичлари белгиланган. Частотанинг оғиши, частотанинг ўзгариши, кучланишнинг оғиши, кучланишнинг ўзгариши. Ўзгарувчан ток кучланиши ўзгариши кўринишининг носинусоидаллиги. – Юқори гармоник кучланишларнинг таъсир этувчи қийматининг асосий кучланишнинг таъсир этувчи қийматига нисбати. Бу нисбат 0,05 дан кам бўлиши керак. Кучланиш нейтралининг силжиши, ноли кетма-кетлик кучланишнинг асосий фаза кучланиши қийматга нисбати қуйдагича бўлади:

$$K_c = 100 \frac{v_0}{v_{1\phi}} \leq 5\%$$

Кучланишлар носимметрияси – асосий ва тескари кучланишлар нисбати қуйдагича бўлади:

$$K_n = 100 \frac{v_{2\phi}}{v_{1\phi}},$$

бунда: $K_n \leq 5\%$

Юқорида кўрсатилган катталиклардан асосий сифат кўрсаткичи бўлиб кучланишнинг оғиши ҳисобланади, чунки бу катталик қишлоқ хўжалиги шароитида кўпчилик ҳолатларда меъёрий қийматларига тўғри келмайди. Кучланиш ўзгаришининг электр энергия сифат кўрсаткичларига таъсири унинг миқдорига ўзгариш томонига (+, -), давомийлигига ва электр истеъмолчи турига боғлиқ бўлади. Айниқса электр ёритиш воситалари кучланишнинг ўзгаришига сезгир бўлади. Лампаларнинг ёруғлик оқими – F ва хизмат муддати – D кучланишнинг оғиши билан қуйдагича боғланган:

$$b \text{ u } - F = F_n D ; a D = D_n D u$$

бу ерда: $\left. \begin{array}{l} \alpha_{r.l.} = 14, \beta_{r.l.} = 3,6 \\ \beta_{.n} = 1,5; \alpha_{.n} = 1,5 \end{array} \right\}$ лампа кўрсаткичлари кучланишнинг ортиши айниқса чуғланма лампалар учун хавфли, масалан $U = 100\% U_n$ бўлса лампа хизмат муддати 5 марта камайд, ёки $U = 115\% U_n$ да $D_{r.l.} = 90c$ ни ташкил қилади.

Қишлоқ хўжалиги электр ускуналари техник эксплуатациясининг ўзига хос томонлари уларнинг фойдаланиш шароитларини оғирлигидан келиб чиқади. Бу ерда техник тадбирлар ўз вақтида, барча омилларни ҳисобга олган ҳолда ўтказилиши керак. Лекин электрохўжалик хизмат ходимларининг етарли малакага эга бўлмаганлиги, эҳтиёт қисмлар етишмаслиги, зарур диагностика, текшириш-синов асбобларни етарли эмаслиги, транспорт ва йўлларнинг носозликлари бу тадбирларни юқори техник савияда ўтказиш имкониятини чегаралайди. [8.1].

Хулоса ва таклифлар. Юртимизда аҳоли сонининг ўсиб бориши, янги иншоат, ишлаб чиқариш корхоналарини кўпайиши натижасида электр энергияга бўлган талаб ортиб бормоқда. Ишлаб чиқарилаётган электр энергия манбалари асосан иссиқлик электр станцияларидан олинмоқда. Иссиқлик электр станцияларининг аксарияти эскиргани, электр энергияни етказиб беришдаги йўқотишларни олдини олиш ҳамда аҳолини табиий тоза электр энергия билан таъминлашда электр ускуналарини ўз вақтида техник куриқдан утказиб туриш зарурдир.

Хориж мамлакатларидаги аҳолига электр энергиясини етказиб бериш усул манбаларини чуқур ўрганган ҳолда юртимиздаги муаммоларни бартараф этиш бўйича қуйидаги таклифларни кўллаш мақсадга мувофиқ бўлар эди:

- ёқилғи энергетика соҳасидаги мавжуд эскирган инфратузилмани янгилаш;
- мавжуд электр станцияларини капитал таъмирлаш ва янги замонавийларини ўрнатиш;
- қайта тикланувчи энергия курилмалари учун инвесторларни жалб этиб, инвестиция олиб кириш;
- қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтириш;
- энергетика соҳасида малака даражасини ошириш учун ўқув марказларини кенгайтириш ва янгиларини очиш, ходимларни қайта тайёрлаш дастурларини ишлаб чиқиш, шу жумладан, электр энергия технологияси бўйича мутахассисларни тайёрлаш бўйича ўқув дастурларини кенгайтириш зарур;
- турли давлатларнинг техника, технологияларини олиб кириб жойлаштириш эмас балки, мамлакатимизда электр энергия манбалари жихозларини ишлаб чиқарувчи корхоналарни ташкил этиш бўйича ишларни амалга ошириш.

Мамлакатимизда электр энергиясига талабни кондиритиш мақсадида ҳозирги ишлаб чиқарилаётган электр энергия улушини камайтирмай, унга кўшимча тарзда муқобил энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтириб

бориш даркор. Табиий ва тоза электр энергияси ишлаб чиқариш натижасида, келажак авлодга ер ости қазилма бойликларининг тежалиши, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, чекка қишлоқларга электр энергияси етиб боришига, вақти-вақти билан электр энергияси ўчиб қолмаслиги, техника ва технологияларга зарар етказмаслик, аҳолининг турмуш тарзи яхшиланиши, атроф муҳитнинг ифлосланиши олди олинишига эришилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. <https://www.iea.org/>
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли фармони. // «Халқ сўзи» 2017 йил 8 феврал.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2019 йил 1 февралдаги ПҚ-4142-сонли қарори
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 11 июлдаги “Иқтисодиётнинг энергия самарадорлигини ошириш ва мавжуд ресурсларни жалб этиш орқали иқтисодиёт тармоқларининг ёқилғи – энергетика маҳсулотларига қарамлигини камайтишига доир қушимча чора-тадбирлар тўғрисидаги ПҚ – 4779 – сонли қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 28.01.2022 й. ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тарақиёт стратегияси тўғрисида”ги фармони.
6. Раджабов., М.Ибрагимов., А.Бердышев. “Энергия тежамкорлик асослари” Ўқув қуланма. Тошкент.-2014.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2035 йилгача ривожланиш Стратегиясининг концепцияси.
8. Рахматов А.Д., Исақов А.Ж., Байзаков Т.М., Юнусов Р.Ф. “Электр ускуналари эксплуатацияси ва таъмирлаш” Тошкент.-2009.
9. <https://www.iea.org/>
10. <https://xabardor/uz/>
11. <https://lex.uz/docs/4188744>
12. <https://prezident.uz/uz/lists/view/3273>

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ И БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ НА ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОМ ТРАНСПОРТЕ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Н.А.Ходжаева - PhD, доцент

М.Х.Сарымсакова - докторант

Ташкентский государственный транспортный университет

Аннотация. В статье рассматриваются основные аспекты осуществления бизнес-процессов на предприятиях железнодорожного

транспорта. Трудовые отношения играют важную роль в условиях конкурентоспособности общества. В статье рассмотрены основные методы и механизм управления социально-трудовыми отношениями в современной экономической ситуации.

Ключевые слова. трудовые отношения, трансформация экономики, цифровизация, управление персоналом, предприятия железнодорожного транспорта.

Annotation. The article discusses the main aspects of the implementation of business processes at railway transport enterprises. Labor relations play an important role in the competitiveness of society. The article considers the main methods and mechanism for managing social and labor relations in the current economic situation.

Key words: labor relations, transformation of the economy, digitalization, personnel management, railway transport enterprises.

В условиях нестабильности глобальных экономических процессов, проблем экономического развития Республики Узбекистан вопрос повышения эффективности работы субъектов экономических отношений сохраняет совою актуальность.

Развитие методов оценки эффективности производственно-хозяйственной деятельности предприятий железнодорожного транспорта Узбекистана базируется на достижениях науки и техники, внедрении новых способов организации производства, совершенствовании экономических механизмов регулирования внутренних процессов подразделений железнодорожного транспорта во взаимодействии с внешними субъектами.

Железнодорожный транспорт Республики Узбекистан является фундаментом современной экономики. В этом значении он выступает как объект рыночных отношений, от эффективной деятельности которого зависит функционирование и развитие всех обслуживаемых им отраслей экономики, предприятий, организаций и комплексов.

Несмотря на существенный вклад в экономику страны, железнодорожный транспорт испытывает определенные трудности: до настоящего времени не утратила свою актуальность проблема морального и физического износа его основных фондов.

Замедление темпов технического развития основных средств железнодорожного транспорта обуславливает снижение их надежности, а несоответствие параметров качества перевозок уровню мировых стандартов и 5 может снизить конкурентоспособность железнодорожного транспорта на транспортном рынке. Эффективность и качество транспортного обслуживания клиентов, и, соответственно, конкурентоспособность во многом определяется качеством протекания перевозочных процессов и надежностью работы технических средств. Оценка влияния отказов технических средств на важнейшие эксплуатационные показатели –

перспективное направление оптимизации расходов железнодорожного транспорта Республики Узбекистан, позволяющее разработать и принять на вооружение мероприятия по снижению непроизводительных расходов при реализации как грузовых, так и пассажирских перевозок.

Исследованием экономики, проблем повышения качества и эффективности предприятий железнодорожного транспорта, определением основных направлений их развития в мировой практике занимались такие известные деятели в области качества: В.В. Бойцов, У.Э. Деминг, Дж. М. Джуран, К. Исикава, Ф.Б. Кросби, Ф.У. Тейлор, А.В. Фейгенбаум, У.А. Шухарт.

Исследованием вопросов повышения эффективности работы железнодорожного транспорта и оценки качества транспортного обслуживания в условиях рынка занимаются отечественные ученые: А.А. Гуламов, Н.А. Ходжаева, А.М. Мерганов, М.И. Акбаров и другие.

Работа инфраструктурного комплекса АО «Узбекистон темир йуллари» является основой эффективной работы в целом железнодорожного транспорта и влияет на состояние финансово-экономической устойчивости транспортной компании и уровень её конкурентоспособности на мировом рынке.

Надежность работы инфраструктурного комплекса, гибкость приемов и методов управления всеми его звеньями необходимы для эффективной адаптации железнодорожного транспорта в динамично развивающейся и высоконкурентной среде, что и определило направление настоящего исследования.

Обобщив существующие способы деления процессов на элементы, отметим, что в настоящий период времени выделяют следующие основные факторы (элементы) производства: люди, средства производства – средства труда (орудия труда) и предметы труда, информация, энергия. Качество привлекаемых ресурсов является важным конкурентным преимуществом, которое помогает не только удовлетворить потребности клиента по качеству, но и оптимизировать расходы предприятий железнодорожного транспорта.

Именно поэтому в современных условиях хозяйствования высокие требования предъявляют к привлекаемым трудовым ресурсам. Действительно достижение высоких результатов в ведении бизнес-процессов, обеспечение высокого качества процессов и эффективности производства представляется трудно реализуемым без высококвалифицированного и профессионально грамотного персонала. Поэтому трудовые ресурсы – наиболее значимый фактор производства. В результате трудовых процессов работников происходит количественное или качественное изменение предметов труда. К. Маркс отмечает, что этот ресурс является как средством для создания общественно полезного продукта, т.е. средством производства, так и потребителем уже созданного общественно

полезного продукта. Помимо этого, «труд людей образует прибавочную стоимость к выпускаемому продукту».

В настоящий период времени учёными-экономистами широко используется термин «бизнес-процесс». Понятие бизнес-процесса сформировалось по научным меркам не так давно и в настоящий момент не имеет строгих формулировок.

Бизнес-процесс – это регулярно повторяющаяся последовательность взаимосвязанных мероприятий (операций, процедур, действий), при выполнении которых используются ресурсы внешней среды, создается ценность для потребителя и выдается ему результат.

Бизнес-процесс – это совокупность различных видов деятельности, в рамках которой «на входе» используются один или более видов ресурсов, и в результате этой деятельности на «выходе» создается продукт, представляющий ценность для потребителя.

Бизнес-процесс – это множество внутренних шагов (видов) деятельности, начинающихся с одного и более входов и заканчивающихся созданием продукции, необходимой клиенту и удовлетворяющей его по стоимости, долговечности, сервису и качеству. Или — полный поток событий в системе, описывающий, как клиент начинает, ведет и завершает использование бизнеса. Поэтому для увеличения денежных потоков в отрасль железнодорожного транспорта необходимо уделять большое внимание человеческому капиталу в условиях бизнес-процессов происходящих в Республике Узбекистан.

Литература

1. Ходжаева Н.А. Социально-трудовая сфера в системе экологически ориентированной экономики. *Viznes-Эксперт*. №11-12 (167-168) 2021 год.
2. Соколов Ю.И. Проблемы качества на стальных магистралях // Отечественные записки № 13 (54) 2013.

POMEGRANATE PROPAGATION MEASURES AND THE SCIENTIFIC BASIS OF PLANTING PLACE SELECTION

A.T.Turdaliyev

Fergana State University

G.G.Mamajonov

Fergana Polytechnic Institute

Abstract. Among fruits, pomegranate is a subtropical crop. Therefore, pomegranate breeding and breeding is one of the problematic scientific researches. The distribution of pomegranate origin, and taking into account these environments depending on the soil and climatic conditions, instead of geographical distribution, it is time to start breeding table pomegranate fruits from the existing samples through natural selection. As we mentioned above, pomegranate has a history of at least 2000 years in Malakat. According to historical sources, Pomegranate was

regularly served on the table of Sahibquran Amir Temur. Even during Babur's time, the taste and sweetness of "Dono Kalon" and "Sammon" pomegranates were noted in Margilon. Among subtropical plants, pomegranate (*Punica granatum* L) is of particular importance with its important properties. Pomegranate is completely different from other fruits because its fruit is a natural ecological product.

Keywords: Among fruits, pomegranate, subtropical, *Punica granatum* L, mentioned, natural.

Introduction. Because the Pomegranate tree, which is considered a waste, is valuable wood, and the peel of the pomegranate fruit is considered a valuable medicine. After a thorough analysis of the above, it is necessary to first study the cultivated areas of the pomegranate crop in Er Kurra. Pomegranate natural area. Pomegranate is naturally grown in Central Asia, Turkey, Azerbaijan, the southern part of South America, North-West India, North-Eastern Afghanistan, the Greater Caucasus Mountains in the South Caucasus, Asia Minor, and the coast of the Arabian Sea.

Pomegranate growing wild is widespread in eastern Transcaucasia, in the Lenkorn-Astarin massifs of Azerbaijan. In Uzbekistan and Tajikistan, it is found on the slopes of Hisar, Darvoza and Karategin mountain ranges. Pomegranate, as a subtropical crop, is very resistant to drought, but also grows well in irrigated land. More Stony steppe, mountain foothills growing in saline lands have been of constant interest to our scientists since ancient times. N.I. Vavilov 1931 many scientists, including A.D. Strebkova O.P. Kulikov 1955, 1965 O.P. Kulikov, A.S. Masino 1969, A.S. Kutuzova 1977 M.M. Mirzaev 1977; A.A. Golny 1972; G.K. Tokhtasinova; M.A. Turakulov; N.B. Japakov; P.J. Mirmajidov; I.R.Rakhmonov 2017 who conducted scientific research works in different periods and periods. However, today, one of our urgent tasks is the resource-efficient modern technology for growing seedlings of reliable, ecologically clean pomegranate fruit varieties. Taking this into account, the need to create new modern agrotechnologies of pomegranate selection, seed production and cultivation is being demanded by life itself. The composition of pomegranate fruit is 75% of the highest quality juice, it contains 20% sugar, 3% fat, up to 15% protein, up to 4% citric acid and many vitamins. Pomegranate juice restores appetite, lowers body temperature and blood pressure, reduces the damage caused by viruses and microbes in the stomach.

Methods. For pomegranate seedlings, cuttings are selected from fruitful, healthy bushes selected in advance from the pomegranate orchard. It preserves the average yield characteristic of this variety in cuttings and keeps it intact.

The branches used for the pen are cut before burying the pomegranate in the fall. Side branches and immature branch tips are cut off. Cut and separated cuttings are tied in bundles of 50-100 pieces, and then the bundle is sent to the place where it is stored in the winter, with the type of pomegranate, the place and date of cutting, and the label written on it. There, a plan is made to bury cuttings, and each variety is kept in a separate pit. Pits should be dug from the place where the

seepage water is at least 2 meters below. Its depth is 0.75-1.0 m and its width is 1.0-1.5 meters depending on the length of the pen. Based on the recommendation of Academician M. Mirzaev, bundles of branches are buried in the pit in 2-3 layers, between each layer 4-5 cm thick wet soil is placed. The upper floor should be level with the upper edge of the pit. After that, 30-40 cm thick wet soil is poured over the pit where cuttings are buried, and the top is leveled. In order for rainfall and pond water to flow, the pit is sloped and made into a ditch.

Pomegranate cuttings should be prepared mainly in autumn. In some cases, it is allowed to prepare it in wet mode, that is, until the pomegranate bush opens up and sprouts. In such cases, the branches are immediately removed from the side branches, cut into pencils and buried in moist soil until planted in bundles. The cuttings made in Koklam are made from branches cut during thinning of pomegranate branches. According to academic gardener M. Mirzaev, the cuttings made in the summer hold less than the cuttings made in the fall. Because the pomegranate cuttings prepared and buried in the fall are saturated with moisture in the soil, the germination capacity is high.

Results and Discussion. The land where the kalamcha is planted should be suitable for flat irrigation, protected from the sun, dry and cold winds, especially in spring and summer, well supplied with water, the soil should be lightly or moderately compacted, fertile, 35-40 cm deep and well plowed. According to M. Mirzaev (1977), it is not recommended to establish a nursery on saline or swampy soil. Such lands must be washed with salt. The land allocated for the nursery is thoroughly plowed to a depth of 35-40 cm in November-December, and 100-120 kg of pure phosphorus, 15-20 tons of rotted manure or other organic fertilizers are applied per hectare. In order to maintain moisture in the soil, the plow is plowed in early spring. If the soil is compacted, it is better to plow the surface without raking or turning.

Planting and care of cuttings: in the southern regions of Uzbekistan, cuttings should be completed on March 15-20, and in the northern regions on April 5-10. In this case, it is necessary that moisture does not escape from the cut cuttings. It is also necessary to ensure that the moisture in the soil is sufficient, if it is too late, it may not turn blue.

After digging out the buried cuttings from the ground, the damaged and rotten ones are separated, and the healthy ones are cut with a sharp ax 20-25 cm long, vine shears, or on a special machine, the lower end is slightly slanted under the bud in the length of the cutting. The upper end of the prepared cutting is cut 0.7-1.0 cm from the top of the last bud, and from the lower base at the place of the bud or cutting branch, cut slightly below in an oblique direction. Then the appearance of callus and young roots becomes easier. 50-100 cuttings are first tied and soaked in running water for 10-12 hours, during which the body of the cuttings becomes saturated with water. After that, it is ready for planting. If the ready-made cuttings are not planted for various reasons, they are buried in moist soil until planting and are kept here until planting.

The cuttings are planted with the help of a tractor at a distance of 70 cm between the rows in the east-west direction. During harvesting, the upper part of the cutting is buried in the soil, which allows it to hold well. When cuttings are planted, the upper end of the cuttings should protrude from the surface of the total land area by about 5 cm. After the cuttings are planted, a nursery plan is drawn up, showing the number of cuttings in each row and for each variety.

As soon as planting is completed, it is watered successively. In irrigated fields, as soon as the soil becomes fertile, the crop is cultivated between the rows, and at the same time, soil is poured into the open-top pens and planted.

During the growing season, cuttings should be watered on time, weeds should be removed regularly, and special attention should be paid to moisture retention. Otherwise, the cuttings will not take root well and lag behind in growth and development. Depending on the weather and soil conditions, cuttings are watered 10-12 times during the entire growing season and cultivated; 1-2 times in April, 3 times in May, June, 2 times in August, and the last water is given in the middle of September in northern regions.

Between the seedling rows is softened three to four times per season. Before the next watering in June, nitrogen is given at the expense of 40-50 kg of pure substance per hectare. If at least three years of rotted manure is given, soil moisture will be better preserved, productivity will increase, and air exchange will improve. If pests appear in the pomegranate orchard, they are immediately sprayed with toxic chemicals.

Conclusions. By the end of the fall, the branches of the pomegranate seedlings will grow to a height of 50-60 cm. Seedlings are dug in November. If at this time the soil of the nursery is dry, it is watered a few days before the seedling is dug up. Seedlings are usually dug up to a depth of at least 35-40 cm using a special plug, then sorted and divided into two types: the first type has a well-developed root system of 30-60 cm. branches with; in the second variety, the roots are shorter than 20 cm and the height does not exceed 20-25 cm, and they are left for planting again next year.

Based on the recommendations of academician M.M. Mirzaeva, the seedlings left for winter storage are sorted, planted in a pit in one or two rows, and soil is piled on top of them. The soil is compacted so that the gaps between the rows do not open. Seedlings sent to distant places are planted in groups of 100-130, and so that the roots do not dry out, wet straw or sawdust is placed in each layer. The root of the fertilized seedling is sewn tightly in a chip or bag and a label with the variety is attached. Tarpaulins are covered and tied to seedlings that are sent to nearby places. Seedlings delivered to the planting destination are immediately buried in moist soil.

References

1. Nazirova Raxnamo Muxtorovna, Mamajonov G'aybullo G'ayratjon o'g'li, Asqarov Xasanboy Oldorovich "Technology of long term storage of some types of fruits and vegetables using sorbents" International engineering journal

- for research & development IEJRD стр. 1-4;
<http://www.iejrd.com/index.php/%20/article/view/1109>
2. Г.Мамажонов, Д.Турсунова, З.Нурматова. Полезные свойства минеральных удобрений для сельского хозяйства. Проблемы образования. современной Статья науки принята ик публикации в журнал № 3 (148), 2020 год. <https://cyberleninka.ru/article/n/usefulproperties-of-mineral-fertilizers-for>
  3. Г.Мамажонов. Изменения химического состава плодов яблони зависимости от выращивания в регионах. Мелиорация как драйвер модернизации АПК в условиях изменения климата. Материалы Международной научно – практической интернет- конференции 13-20 июля 2020 г.,г. Новочеркасск.
  4. ГГ Мамажонов - Мелиорация как драйвер модернизации АПК в ..., 2020 - elibrary.ru
  5. M.U.Nakimov, G. Mamajonov Changes in the chemical composition of apple fruit depending on the cultivation in the regions.
  6. <https://journals.researchparks.org/index.php/IJOT/article/view/1704/1667>

УДАЛЕНИЕ ЖИДКОСТИ ИЗ ГАЗОВЫХ СКВАЖИН

Орипова Шахло Каримовна

*Базовый докторант Каршинский инженерно-экономический институт,
г. Карши, Узбекистан*

oripovashahlo1991@umail.uz

Аннотация: В данной работе рассматриваются влияние минерализации, воды на пенообразующие свойства ПАВ, приведены рекомендуемые пенообразователи и их оптимальные концентрации для вод с различным содержанием Ca^{2+} и Mg^{2+} и растворы пенообразователей для низких (до $-30^{\circ}C$) температур.

Ключевые слова: Газовых скважин, пенообразователь, ПАВ, соли кальция (Ca^{2+}) и магний (Mg^{2+}), удаления жидкости, антифризы.

Annotation: In this article, the influence of mineralization, water on the foaming properties of surfactants is considered, recommended foaming agents and their optimal concentrations for waters with different contents of Ca^{2+} and Mg^{2+} and foaming agent solutions for low (up to $-30^{\circ}C$) temperatures are given.

Keywords: Gas wells, foaming agent, surfactant, calcium (Ca^{2+}) and magnesium (Mg^{2+}) salts, liquid removal, antifreeze.

Annotatsiya: Ushbu maqolada mineralizatsiya, suvning sirt faol moddalarning ko'piklanish xususiyatlariga ta'siri, tavsiya etilgan ko'pikli moddalar va suvdagi Ca^{2+} va Mg^{2+} tuzlarning optimal konsentratsiyasi va past haroratdagi ($-30^{\circ}C$ gacha) ko'pikli eritmalar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Gaz quduqlari, ko'pik hosil qiluvchi, sirt faol modda, kalsiy (Ca^{2+}) va magniy (Mg^{2+}) tuzlari, suyuqlikni olib tashlash, antifriz.

Введение. В процессе эксплуатации газовых скважин на забое может накапливаться вода и газоконденсат, что приводит к снижению производительности скважин. Причиной скопления жидкости на забое скважины является недостаточная для полного выноса скорость газового потока [1]. Выбор способа удаления жидкости обосновывается по нескольким критериям: геолого-геофизические параметры пласта, период эксплуатации, конструкция скважины, качество цементного камня за колонной, причина поступления воды [2].

Предотвратить накопление на забое конденсационной воды можно, обеспечив более высокую скорость газа и непрерывное ее удаление путем замены лифтовой колонны на трубы меньшего диаметра. Однако этот способ достаточно трудоемкий и затратный [3].

В промысловых условиях наиболее широкое применение нашли физико-химические методы периодического и непрерывного удаления жидкости, использование установок плунжерного лифта различных модификаций, методы эксплуатации скважины при скоростях газа, обеспечивающих вынос жидкости с забоя [4].

Литературный обзор. В результате исследований Аммян В.А., Васильева Н.П., Акоюн Н.Р., Ибрагимов Л.Х., Дацюк И.О., Гилеб Т.В., Верисокин А.Е., Мирзаджанзаде А.Х., Кузнецов О.Л., Басниев К.С, Алиев З.С. и других учёные решаются вопросы, связанные с эксплуатаци газовых и газоконденсатных месторождений.

Методология исследования. Вода, скапливающаяся в стволах и на забое газовых и газоконденсатных скважин, различается как по общей минерализации, так и по составу солей. Экспериментально установлено, что на процесс пенообразования заметное влияние оказывают, в основном, соли кальция и магния. Исходя из этого, пластовые воды, приуроченные к газовым и газоконденсатным месторождениям, удобнее условно разделить по содержанию Ca^{2+} и Mg^{2+} на три типа.

К водам первого типа относятся воды, в которых Ca^{2+} и Mg^{2+} или отсутствуют, или их содержание в воде настолько мало, что не оказывает существенного влияния на пенообразующие способности ПАВ. Суммарное содержание Ca^{2+} и $\text{Mg}^{2+} < 0,1$ г/л. Воды второго типа наиболее часто встречаются в пластах газовых и газоконденсатных месторождений. Суммарное содержание Ca^{2+} и Mg^{2+} составляет от 0,1 до 1 г/л. К водам третьего типа относятся воды, в которых суммарное содержание Ca^{2+} и Mg^{2+} более 1 г/л.

В зависимости от типа вод для удаления жидкости из газовых скважин подбирается определенный тип пенообразователя и его концентрация.

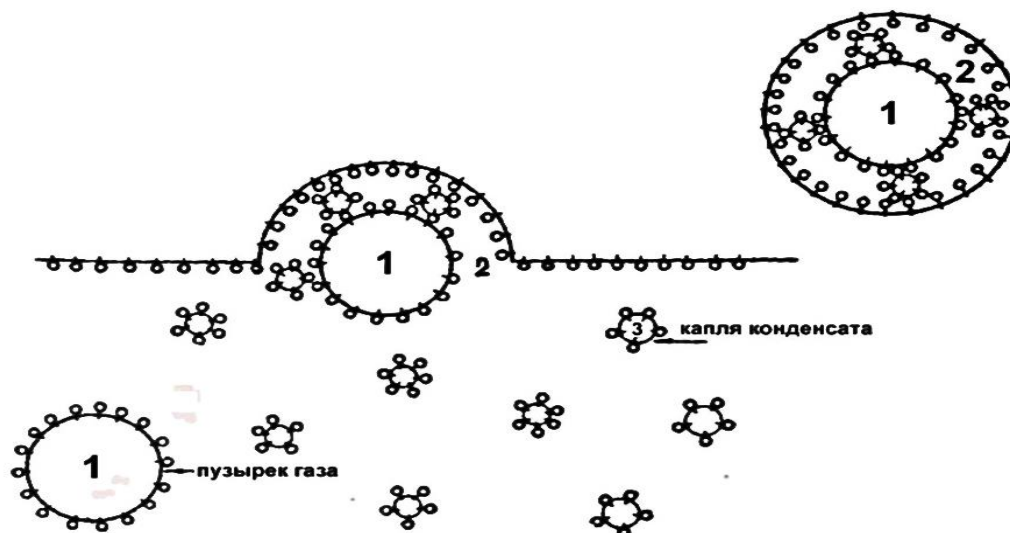

Рис. 1. Пенообразование в эмульсии типа м/в:
1 - газовая среда; 2 - вода; 3 - конденсат.

Использование жидких и твердых ПАВ является одним из наиболее технологичных и простым в применении удалению жидкости из ствола скважины. Сорбируясь на границе раздела жидкой и газовой фазы ПАВ резко изменяют свойства этой поверхности раздела. По своим химическим свойствам ПАВ представляет собой молекулу состоящую из 2 частей, одна из которых гидрофобна, а другая гидрофильна.

Сорбируясь на поверхности, ПАВ ориентируются своими гидрофобными частями в газовую фазу, поэтому происходит образование тонкого слоя жидкости, которая покрыта мономолекулярным слоем ПАВ. Внутри жидкости находится заряженная (гидрофильная) часть молекулы, которая не дает возможности разорваться этому слою (препятствует сближению).

Необходимым условием эффективного удаления жидкости с помощью ПАВ является образование на забое скважины стабильной пены, представляющей собой дисперсные системы, состоящие из ячеек-пузырьков газа. Обычно газ рассматривается как дисперсная фаза, а жидкость - как непрерывная дисперсионная среда. Разделяющие пузырьки газа жидкие пленки образуют непрерывный пленочный каркас, являющиеся основой пены. В более или менее устойчивом состоянии концентрированные пены могут существовать только при стабилизатора пен или пенообразователя, который, адсорбируясь на поверхности раздела жидкость - газ уменьшает свободную энергию системы и тем самым стремление к разрушению пен. Прочность и продолжительность существования пены зависит от свойств пленочного каркаса, определяющегося количеством и природой присутствующего в системе пенообразователя, его поверхностной активностью и способностью образовывать вязкую аморфно-твердую пленку [5].

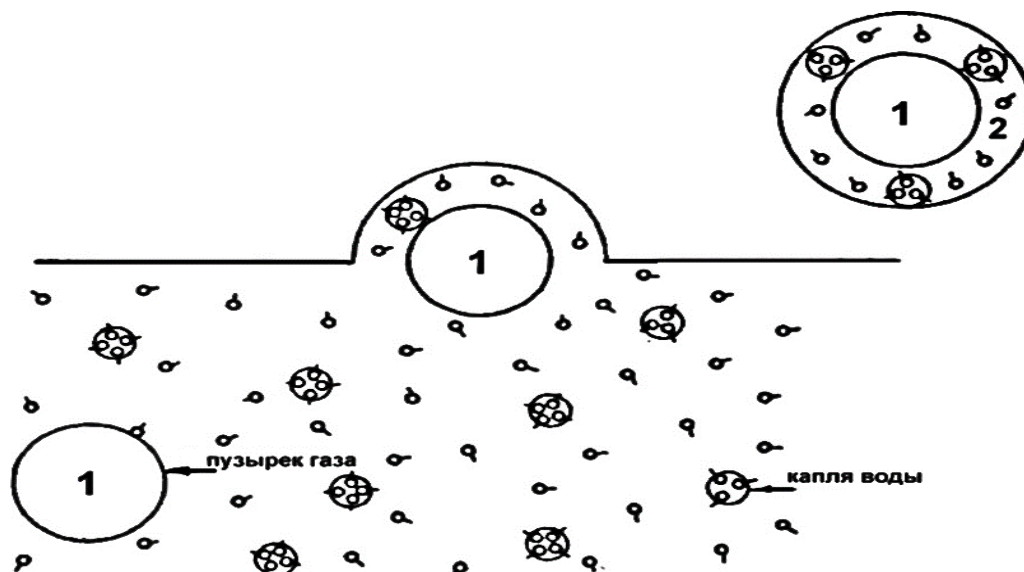

Рис. 2. Пенообразование в эмульсии типа в/м:
1- газовая среда; 2- конденсат; 3 - вода.

Анализ и результаты. Наиболее благоприятные условия для пенообразования имеют место в скважинах, где содержатся воды первого типа. В этом случае для удаления жидкости в качестве пенообразователей могут быть использованы большинство ПАВ как ионогенные, так и неионогенные. Для удаления вод третьего типа, применение анионоактивных ПАВ становится неэффективным. Объясняется это взаимодействием ПАВ с ионами Ca^{2+} и Mg^{2+} , в результате чего образуются нерастворимые соединения и пенообразующая способность ПАВ ухудшается [6].

Рекомендуемые пенообразователи и их оптимальные концентрации для вод с различным содержанием Ca^{2+} и Mg^{2+} приведены в табл. 1.

Таблица 1

Пенообразователи и их концентрации, рекомендуемые к применению при удалении воды из газовых скважин

Наименование пенообразователей	Суммарное содержание Ca^{2+} Mg^{2+} в удаляемой воде, г/л		
	< 0,1	0,1-1	> 1
	Рекомендуемые концентрации, г\л		
1	2	3	4
Анионоактивные			
Сульфонол НП-3	2-3	3-5	-
Сульфонол АДВ	2-3	3-5	-
ДС-РАС (натриевый)	2-4	-	-
Сульфонат	2-3	3-5	-

Прогресс	2-4	5-7	-
Авироль	2-3	5-7	-
Лаурилсульфат	2-3	3-5	-
ДНС-А	2-3	3-5	-
АДСП	2-3	3-5	-
Алкилсульфат	2- 3	3-5	-
Синтетические моющие порошки			
«Новость»	2-3	5-7	-
«Кристалл»	2-3	5-7	-
«Технический»	2-4	5-7	-
Катионактивные			
Лаурилпиридинийсульфат	2-3	3-5	3-5
Выравниватель А	2-3	3-5	3-5
Катапин А	2-4	5-7	5-7
Неионогенные			
ОП-7	2-3	2-3	3-4
ОП-10	2-3	2-3	3-4
Синтанол ДС-10	2-3	2-3	3-4
Превоцелл W-ON-100	2-3	2-3	3-5
Превоцелл W-OF-100	2-3	2-3	3-4

При минерализации вод менее 3 – 4 г/л применяется 3 – 5 %-ный водный раствор сульфонола, при высокой минерализации (до 15 – 20 г/л) используют натриевые соли сульфокислот. Жидкие ПАВ периодически закачиваются в скважину, а из твердых ПАВ изготавливают гранулы диаметром 1,5 – 2 см или стержни длиной 60 – 80 см, которые затем подают на забой скважин. Для скважин, имеющих приток воды до 200 л/сут, рекомендуется вводить до 4 г активного вещества ПАВ на 1 л воды, на скважинах с притоком до 10 т/сут это количество уменьшается [7].

Смотрим растворы пенообразователей для низких (до -30°С) температур. В зимнее время, с целью предотвращения замерзания водных растворов ПАВ, возникает необходимость использования антифризов. В

качестве антифризов рекомендуется использовать метанол, диэтиленгликоль (ДЭГ) и хлористый кальций [8].

Метанол и ДЭГ можно вводить при использовании пенообразователей как неионогенного, так и ионогенного типа. Хлористый кальций используется с пенообразователями неионогенного типа - (ОП-7, ОП-10, Синтанол ДС-10, Превоцелл). В табл. 2. показано, какое количество антифриза необходимо добавить в раствор ПАВ для того, чтобы снизить температуру его замерзания.

Таблица 2

Антифризы и их концентрация в водных растворах ПАВ

Наименование антифриза	Температура замерзания раствора, °С					
	-5	-10	-15	-20	-25	-30
	Количество антифриза, % вес.					
Метанол	8	14,7	20,6	25,5	30,0	34,0
ДЭГ	20	30	35	45	50	55
Хлористый кальций	9,4	14,7	18,9	21,9	23,8	25,7

Ввиду того, что CaCl₂ очень гигроскопичен, содержание его в растворе необходимо контролировать по удельному весу раствора. Удельный вес растворов при содержании CaCl₂ (вес, %): 9,4; 14,7; 18,9; 21,9; 23,8; 25,7 должен, соответственно, равняться 1,08; 1,13; 1,17; 1,20; 1,22; 1,24 г/см³.

В приготовленных водных растворах антифризов растворяется пенообразователь (5 - 30%, вес) и полученный раствор используется для закачки в скважину.

Выводы и предложения. Для удаления жидкости в качестве пенообразователей могут быть использованы большинство ПАВ как ионогенные, так и неионогенные. Для удаления вод третьего типа, применение анионоактивных ПАВ становится неэффективным. Объясняется это взаимодействием ПАВ с ионами Ca²⁺ и Mg²⁺, в результате чего образуются нерастворимые соединения и пенообразующая способность ПАВ ухудшается. На пенообразующие свойства ПАВ рекомендуемые антифризы практически не оказывают влияния и поэтому количество вводимого в скважину ПАВ зависит только от состава и количества удаляемой из скважин жидкости.

Литература

1. Аммян В.А., Васильева Н.П. «Добыча газа»: М.; Недра. 1974. – 312 с.
2. Ибрагимов Л. Х. «Интенсификация добычи газа и конденсата». М.: Наука, 2000. - 414 с.
3. Дацюк И. О., Гилеб Т. В., Верисокин А. Е. «Разработка газовых месторождений»: Учебное пособие. – Ставрополь. СКФУ, 2019. – 96 с.

4. Мирзаджанзаде А.Х., Кузнецов О.Л., Басниев К.С, Алиев З.С. «Основы технологии добычи газа». - М., Недра, 2003. – 880 с.
5. <https://neftegaz.ru/news/oilcervice/504589-delo-v-retsepte-gazprom-dobycha-krasnodar-zapatentoval-novyy-vid-pav-dlya-udaleniya-plastovoy-zhidko/>
6. Н.Р.Акопян «Временная инструкция по удалению жидкости из газовых и газоконденсатных скважин с помощью пенообразующих веществ». // Ставрополь. СО АССР. 1977. - 23 с.
7. Р.И. Вяхиров, Ю.П. Коротаяев, Н.И. Кабанов «Теория и опыт добычи газа»: - М.: Недра, 1998. – 479 с.
8. https://bstudy.net/841047/tehnika/sposoby_udaleniya_plastovyh_zaboev_gazovyh_skvazhin_ispolzovaniem_penoobrazovatelya

PEDAGOGIKA FANLARI

BO'LAJAK PEDAGOGLARNING KOMMUNIKATIV
KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHGA INNOVATION
YONDASHISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Salaeva Muborak Saburovna

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi kafedراسi professori v/b. muborakxon71@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak pedagoglarning kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirishga innovatsion yondashishning psixologik-pedagogik jihatlari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: ta'lim jarayoni, kasbiy tayyorlash, bo'lajak pedagog, o'quvchi, faol ijtimoiy-psixologik ta'lim, muloqotning diskursiv texnologiyasi, innovatsion texnologiya, kommunikativ kompetentsiya.

Аннотация. В статье рассматриваются психолого-педагогические аспекты инновационных подходов к формированию коммуникативной компетентности будущих педагогов.

Ключевые слова: образовательный процесс, профессиональная подготовка, будущий педагог, ученик, активное социально-психологическое воспитание, дискурсивная технология общения, инновационная технология, коммуникативная компетентность.

Annotation. The article deals with the psycho-pedagogical aspects of innovative approaches to the formation of communicative competence of future teachers.

Keywords: active socio-psychological education, discursive technology of communication, interactive technologies, communicative competence.

Kirish. Ma'lumki, ta'lim sohasi insonni hayoti davomidagi turli xil kommunikativ muloqot imkoniyatlari dunyosiga tayyorlash uchun mo'ljallangandir. Shaxsning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantiruvchi manbalaridan biri – bu kasbiy-pedagogik muloqot jarayonidir.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, o'qituvchilik kasbida pedagogik faoliyatning muhim jihati hisoblangan muloqot kasbiy ahamiyatga ega. Kasbiy-pedagogik muloqot esa pedagogik jarayonning asosiy shakli bo'lib, uning samaradorligini belgilaydi. Ta'lim sub'ektlari tomonidan qabul qilinadigan muloqotning maqsad va qadriyatlari individual xatti-harakatlar meyorlarida aks etadi.

Ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, avvalo, ta'lim jarayonini insonparvarlashtirish va demokratlashtirishga qaratilgandir. Bugungi kunda ta'lim muassasalari oldiga qo'yilgan vazifalarni hal etish uchun, birinchi navbatda, pedagoglar tomonidan ta'lim oluvchilar faoliyati ustidan muayyan turdagi nazoratning amalga oshirilishini taqozo etadi.

Aksariyat olimlarning fikriga ko'ra, ushbu islohotlar mohiyati – ta'lim jarayonini samarali va refleksiv boshqarishda deb belgilaydilar. Ya'ni, bu o'quvchining pozitsiyasini o'zgartirishda, uni tashqi ta'sirlar ob'ektidan ijtimoiy

hayotning umumiy kontekstida amalga oshiriladigan o'z faoliyatining faol sub'ektiga aylantirishda hamda o'z faoliyatini o'zi boshqara olish qobiliyatining rivojlantirishida namoyon bo'ladi [5].

So'nggi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlar oliy ta'lim tizimini rivojlantirishning hozirgi bosqichida bo'lajak pedagoglarning kommunikativ kompetentligini shakllantirishga innovation yondashish masalasi nihoyatda dolzarb ekanligi hamda mazkur muammoni puxta o'rganish va umumlashtirish lozimligini ko'rsatadi.

Maqola mazmunining asosiy bayoni. Kasbiy-pedagogik muloqotning murakkabligi shundaki, bunda nafaqat o'qituvchining kommunikativ madaniyatiga yuqori talablar qo'yilishi, balki talabalarni birgalikdagi faoliyatga jalb qilish usullarini o'zlashtira olishida hamdir. O'qituvchining muloqot qilish mahorati o'quvchilarning o'zaro munosabatlarida faol ishtirok etishlariga ko'maklashishida namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, bo'lajak o'qituvchining kommunikativ tayyorgarligi uning kasbiy rivojlanishining muhim tarkibiy qismi bo'lib, birinchi navbatda, o'quvchilar bilan munosabatlar o'rnatish va joiz bo'lsa ularni o'z vaqtida to'g'irlab borish ko'nikmalarini shakllantirishni o'z ichiga oladi. Bu esa, o'z navbatida, ta'lim jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash jarayoni mazmunini yangilash va uni umumiy rivojlanish tamoyillari va xalqaro hamjamiyat standartlari talablari bilan uyg'unlashtirishning istiqbolli yo'nalishlaridan biri bu sohada kompetensiyaviy yondashuvning amalga oshirilishidir.

Ta'lim sohasidagi kommunikativ kompetensiya bu jarayonni oqilona baholash va unda samarali harakat qilish imkonini beradigan bilim va qobiliyatlarning kombinatsiyasidir.

Kommunikativ kompetensiya - bu o'qituvchining o'qitish va kasbiy faoliyati davomida o'zlashtiriladigan murakkab umumlashtirilgan faoliyat usullaridan biri bo'lib, bu ta'lim jarayonida o'zaro munosabatlarga kirishish natijasi bilan belgilanadi.

Jahon ta'limi amaliyotida kasbiy-pedagogik faoliyatning asosiy kompetensiyalarining turli xil tarkibiy tuzilmalari ko'rib chiqilib, bunda kommunikativ kompetensiya pedagogik faoliyatning asosiy mezonlaridan biri sifatida qaraladi.

Psixologik-pedagogik yo'nalishlarda amalga oshirilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, kommunikativ kompetensiya [3; 4; 6; 7]:

- kompleks ta'lim sifatida uning ijtimoiy-psixologik omillarini bilish va ularni muayyan faoliyatda qo'llay olishi, maqsadga erishishga intiluvchanlik motivlari, xatti-harakatlar strategiyasi, ruhiy tushkunlik (frustratsiya) holati, ya'ni "rejalarining buzilishi" yoki muayyan ehtiyojlarni qondirishning imkonsizligini anglashi;

- guruhning ijtimoiy-psixologik muammolarini o'zini va muloqot qiluvchi sheriklarini tushunganchalik anglay olishi;

- o'zromunasabatlardagi imkonsiz bo'lgan to'siqlarni tushunish va ular bilan aloqalarda muloqot texnologiyasi va psixotexnikani o'zlashtirishi;
- o'zaro muloqotning ichki vositalari tizimi sifatida kommunikativ harakatlarni tartibga solishi;
- shaxsning muloqot vaziyatlarida o'z bilimi, hissiy tajribasi va muloqot vositalarini erkin foydalana olishiga asoslangan holda harakat qilishi;
- insonning axloqiy va mafkuraviy munosabatlari, uning umumiy va kasbiy yo'nalishi, xushmuomalalik darajasini bilvosita ifodalovchi muloqotning ma'lum bir xususiyati sifatida tushunish qobiliyatlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Boshqa bir olimlar tomonidan esa, kommunikativ kompetentsiya insonning odamlar bilan zarur aloqalarni o'rnatish va qo'llab-quvvatlash qobiliyati sifatida talqin qilinadi. U kommunikativ jarayonning samarali borishini ta'minlaydigan ma'lum bilim va ko'nikmalar majmuasini o'z ichiga oladi.

Shu bilan birga, kommunikativ kompetentsiya ijtimoiy-psixologik etalon va standartlar hamda xulq-atvor stereotiplarini o'zlashtirish, muloqot qilish texnikasini egallash natijasida muayyan muloqot va xatti-harakatlar meyorlarini o'rganish darajasi sifatida qaraladi.

Ko'pgina psixologik-pedagogik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, pedagogik muloqot pedagogik jarayonning muhim chuqur tavsifi va turli xil kasbiy muloqot sifatida asoslanib, bunda pedagog va ta'lim oluvchilar o'rtasida ijtimoiy-psixologik o'zaro ta'sir mavjud ekanligi ta'kidlanadi [1; 3; 5; 6; 7; 8].

Kommunikativ kompetentsiya ko'rsatkichlarining chambarchas bog'liqligi pedagog va ta'lim oluvchilar o'rtasidagi samarali pedagogik hamkorlikni tashkil etish asosida to'liq aloqani ta'minlashi mumkin. Shuningdek, pedagogning ta'lim oluvchilar shaxsiy fazilat va xatti-harakatlarini etarli darajada idrok etish va tushunish, ular bilan samarali shaxslararo munosabatlarni o'rnatish, jamoada qulay hissiy mikroiklimni shakllantirish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan qadriyatli yo'nalganligi bilan belgilanadi [5; 6].

Biz bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasining shakllanish darajasini aniqlash maqsadidagi tajriba-sinov ishlarimizni pedagogik amaliyot jarayonida amalga oshirishga muyassar bo'ldik. Bunda talabalarning kommunikativ kompetensiyasining individual komponentlarini aniqlash uchun muayyan metodlar yordamida bo'lajak o'qituvchilarning o'quvchi va ularning jamoasi bilan kommunikativ o'zaro ta'sirga tayyorligi, ular bilan olib borgan muloqot turi va uslubi hamda kommunikabellik xarakterini aniqlashga muvaffaq bo'ldik.

Tadqiqotimiz natijalariga ko'ra shuni alohida ta'kidlash joizki, bo'lajak o'qituvchilarning katta qismi(asosan uchinchi kurs talabalari)da kommunikativ kompetensiyaning o'rtacha (59,6 %) va boshlang'ich (29,8 %) darajasida, 10,6 % respondentlarda esa yuqori darajada shakllanganligi aniqlandi.

Shuningdek, pedagogik muammolarni yechishga qaratilgan pedagogik shartlar doirasida biz ulardagi kommunikativ kompetensiyaning individual komponentlari shakllanishini innovatsion texnologiyalar asosida ta'minlashga

erishdik. Bo'lajak o'qituvchilarda kommunikativ kompetensiyaning individual komponentlari shakllanishida faol ijtimoiy-psixologik ta'lim muhiti muhim rol o'ynashi va bu orqali kommunikativ bilim, ko'nikma va kompetensiyalar rivojlanishi, shuningdek, pedagogik o'zaro aloqalarga ta'sir qiluvchi pedagogning shaxsiy va kasbiy muhim fazilatlari takomillashishiga amin bo'ldik.

Bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasi muloqot texnikasini samarali o'zlashtirilishi bilan shakllanishi mumkin. Bunda:

- pedagog va ta'lim oluvchilarning o'zaro "teng" munosabatda bo'lishlari, ya'ni muloqot ishtirokchilarning muhim pozitsiyalarining tengligi yoki sub'ekt-sub'ekt munosabatlarining o'rnatilishi, shuningdek, doimiy ravishda sheriklar bir-birlarining o'ziga xos sifatlarini to'g'ri qabul qilishi, joiz bo'lsa tuzatishi, biroq bir-birlarining qadr-qimmatini kamsitishga yo'l qo'yilmasligi;

- pedagog va ta'lim oluvchilarning o'zaro ishonchli munosabatlarda bo'lishi;

- har ikkala tomon individualligining har qanday jihatlariga baholovchi va "o'lchov" munosabatining yo'qligi;

- muloqotda sheriklar bir-birlarini noyob va qadrlil shaxs sifatida o'zaro qabul qilishi maqsadga muvofiqdir.

Taniqli rus psixologi I.D.Bexning fikriga ko'ra, o'qituvchining kommunikativ kompetensiyasi, ta'lim oluvchiga ham, pedagogga ham "xabar tarqatuvchilik" texnikalariga ega bo'lishligini ta'minlaydi [2].

O'qituvchining o'quvchining shaxsiga qarata bildiriladigan ko'pgina xabarlarida "siz" olmoshi mavjud b'lib, bu uni haqorat qilishi va kamsitishi mumkin. Jumladan: "Siz buni keyinga qo'ysangiz yaxshi bo'ladi", "Siz buni qilmasligingiz kerak" va boshqalar. Biroq o'qituvchi buni boshqacha ifodalashligi ham mumkin. Ya'ni o'quvchining xatti-harakati o'qituvchini qanday his qilishini ko'rsatadigan tarzda: "Men bunday shovqin bo'lganda darsni tushuntira olmayman" yoki "Menga sinfda tartib yo'qligi yoqmaydi" kabi iboralar o'quvchini ayblamasdan faqat o'zining his-tuyg'ulariga qaratilganligini ifodalaydi. Pedagogning "o'ziga qaratilgan xabar" konstruktsiyasi o'quvchining unga bo'lgan ishonchi va hurmatini oshirishi bilan yanada samaralidir.

Shu o'rinda rus psixologi I.D.Bex pedagogning "o'ziga qaratilgan xabar" konstruktsiyasini uch bosqichida taklif qiladi:

- 1) o'quvchi xulq-atvorining noaniq tavsifi: "Siz narsalaringizni hamma joyga tarqatib yuborganingiz uchun o'zimni yomon his qilayapman...";

- 2) o'quvchining xatti-harakati kattalarga qanday xalaqit berishining ko'rsatkichi: "... Sizning narsalaringizni joy-joyiga qo'yishga majburman";

- 3) kattalar bir vaqtning o'zida boshdan kechiradigan his-tuyg'ularning tavsifi: "... bu mas'uliyatni qayta-qayta o'z zimmamga olishni yoqtirmayman".

Pedagog "o'ziga qaratilgan xabar" konstruktsiyasidan foydalanganda quyidagilarga tayyor bo'lishi lozim:

- diqqatni ta'lim oluvchiga emas, balki o'zingiz yoki boshqa biror insonning tajribasiga qaratish;

- o'quvchi bilan e'tibor va hurmatni namoyon etadigan ohangda muloqot qilish;
- ayblov, tanqid va tahdidlardan qochish;
- ta'lim oluvchining muammosini diqqat bilan tinglash va h.k.

Ana shundagina pedagogning "o'ziga qaratilgan xabar" konstruktsiyasi bir butun sifatida uchta vaziyatning ham o'ziga xos qulay fursatini qamrab oladi:

<i>ta'lim oluvchining xatti-harakati</i> →	<i>pedagogning his-tuyg'usi</i> →	<i>ta'lim oluvchi xatti-harakatlarining oqibatlari</i>
--	-----------------------------------	--

Bunda o'quv jarayonining samaradorligini oshirish uchun oldini olish kerak bo'lgan kasbiy kompetentsiyaning etarli emasligini ko'rsatadigan "ta'lim oluvchiga qaratilgan xabar"lar - buyruq, farmoyish, ko'rsatma va topshiriq tarzida namoyon bo'lishi lozim. Bu kabi xabarlar ta'lim oluvchilarga pedagogning his-tuyg'u va ehtiyojlari muhim emasligini bildiradi.

Masalan: "Menga hozir sizni nima bilan shug'ullanayotganingiz muhim emas, darhol mening vazifamni bajarishni boshlang". Bu kabi murojaatlar o'quvchilarda qarshilik ko'rsatish, g'azablanish hissini va o'qituvchining irodasiga qarshi turish xatti-harakatlarini keltirib chiqaradi. Shuningdek, o'qituvchining ogohlantirish, tanbeh va tahdidli gaplari o'quvchilarda qo'rquv hissini uyg'otadi.

Shu bilan birga nasihat, o'git va odob-axloq o'rgatishga qaratilgan bayonotlar tashqi obro'ni orttirish, burch va majburiyatlarning kuchiga asoslanadi. Masalan: "Agar siz shunday qilsangiz, pushaymon bo'lasiz!"

Ba'zi holatlarda o'qituvchining "qilish kerak", "majbur" "shart" qo'yishlariga o'quvchilar qarshilik bilan javob berishlari va uning ko'rsatmalariga rioya qilmasliklari mumkin.

Yoki bo'lmasa o'qituvchining ayblov, tanbeh, dakki, malomat va "hukm"lardan iborat xabarlari o'quvchilarning qadr-qimmatini kamsitishi va ularda o'zini past baholishni yuzaga keltiradi. Masalan: "Siz o'zingizni to'g'ri tutishingiz kerak", "Siz bunday deb o'ylamasligingiz kerak" va h.k.

Shunday qilib, samarali pedagogik hamkorlikni tashkil qilish uchun pedagogning "o'ziga qaratilgan xabar" konstruktsiyasidan tez-tez foydalanish va "ta'lim oluvchiga qaratilgan xabar" konstruktsiyasidan qochish kerak.

I.D.Bex tomonidan taklif qilingan navbatdagi texnologiya yaqin-shaxsiy muloqotning diskursiv texnologiyasidir [4]. Diskursiv texnologiya muayyan ruhiy hodisaga ta'sir qilishni ma'lum bir usul asosida o'rganish tushuniladi. Ushbu texnologiya sub'ektlarning shaxsiy pozitsiyalari almashinuvi asosida ularning axloqiy va ma'naviy o'sishi mumkin bo'lgan "sub'ekt-sub'ekt" o'zaro ta'sirini ta'minlaydi.

Yaqin-shaxsiy muloqot o'rnatishning diskursiv texnologiyasi ikkita: monolog va dialogik shaklni o'z ichiga oladi. Biroq, bola shaxsini faqat dialogik muloqot sharoitida rivojlantirish mumkin.

Monologik muloqotda suhbatdosh sust sub'ekt sifatida harakat qiladi, ya'ni uning mavjudligi faqat muloqot holatiga jalb qilishda namoyon bo'ladi. Albatta, muloqotning bu shakli ta'lim jarayonida samarasizdir.

Dialogik shaxsiy muloqot sub'ektning pedagogik o'zaro ta'sir jarayonida faol ishtirok etishi, o'z fikrini erkin ifoda etishi va shaxsiy pozitsiyasini ishonchli himoya qilishi bilan tavsiflanadi.

Shaxsiy muloqotning diskursiv texnologiyasi tayanch sarmazmun qiymatga ega kelishuvni o'rnatish jarayonini o'z ichiga oladi. Ushbu uslub suhbat davomida o'zaro ishonch va ochiq muloqot qilish imkoniyatini beruvchi muhitni, shuningdek, inson maqsadining sarmazmun qiymatli yo'nalishlari, turmush tarzi va boshqalar haqidagi qarashlarining umumiylik fursatlarini ta'minlaydi. Albatta, bolaning hayot mazmuni borasidagi qarashlari nafaqat ishonch bilangina, balki tushunish bosqichida ekanligini hisobga olish lozim.

Shaxsiy muloqot jarayonida ishtirokchilarning hayoti davomida "boshdan kechirgan kechinmalari" namoyon bo'ladi. "Kechinmalar" - bu sub'ekt tomonidan boshqa insonlarning turli xil qiymatga ega pozitsiyalaridagi ichki kechinmalarini ob'ektiv va ijtimoiy-psixologik jihatdan aks ettirilishidir.

Pedagogning ta'lim oluvchilarga o'zarota'sir o'rnatish olishi uchun diskursiv texnologiya katta ahamiyatga ega. Chunki, bu uslub yordamida o'qituvchi bolaga uning muammosini tushunishi va yordam berishi mumkinligini ko'rsata oladi.

Ta'lim oluvchi tomonidan yaqin shaxsiy muloqot maqsadini qayta belgilashning oldini olish lozim. "Pedagog va ta'lim oluvchi" dialogik munosabatlarida har doim shaxsiy (ijtimoiy va axloqiy) vazifa hal qilinishi lozim. Chunki bu muloqotning maqsadi ta'lim oluvchi tomonidan o'qituvchining ma'lum bir axloqiy va ma'naviy qadriyatini ongli ravishda qabul qilinishidir. Biroq, mazkur qiymat bolaning xatti-harakatlarining ichki regulyatori sifatida ishlaydigan sub'ektiv sarmazmun yutuqqa aylanmasligi kerak. Ana shundagina muloqot chuqur va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'ladi.

Diskursiv texnologiya shaxsiy muloqot sheriklarining bir-birini ichki dunyosiga chuqur kirib borishini ta'minlaydi. Ya'ni ushbu uslub ta'lim oluvchi pedagogni tushunishi kerakligini nazarda tutadi. Biroq o'qituvchi bu jarayonda imkon qadar faol bo'lishi, uni tashkil qilishi, yo'naltirishi va boshqarishi kerak. Pedagog o'zining dunyoqarashi, qadriyatlari, ideallari, kechinma va intilishlarini so'z orqali ifodalagan holda, aqliy va hissiy darajada ta'lim oluvchini unga ishontirishi va ichki kechinmalarini ochishga undashi lozim. Ta'lim oluvchi shaxsining rivojlanish sharoiti - pedagogning tushunish darajasi bilan ta'minlanadi. Pedagog o'zining ijobiy hissiy va qadriyatli munosabati bilangina ta'lim oluvchining ma'naviy-axloqiy etuklikka intilishini shakllantirishi mumkin. Ta'lim oluvchi tomonidan pedagogni tushunish juda nozik psixologik texnika hisoblanadi [7; 8].

Diskursiv texnologiya shaxsiy dialogning rivojlangan shaklining ishlashini ta'minlaydi. Ya'ni, bunda o'qituvchi ta'lim oluvchiga o'zining ma'naviy-axloqiy pozitsiyasi haqida hikoya, maslahat va takliflar sifatida, yoki iltimos bilan murojaat qilishi mumkin. Biroq ushbu shaxsiy muloqot turlari o'rtasidagi ma'lum bir farqqa qaramay, qoida o'zgarishsiz qolishi, ya'ni muloqot ishtirokchilarining o'zarofaoligi bilan shaxsiy dialogning ishlashini ta'minlashi kerak.

Ta'lim oluvchining hayoti davomida "boshdan kechirgan kechinmalari" shaxsiy dialog ishtirokchisi sifatida namoyon bo'ladi. Hayot davomidagi "boshdan kechirgan kechinmalar" shaxsning o'z-o'zini anglash yo'lidagi majburiy bosqich hisoblanadi. Ushbu bosqichda ta'lim oluvchi murakkab ichki o'zgarishlarni boshdan kechiradi va u o'zining shaxsiy muloqoti natijasini baholab, ma'lum xulosalar chiqaradi. Albatta ushbu yakuniy diskurs muloqot ishtirokchilarida ijobiy kechinma va quvonchlarning namoyon bo'lishini ko'zlaydi.

Shaxsiy muloqotning diskursiv texnologiyasi - bu pedagogning "o'z shaxsiy faoliyati mohiyati bilan ishlaydigan" texnologiyadir. Bu esa, uning murakkabligi va yuqori samaradorligini belgilaydi.

Diskursiv texnologiyalar boshlang'ich ta'limda juda muhimdir. Chunki bu uslub asosida boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi bir vaqtning o'zida ham ta'lim beruvchi, ham tarbiyachi sifatida obro' orttirishi va kichik maktab yoshidagi o'quvchilari taqlid qilishiga namuna bo'lishi mumkin. Shu sababdan ham mana shunday konstruktiv muloqot uchun pedagog nafaqat ta'lim oluvchilarning individual xususiyatlarini bilishi va hisobga olishi, balki, shuningdek, pedagogik o'zaro ta'sirning optimal strategiyalarini tanlashi va o'z vaqtida, samarali amalga oshirish uchun o'zining shaxsiy uslublariga ega bo'lishi juda muhimdir.

Zero, pedagogik jarayon - ta'lim oluvchilar bilan turli xil faoliyatda o'zaro aloqalar o'rnatilib, bunda pedagog faoliyatining muvaffaqiyati pedagogik muloqot jarayonida vujudga keladigan munosabatlarning mazmun-mohiyati bilan belgilanadi.

Xulosa. Shunday qilib, oliy pedagogik ta'limni rivojlantirishning hozirgi bosqichida bo'lajak pedagoglarni kasbiy tayyorlash tizimiga innovatsion texnologiyalarni joriy etish asosan bilim va hissiy tajribaga, kasbiy muloqot sharoitida harakat qilish qobiliyatiga, motivlarni tushunishga, ham o'zining, ham sheriklarining o'zaro munosabatlardagi xatti-harakatlari, muloqot qilish uslubi va psixotexnikasini o'zlashtirish strategiyasiga asoslanadi.

Adabiyotlar

1. Axmedov A.Yu. (2020). Ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy-pedagogik tayyorgarligining ajralmas qismi bo'lgan kommunikativ kompetentlikni shakllantirish masalalari. Innovatsii v Pedagogike i Psixologii, (SI-2№ 8).
2. Ahmedov A.Yu., Egamberdiyev O.A. Bo'lajak o'qituvchilarda kommunikativ kompetentlikni shakllantirishning psixologik-pedagogik imkoniyatlari // International scientific-online conference: INTELLECTUAL EDUCATION TECHNOLOGICAL SOLUTIONS AND INNOVATIVE DIGITAL TOOLS. – P. 520-525. <https://interonconf.net/index.php/iet/article/view/1220/1137>
3. Жуков Ю.М., Петровская Л.А., Растенников П.В. Диагностика и развитие компетентности в общении. М: Изд-во Московского университета, 1990. – 104 с.

4. Курашева С.В. Формирование коммуникативной компетентности будущего учителя: Дис. на соискание уч. степени кандидата педагогических наук: 13.00.08. - Кемерово, 2006. - 213 с.
5. Salayeva M.S. Pedagogning kasbiy kompetentligi va professionalizmiga psixologik yondashuv / "Psixologiya fani va yoshlarning rivojlanishi" mavzusidagi Xalqaro onlayn konferentsiya / "INTERNATIONAL PSYCHOLOGY SUMMIT" (Xalqaro psixologiya SAMMITI). O'zMU. 2020-yil 27-28-iyul. – B.205- 211.
6. Salayeva M.S. Professionalizm va kasbiy kompetentlik / "Наука, образование и производство в обеспечении устойчивого развития инновационной экономики" материалы научно-практической конференции. Филиал МГУ имени В.М.Ломоносова. 15-16 апреля 2014 года. Часть 1. – С.215-217.
7. Salayeva M.S. Pedagogning samarali innovatsion faoliyatini ta'minlashda shaxsiy-kasbiy rivojlanishini psixologik qo'llab-quvvatlash / Innovatsion ta'lim: xalqaro tajriba, muammo va yechimlar" mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. Toshkent shahridagi YoDJU texnika universiteti. Elektron to'plam. 3-qism. 2021-yil 21-aprel. - B.405-407.
8. Salaeva M.S. Personal and professional self-development of a teacher to achieve a professional level // Washington DC, USA International Journal of Engineering and Information Systems (IJEAIS) ISSN: 2643-640X. With Impact Factor: 3.2. Vol.5 Issue 3, March - 2021.- P. 234-237.
9. Яценко Т.С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися. Книга для учителя. – Киев: Освіта, 1993. – 208 с.

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING O'QISH SAVODXONLIGINI O'STIRISHDA XORIJIY MAMLAKATLARNING TAJRIBASIDAN FOYDALANISH USULLARI

Panjiyev Jo'raqul Menglimamat o'g'li

Termiz davlat pedagogika institute 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'qish savodxonligini o'stirishda xorijiy mamlakatlarning tajribasidan foydalanish masalalari, ularning samarali usullaridan darslarni o'tish jarayonida qo'llashning ahamiyati haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: ona tili, o'qish savodxonligi, o'qish, Kassil metodi, "Asarning muqovasini o'rganish", "Bilim daraxtini parvarishlash" "Og'zaki rasm", kitobxonlik, o'qituvchi, mustaqil fikrlash.

Аннотация. В данной статье рассматривается использование зарубежного опыта развития читательской грамотности в начальной школе на родном языке и на уроках читательской грамотности, важность использования их эффективных методов в учебном процессе.

Ключевые слова: родной язык, читательская грамотность, чтение, метод Кассиля, «Изучение обложки произведения», «Уход за деревом познания», «Устная живопись», чтение, учитель, самостоятельное мышление.

Annotation. This article discusses the use of foreign experience in the development of reading literacy in primary school mother tongue and reading literacy classes, the importance of using their effective methods in the teaching process.

Keywords: native language, reading literacy, reading, Cassil method, “Studying the cover of a work”, “Caring for the tree of knowledge”, “Oral painting”, reading, teacher, independent thinking.

Prezidentimiz Yangi O'zbekistonni va Uchinchi Renessans poydevorini barpo etish borasida amalga oshirilayotgan tub o'zgarishlar va islohotlarning maqsadi, mazmun-mohiyati hamda ustuvor yo'nalishlari, milliy taraqqiyot istiqbollari haqida fikr yuritib, “Yangi O'zbekiston orzusi, bugungi kunlarimizga nisbatan aytganda, hozirga davrning taqozosi, uning asl qiyofasini, harakatlantiruvchi kuchlari va omillarini belgilaydigan g'oyaviy-ma'naviy asos, xalqimizga xos yaratuvchanlik shijoati va keng ko'lamli islohotlarimizning yaqqol ifodasidir”.

Bugungi kunda fan sohalarini tizimli o'rganish va uning afzalliklari ta'limda yangi-yangi innovatsion yondashuvlar yuzaga kelishiga olib kelmoqda, bunda davlatning o'zi bosh islohatchidir. Hukumat tomonidan chiqarilayotgan qaror va farmonlar mazmunida bugungi kun ilm-fani va ta'limi oldiga qo'yilgan vazifalari aniq va ravshan etib belgilab qo'yilgan. Hozirgi vaqtda o'quvchlar savodxonligi har tomonlama shahdam qadamlar bilan taraqqiy etmoqda. Bu orqali savodli va madaniyatli yoshlarni tayyorash-umumiy o'rta ta'lim maktablarning boshlang'ich sinf kitobxonligi asosiy vazifalaridan biridir. Uni muvaffaqiyatli hal etishda bolalar kitobxonligining hozirgi kun talablari darajasiga ko'tarish muhim ahamiyatga egadir.

Mamlakatimizda boshlang'ich ta'limda o'qitishni sifat jihatdan jadal rivojlantirish, o'quvchilarni mustaqil fikrlash, atrofdagi voqelikka ongli munosabatda bo'lish, daxldorlik va ijtimoiy faollik kabi sifatlarni, nutq va tafakkurini rivojlantirish, yuksak ma'naviyatli barkamol shaxsni kamol toptirish sog'lom avlodni voyaga etkazishning muhim omili sifatida qaralmoqda.

Prezidentimiz SH.M.Mirziyoev “Yoshlarimizning kitob o’qishga bo’lgan qiziqishini oshirishga, ularning kitob bilan do’st bo’lishiga, aholining kitobxonlik saviyasini yanada oshirishga alohida e’tibor qaratish lozim”–degan edi. SHu boisdan, azal-azaldan ma’rifat peshvolari, ahli donishlar butun insoniyatni kitob o’qishga, undan ilmu odob sirlarini o’rganishga chorlab kelishgan.

Ona tili va o’qish savodxonligi darslarida o’quvchilarning o’qish savodxonligi barcha bilimlarni o’rganish uchun asosiy vazifani bajaradi. Bu haqda Suxomlinskiy, yuqori darajada rivojlanmagan o’qish madaniyatisiz maktab yoki haqiqiy aqliy ish rivojlanmaydi. O’qish barcha fanlarni o’zlashtirish, inson aqlini rivojlantirish uchun asosdir – deb ta’kidlagan.

Boshlang’ich sinf o’quvchilarida kitobxonlik ko’nikmalarini shakllantirishda xorijiy tajribalarda foydalanilayotgan metodlarni o’rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Xorij tajribalarida boshlang’ich sinf o’quvchilarida kitob o’qish, o’qish ko’nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish uchun bir qator samarali metodlardan foydalanish taklif etiladi. Quyida ushbu metodlarning ayrimlarini o’tkazish tartibi haqida batafsil ma’lumot berib o’tamiz:

1. **Kassil metodi.** Unga ko’ra o’qituvchi yoki ota-onalar asarning eng qiziq joyida kitob o’qishni to’xtatadi. Ular shu o’rinda o’qishni davom ettirish uchun vaqtlari yo’qligini, bajaradigan boshqa muhim ishlari borligini aytishadi. Oxir-oqibat bola asar qahramonining hayoti qanday kechganligini bilishni istaydi va kitobni qo’liga oladi. Boshlang’ich sinflarda alifbodagi harflar bilan tanish bolalar asarning davomini garchi hijjalab bo’lsa-da, o’zi o’qishga harakat qiladi. Ammo hali u qadar o’qishni yaxshi uddalay olmaydigan bolalar beixtiyor oilaning boshqa a’zolari yoki maktabda o’qituvchidan yordam so’rashga majbur bo’ladi. SHunda oila a’zolari yoki o’qituvchining javobi quyidagicha bo’lishi zarur: - Yaxshi, yordam beraman, ammo, shunday yo’l tutamiz: ikkita xatboshi (abzats) ni men o’qiyman, bitta xatboshi (abzats) ni sen! Voqeaning rivojiga juda qiziqqan bolalar bu taklifga rozi bo’ladi.

2. **“Asarning muqovasini diqqat bilan o’rganish”** metodi. Xorijlik pedagog olimlar tomonidan tavsiya etilayotgan metodlardan yana biri – asarning muqovasini diqqat bilan o’rganish sanaladi. Ushbu metoddan foydalanishda quyidagi tartibda yo’l tutiladi:

1) o’quvchilarga badiiy asarning muqovasini ko’zdan kechirish, asosiy yozuvlar – muallifning ismi, sharifi hamda asarning nomi hamda illyustratsiyasi (bezagi)ga e’tibor qaratish talab etiladi;

2) o’quvchilar asarning muqovasini ko’zdan kechiradi;

3) o’quvchilarga asar muallifi bo’lgan yozuvchi yoki shoir, uning asarlari to’g’risida qanday ma’lumotlarga egalikni yodga olish taklif qilinadi;

4) o’quvchilar muallif, uning asarlariga oid ma’lumotlarni bayon qilishadi;

5) o’qituvchi boshchiligida asar bo’yicha ishlangan multfilm yoki badiiy film tomosha qilinadi;

6) o’quvchilarga asar va unga ishlangan multfilm yoki badiiy film syujetlarini o’zaro solishtirish topshirig’i beriladi;

7) o’qituvchi boshchiligida o’quvchilar tomonidan topshiriqning bajarilishi muhokama qilinadi.

3. **“Og’zaki rasm” metodikasi.** Xorijiy davlatlarning tajribasida bolalarda kitob o’qish, kitobxonlik ko’nikmalarini shakllantirishda samarali bo’lgan metodlarga emas, balki metodikalar ham asoslangan. Ana shunday metodikalardan biri “Og’zaki rasm” metodikasi samarali sanaladi. Ushbu metodika o’quvchi ongida badiiy asarni o’qish jarayonida yuzaga kelib, undagi obraz va syujetlarning bayonini ifodalashga xizmat qiladi. Mazkur metodika “So’zli tasvir” deb ham nomlanadi. U o’quvchilarda so’z yordamida obrazlarni ularga xos xususiyatlarga ko’ra yanada aniqlashtirish ko’nikmalarini rivojlantirishga yo’naltiriladi, unga ko’ra o’quvchi asarni o’qish jarayonida obraz va syujetlarni yoritishda qo’llanilmaydigan so’zlar, sifatlar, fe’llarni ishlatmasligi zarur.

4. **“Bilim daraxtini parvarishlash” o’yini.** Rossiyalik pedagog Ye.E.Moroz o’quvchilarda kitob o’qishga, kitobxonlikka bo’lgan mehrni uyg’otish maqsadida “Bilim daraxtini parvarishlash” o’yinini taklif etadi. O’yin jarayonida plakatdan foydalanish taklif qilinadi. Plakatda ertak daraxti tasvirlanadi. Alohida barglarda bolalar uylarida ota-onalari bilan o’qigan ertaklarning nomlari yoziladi. «Ertak daraxti»ni tasvirlashda ota-onalar ham ishtirok etadi. O’quvchilar darsga kelganlarida o’zlari o’qigan ertaklarning nomi yozilgan bargni «Ertak daraxti»ga yopishtiradi. Dars boshlangandan so’ng bolalar o’qituvchi bilan birgalikda sinf yozuv taxtasiga yaqinlashib, o’zlari «Ertak daraxti»ga ilgan barglarni ko’rsatadi va ertakning mazmunini qisqacha bayon etadi.

Ushbu tajribalardan boshlang’ich sinf o’quvchilarida o’qish ko’nikmalarini shakllantirishda foydalanish bizda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayni vaqtda global axborotlashuv ta’sirida yetakchi xorijiy davlatlarda bolalar va o’smirlar tomonidan bosma, elektron, audio kitoblarni o’qish an’analari shakllangan. SHunga qaramay, bolalar va o’smirlarning kitob o’qish, kitobxonlikka bo’lgan munosabatlari ijobiy ahamiyat kasb etmayapti. SHu borada yildan yilga pasayish kuzatilmoqda va bu holat qator sabablar bilan izohlanadi.

Bolalarning o’qish savodxonligini shakllantirishda maktab hamda ota-onalar zimmasiga nihoyatda murakkab va mas’uliyatli vazifa yuklanadi. Buning uchun ota-onalarning o’zi ham yuksak didga ega va ma’rifatli va bilimli bo’lishlari kerak. Ma’lumki, bola kitob o’qishni bilgan taqdirdagina, kitob uning ma’naviy hayotida muhim rol o’ynaydi. Kitob bolaning ma’naviy boyishi uchun uni ma’naviy, aqliy, estetik o’sishga yo’llashi zarur. Maktab o’qituvchilari bilan hamkorlikda kutubxonalarga kitob o’qish daqiqalarini tashkil etish, kutubxonachilar bilan mustahkam aloqa o’rnatishi katta ahamiyatga egadir.

G’arbiy Avstraliyaning Universiteti Ta’lim bo’yicha katta o’qituvchi Margaret Kristin Merga o’z tadqiqotlarida asosiy e’tiborni ota – onalarning bolalari bilan birgalikda kitob o’qishi o’qish savodxonligini shakllanishida juda katta ahamiyatga ega ekanligini ko’rsatib o’tgan.

Xorij tajribalarida aynan boshlang'ich sinf o'quvchilarida kitob o'qish, kitobxonlik ko'nikmalarini shakllantirish (rivojlantirish)ga qaratilgan pedagogik faoliyat yuqoridagi kabi o'yin texnologiyalari asosida tashkil etiladi. SHu sababli boshlang'ich sinf o'quvchilarida kitob o'qish, kitobxonlik ko'nikmalarini shakllantirishning xorij tajribalarini o'rganish katta yordam beradi. Kitob mutolaasi va o'qish madaniyatini oshirish yoshlarimizda fikr va zehn tiyrakligi, dunyoga bo'lgan teran qarash, ma'naviy soflik kabi jihatlarning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Talabchan kitobxon real hayot muammolariga munosib yechimni badiiy asar mutolaasi vositasida topishga harakat qiladi va ba'zan topadi ham. Mutolaa ko'nikmasi shakllanmagan insonda fikrlash bo'lishi amri mahol. Shuningdek, insonlar kitob o'qishdan to'xtar ekan, fikrlashdan to'xtashi shubhasiz. Xususan, jamiyat a'zolarida fikrlash, abstrakt tafakkurdan jonli mushohadagi o'tish jarayoni yuz bermas ekan, jamiyatda hech qanday rivojlanish bo'lmaydi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirish nafaqat ona tili va o'qish savodxonligi, balki barcha fanlarda ham o'qituvchilarning alohida e'tibor qaratishi, ota-ona-maktab-kutubxona hamkorligini samarali tashkil etish, xorijiy mamlakat olimlarining samarali usul va matodlaridan tizimli foydalanish orqali amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh.M. Mirziyoev “Yangi O'zbekiston strategiyasi” Xalqaro kongress markazida o'zbekiston Liberal-demokratik partiyasining X s'ezdi saylovoldi dasturi – Yangi O'zbekiston strategiyasining asosiy yo'nalishlari bo'yicha ma'ruzasi 9.09.2021.
2. Mirziyoev SH.M. «Harakatlar strategiyasi» -T.O'zbekiston. 2017 y.
3. Жесткова Е.А. Мир детства в творческом сознании и художественной практике В.И.Даля // Ж. Филологические науки. Вопросы теории и практики. –М.: 2014. № 4-3 (34). – С. 70-74.
4. Usmonova G.YU. “Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kitobxonlik ko'nikmalarini shakllantirishning xorij tajribalari” “Ta'lim-tarbiya jarayonida innovatsion yondoshuvlar. Muammo va yechimlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy 2-sonli onlayn konferentsiyasi. 26-30-betlar.
5. Збаровская, Н. Информационная культура личности/ Н.Збаровская // Библиотечное дело. – 2005, - №1. - С. 7-8

6. Хаитова Ф. А. Maktabda o'quvchilarning o'qish madaniyatini shakllantirishning samarali usullari //Иновации в педагогике и психологии. – 2021. – Т. 4. – №. 6.
7. Avstraliya til va savodxonlik jurnali, Vol. 40, № 2, 2017. <http://theconversation.com/research-shows-the-importance-of-parents-reading-with-children-even-after-children-can-read-82756>

INSTRUCTIONAL MEDIA USED IN TEACHING ENGLISH

Umirbekova Yulduz Ajibaevna

4th year student of the Faculty of Foreign Languages of Karakalpak State University

Bazarbaeva Aydin Maksetbaevna

4th year student of the Faculty of Foreign Languages of Karakalpak State University

Annotation. Currently, Uzbekistan's educational institutions are outfitting their foreign language classrooms with cutting-edge teaching tools, modern information and communication technologies, and programs that teach children and teenagers about the history and cultures of other countries. They also regularly show popular foreign science and fantasy films with Uzbek subtitles that are focused on global issues. The utilization of effective techniques and information communication technologies to teach English to primary school pupils will be discussed in this article.

Keywords: English, School Education, Information Communication Technology, video, audio materials, children, pupils, modern methods.

Аннотация. В настоящее время образовательные учреждения Узбекистана оснащают кабинеты иностранных языков современными средствами обучения, современными информационно-коммуникационными технологиями, программами, знакомящими детей и подростков с историей и культурой других стран. Также регулярно демонстрируются зарубежные научно-популярные и фантастические фильмы с узбекскими субтитрами, посвященные глобальным проблемам. В данной статье будет рассмотрено использование эффективных методик и информационно-коммуникационных технологий для обучения английскому языку учащихся начальных классов.

Ключевые слова: английский язык, школьное образование, информационно-коммуникационные технологии, видео, аудиоматериалы, дети, школьники, современные методы.

This study examines how teachers teach English to pupils while utilizing instructional media. Researchers employed case study methodology together with observational and interviewing techniques to gather data. The findings indicated that books, photos and videos are the three categories of learning media that teachers most frequently employ. According to the demands of teaching and

learning activities, each of these media is used in a wide variety of ways. Data about instructional media used to teach English can be discussed in this article.

Due to a shortage of materials and student excitement, the teacher in this situation finds it challenging to choose and use instructional media, which results in less effective and efficient teaching and learning activities. Utilizing the media available at school is one way to address the issue of learning media throughout the selecting process. A textbook is the media that the teacher used during the field observation procedure. Only 75% of pupils can get by with the usage of instructional media that incorporate textbooks.

Learning media is a tool to support the learning process practically and effectively so that learning can proceed without difficulty and in line with rules. In the field of education, especially during the teaching and learning process at school, the usage of learning media or teaching materials is extremely significant. Learning media can be thought of as anything that can transmit signals from preexisting sources in a predetermined way, resulting in a learning environment that allows the recipient to carry out the teaching and learning process successfully. Learning media, according to scientists, are tools or technologies used to assist in the informational process during teaching and learning activities. Learning media in the teaching and learning process is very important in order to be able to provide motivation and student interest in following the process of teaching and learning activities, providing a pleasant experience so that student learning outcomes can be improved.

Some of the scientists stated that there are several types of learning media, namely: textbooks, pictures, projectors, whiteboards, power points, videos and computer-based technology tools. Learning media has two components, namely software and hardware trimmer, on the software media a teacher can use an application while on the hardware media a teacher can use a computer, laptop or projector.

Based on the aforementioned statement, it can be inferred that the use of learning media is crucial to facilitating the teaching and learning process in the classroom in order to ensure that the activities go smoothly and effectively and that students are at ease and motivated to engage in the teaching and learning process at school. Because of this, the availability of learning media can increase students' interest in instruction and learning and assist teachers in delivering content to students through media. Additionally, the availability of a variety of learning media will undoubtedly aid teachers in teaching and learning by allowing them to select the type of media that will be used in accordance with the material.

Many nations adopt English as their official language of communication since it is widely recognized and utilized throughout the world. According to research, pupils who are able to learn all disciplines will succeed in a variety of developmental areas. The majority of the time, learning a foreign language is taught in schools so students may communicate with foreigners or read English-

language publications. Beginning in elementary school and continuing through junior high and high school, English is one of the disciplines taught.

This study employs a case study methodology in an effort to record specific incidents and real-world circumstances that occur in primary schools without the researcher being there. This case study contains research that seeks to reveal an occurrence through logical and thorough investigation. One primary school hosted the research study. Participants include English teachers and students from the school. Except for using instructional media only during teaching and learning activities in class, teachers participated in this study had no particular restrictions. This study employs interviews and observation to gather data. Even this observation, in which the researcher solely acts as a full spectator, is a non-participant observation. The purpose of this observation is to look at the learning resources that teachers utilize and discover what resources are used in teaching and learning activities. When the teacher was delivering a lesson in class, this observation was made. The interview was conducted informally in the meantime. Informal interviews are performed to determine whether or not the data gathered from observations is accurate. However, questions can be created based on the requirements of the researchers.

Results The media that have been employed are textbooks, which are based on field observations. When the teacher first introduces the material, the class feels very conducive to students who listen and write. However, after that, the class feels less conducive because many students enter and exit the room, disturbing friends, being noisy, being sleepy, and not wanting to learn. The issue is that using textbooks can make students feel off-center during the teaching and learning process. They are also overly repetitive and can make students get bored more easily. A teacher will draw students' attention to focused on learning by adding points to students' daily values as a way to address the issue of learning media. However, in this case, only around 75% of the pupils were able to remain with the media.

Use of Instructional Media by Teachers in Teaching English A teacher seems to need as many abilities and tools as possible in the classroom to raise students' natural knowledge levels and help them develop skills and competence. Utilizing media is a useful tool in the learning process. Researchers carried out their study in a private school that is used to integrating technology into classroom instruction. According to the interview's findings, text books, images, and videos are the most popular types of media employed in the teaching and learning process. As with various extra media, like projectors and blackboards, etc.

The teacher uses textbook media in accordance with the lessons being taught, for instance, material on "something that is in the house," in which case the material is in line with the textbook's theme. This school's teachers use textbooks because they can be useful in a number of ways, including helping students execute the curriculum because the textbooks are organized in accordance with the relevant curricula, allowing them to review previous lessons or acquire new

content. Pictures are the next educational tool that teachers employ in their lessons. The image serves as a tool to help the teacher better communicate the subject to the students. For instance, if the lesson is on Things at Home, the teacher will bring photographs that correspond to the theme, such as those of kitchen appliances, cupboards, mattresses, chairs, and sofas. So when the teacher explains the material with pictures, students will find it easier to accept it.

Conclusion. There is still room for development and improvement in the way teachers in one primary school use instructional media. Schools provided evidence that there was still a paucity of media, including a dearth of projectors. Teachers still need to experiment with a variety of technology-based media in order to use more than only print and image media. It is desired that the regional government will pay more attention to the provision of learning media in elementary schools in light of the limits of Instructional Media Used in Teaching English the media given in schools. Teachers are encouraged to regularly participate in training sessions linked to instructional media, which should enhance their ability to teach as their professional development grows. The teacher must use technology-based media so that students do not feel monotonous and bored. It is hoped that by using technology-based media students can foster a higher sense of learning English than using media that is commonly used. The purpose of all this is to help students get better results in learning English.

References

1. Abidin, J., & Fahmi, I. (2019). Media Sosial Dalam Mempengaruhi Perilaku Keberagamaan Siswa Dan Solusinya Melalui Pendidikan Agama Islam. *Wahana Karya Ilmiah*, 3(01).
2. Alpi, K. M., & Evans, J. J. (2019). Distinguishing Case Study as a Research Method from Case Reports As A Publication Type. *Journal of The Medical Library Association: Jmla*, 107(1)
3. Haryudin, A., Yana, Y., & Efransyah, E. (2020). An Analysis of Developing English Teaching Materials at the Vocational High School in Cimahi. *Jurnal Ilmiah P2m Stkip Siliwangi*, 7(1), 11-19.
4. Laksono, E. I., Damayanti, E., & Santoso, I. (2019). Students' perception Towards The Application of Social Media Instagram as an Instructional Media. *Project (Professional Journal Of English Education)*, 2(4), 421-428.
5. Maudini, A., Nurhasanah, A., & Mulyani, E. R. (2018). Different Learning Strategies Preference Among Senior High School Students of Different Programs. *Project (Professional Journal of English Education)*, 1(6), 769-774.
6. Parmawati, A. (2018). The Study Correlation Between Reading Habit And Pronunciation Ability At The Second Grade Students Of Ikip Siliwangi. *Eltin Journal, Journal Of English Language Teaching In Indonesia*, 6(1), 46-52.

ENERGETIKA SOHASI MUTAXASSISLARINI TAYYORLASHDA KADRLAR SIFATINING AHAMIYATI

G'oibova Nargiza Ziyoxonovna

Namangan muhandislik texnologiya instituti o'qituvchisi

goibova_nargiza82@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada energetika ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan kadrlarning sifatini yanada oshirishning ahamiyati haqida ba'zi fikrlar keltirilgan. Texnika yo'nalishida tahsil olayotgan bakalavrlarlarni sifatli kadr qilib tayyorlash zamon talabidir. O'qitish samaradorligining oshishi jamiyatning jadal rivojlanishiga olib keladi. Shuning uchun ham fizika fanining o'qitilishi va uning samaradorligini belgilovchi omillar bugungi hamma zamonda ham dolzarbligini yo'qotmaydi.

Аннотация. В статье представлены некоторые соображения о важности дальнейшего повышения качества подготовки кадров в энергетического образования. Назрела необходимость подготовить качественные кадры бакалавров, обучающихся по техническим специальностям. Повышение эффективности обучения ведет к быстрому развитию общества. Именно поэтому преподавание физики и факторы, определяющие его эффективность, не теряют своей актуальности и сегодня.

Abstract. The article presents some considerations on the importance of further improving the quality of training in energy education. There is a need to prepare high-quality cadres of bachelors studying in technical specialties. Increasing the effectiveness of education leads to the rapid development of society. That is why the teaching of physics and the factors that determine its effectiveness do not lose their relevance today.

Kalit so'zlar: energiyadan foydalanish usullari, ilmiy dunyoqarash, energetik resurslardan foydalanishning samaradorligi, energiya iste'molining o'sishi, noan'anaviy energiya manbalari

Ключевые слова: методы использования энергии, научное мировоззрение, эффективность использования энергоресурсов, рост энергопотребления, нетрадиционные источники энергии.

Key words: energy use methods, scientific outlook, energy resource efficiency, energy consumption growth, non-traditional energy sources.

Hozirgi zamon taraqqiyotini amalga oshirish uchun yetakchi omil bo'lgan elektr energiyasi xalq xo'jaligining barcha sohalarini rivojlantirish vositasi hisoblanadi. Evolyutsion rivojlanish davomida tabiat tomonidan minglab yillarda to'plangan energiya turlaridan foydalanib kelmoqda. Bu jarayon bilan birgalikda energiyadan foydalanish usullari, undan maksimal samaradorlik olish maqsadida doimo takomillashtirilib kelmoqda. Inson faoliyatining barcha turlari energiya sarfi bilan chambarchas bog'liqdir. Bizni o'rab turgan dunyo turli ko'rinishdagi tunganmas energiya manbalariga ega. Hozirda ularning ba'zilaridan, ya'ni: quyosh energiyasi, yer va oynning o'zaro ta'siri natijasida hosil bo'ladigan energiya, termoyadro sintezi energiyasi, yer issiqligi energiyasidan to'laonli foydalanilmayapti. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi va energiya sarfi orasida uzviy o'zaro bog'liqlik mavjud. Energetika sohasining rivojlanish darajasi, jamiyat ishlab

chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasini, ilmiy texnik taraqqiyot imkoniyatlarini va aholi turmush darajasini aks ettiradi. Afsuski inson tarafidan iste'mol etilayotgan energiyani ko'p qismi, mavjud bo'lgan energetik resurslardan foydalanishning past samaradorligi tufayli befoyda issiqlikka aylanmoqda. Dunyo bo'yicha 7500 Mt ni tashkil etuvchi yillik energiya iste'molidan 2200 Mt foydali ravishda, qolgani esa issiqlik ko'rinishida bekorga sarflanadi. Lekin hatto 2200/7500 Mt samaradorlik bilan ham insoniyat maqtana olmaydi, chunki yer yuziga quyoshdan taralayotgan va yiliga 10000000 Mt ni tashkil etuvchi energiya bu erda hisobga olinmagan. Ushbu energiya tejamkorligi va Quyosh energiyasidan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida turli ilmiy izlanishlar olib borilmoqda va bu o'z samarasini sezilarli namoyon etmoqda. Bunga misol qilib turli aralashmali Quyosh elementlari va ular ustida olib borilayotgan ilmiy ishlarni ko'rishimiz mumkin. Biroq energiya iste'molining o'sishi ajablanarli darajada yuqori va talab katta. Energiyaga bo'lgan ehtiyoj o'sishi va ilmiy izlanishlar samaradorligi oshirishini solishtiradigan bo'lsak farqi juda ham yuqori. Inson o'z hayotining sezilarli katta qismini dam olishga, maorifga, yaratuvchanlik faoliyatiga bag'ishlashi mumkin bo'ladi va natijada hozirda uzoq umr ko'rishga erishmoqda. Energiyaga bo'lgan ehtiyojlarni qarab chiqadigan bo'lsak bu misollarini quyidagi uchta katta guruhlarga bo'lish mumkin:

a) Ozuqa energiyasi. U boshqa energiya turlariga nisbatan qimmatroqdir: bug'doy Joulga qayta hisoblanganda, ko'mirdan ancha qimmat. Ozuqa tana haroratini ushlab turish uchun issiqlik, uning harakati uchun, aqliy va jismoniy mehnatini amalga oshirishi uchun energiya beradi;

b) Uylarni isitish va ovqat tayyorlash uchun issiqlik ko'rinishidagi energiya. U turli iqlim sharoitlarida yashash va inson oziq ovqatini turlicha bo'lishi imkonini beradi;

v) Jamiyat ishlab-chiqarishini yuritishini ta'minlaydigan energiya. Bu energiya tovar va xizmat ko'rsatish, inson va yuklarni fazodagi shaxsiy harakati, kommunikatsiyaning (aloqa yo'li, fikr almashinish) barcha tizimlarini ishlash qobiliyatini ushlab turishi uchun kerak. Bu energiyaning aholi jon boshiga bo'lgan sarfi, ozuqaga sarf etiladigan energiyadan sezilarli darajada yuqoridir. Energetika yoki energetik tizim tushunchasi ostida energetika manbalarini barcha turlarini olish, o'zgartirish, taqsimlash va xalq xo'jaligida ishlatish uchun tuzilgan tabiiy va sun'iy (inson tomonidan yaratilgan) tizimlar birligini tushuniladi.

Energetika insoniyat hayotida katta o'rin egallaydi. Uning rivojlanish darajasi, jamiyat ishlab chiqarish kuchlari va ilmiy-texnika taraqqiyoti darajasini belgilaydi. Hozirgi zamonda energetikaning o'rni beqiyos va energetikasiz zamonaviy hayotni tasavvur etish qiyin. Energetikaning texnik jihati, insoniyat koinot energetika potentsiallaridan foydalanib olayotgan yirik quvvatlar bilan tavsiflanadi. Masalan, hozirda dunyodagi bor bo'lgan elektr stansiyalarning quvvati 2 mlrd. kVt ni tashkil etadi. Energetika qurilmalarning umumiy quvvati esa 10 mlrd. kVt ga etadi. Bu quvvatlarni ta'minlash uchun insoniyat har yili tabiatdan vazni 40-50 mlrd. tonna shartli yoqilg'iga tenglashtirilgan turli xildagi yoqilg'i oladi. Shunga qaramasdan

tabiatdan olinayotgan energetika manbalarining FIK 0,2% dan ortiq emas. Bu erda energetikaning asosiy masalalaridan biri yuzaga chiqadi – energiyani bir turdan ikkinchi turga aylantirishdagi yo'qotishlarni kamaytirish. Buning uchun qurilmalarni yaxshilash va olingan energiyadan oqilona foydalanish kerak, bu esa texnika doirasidan chiqib, ijtimoiy ko'rinishda qaralishi kerak. Turar joy va sanoat binolarini issiqlik saqlash yo'li bilan energiya yo'qotishlarini kamaytirish, elektr energiyaga to'g'ri narxlar ishlab chiqish, energiyani eng ko'p iste'mol vaqtida kam iste'mol qilish kabi hollarni rag'batlantirishni yo'lga qo'yish, ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni hal qilishga olib keladi. Dunyo energetika manbalarini tez o'sib borayotganligiga nafaqat texnik jihatidan, balki energetik qurilma va yoqilg'i qazib chiqarish jarayonlarini atrof-muhitga, ya'ni ekologiyaga ta'siri jihatidan yondashish kerak. Bu yerda o'z-o'zidan umumiy texnik-ekologik savol vujudga keladi: energetikani yuqori sur'atlarda rivojlanishida yoqilg'i zahiralarni tugashiga yo'l qo'yilmaydimi va bu insoniyat yangi termoyadro energiyasi manbalarini qo'lga kiritishdan avval sodir bo'lmaydimi? Har qanday sharoitda ishonch bilan aytish mumkinki, insoniyatga yerdan qazib olinayotgan yoqilg'i bir necha yuz yilga etadi. Masalan, ko'mir taxminan 600-700 yilga etadi. Bu albatta yoqilg'ini iqtisodi muhim masala emas degan xulosa bermaydi. Yoqilg'i sarfi nafaqat texnik va biosfera nuqtai nazardan, balki ko'proq ijtimoiy-siyosiy nuqtai nazardan ham ko'rilishi kerak. Yer sharining 30% aholisi dunyoda ishlab chiqarilayotgan energiyani 90% ni o'z ehtiyoji uchun ishlatadi, 70% aholiga, asosan rivojlanayotgan mamlakatlarda, 10% energiya to'g'ri keladi. Bundan tashqari, sanoat rivojlanish ko'rsatkichi, turmush darajasi va madaniyatning rivojlanishi foydalanilayotgan energiya qiymatiga uzviy bog'liq. Dunyoda energiya zahiralari notekis taqsimlangan. Bunga turli mamlakatlarda 500 mln. tonna neftni qazib chiqarish uchun kerak bo'ladigan quduqlar sonini taqqoslash mumkin. AQSH da buning uchun 500 mingta, Rossiyada 50 mingta, Eronda - faqat 600 ta Saudiya Arabistonida – 300 ta, Quvaytda – 100 ta quduq kerak bo'ladi. Ko'pgina davlatlar chetdan keltirilgan energiya tashuvchilardan foydalanadi. Masalan, Yaponiya 80% dan ortiq energiya manbalarini (asosan neft) Fors ko'rfazida joylashgan mamlakatlardan tashib keltiradi. Yevropa davlatlari ham 20% ga yaqin energiyani shu joydan oladi. Insoniyat tomondan yaratilgan energetik qurilmalar, yirik quvvatga ega bo'lgan holda, biosferada sodir bo'layotgan tabiiy jarayonlarga katta ta'sir etadi. Bu ta'sirlar ko'p hollarda salbiy oqibatlariga olib keladi, bularning barchasiga ekologik nuqtai nazardan qarash kerak. Energetika sanoati atrof muhitga quyidagi salbiy ta'sirlarni ko'rsatadi:

- 1) havo, suv va yerning mexanik ifloslanishi;
- 2) havo, suv va yerning kimyoviy ifloslanishi;
- 3) havo, suv va yerning radioaktiv ifloslanishi;
- 4) issiqlik ifloslanish;
- 5) ionizatsion ifloslanish;
- 6) yuqori va pastchastotali elektromagnit ifloslanish;
- 7) shovqinli ifloslanish;

- 8) havo (kislrod) ning sarfi;
- 9) yerlarning sarfi;
- 10) suvlarning sarfi.

Ko'rib chiqilgan ta'sirlar o'ziga xos yo'l bilan ob-havoga ta'sir etadi, atmosferani o'zgartiradi. Bu ta'sir turlari va qiymatlari dunyoning turli joylarida turlicha. Energetika oqimlarining xossalari va o'zaro ta'siri, uni insoniyat jamiyatiga ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnik va atrof-muhitga ta'sirini o'rganadi. Bundan tashqari xalq xo'jaligiga kerak bo'ladigan energiya manbalari olish, turli xil energiyani ishlab chiqaruvchi, boshqa turga aylantiruvchi va iste'mol qiluvchi qurilmalarni yasash, jarayon va qonuniyatlarni o'rganish bilan ham shug'ullanadi. Elektr, issiqlik, gidrotexnik va boshqa ko'p ilmiy yo'nalishlar bilan yaqin muloqot qilgan holda, energetika fani matematika, fizika, avtomatika va kibernetika fanlarini qo'llashni taqazo etadi. Zamonaviy jamiyatda muhandisning o'rni juda muhim. Muhandislar fan yutuqlarini bevosita jamiyat ishlab chiqarishiga tadbqiq etishi, undan foydalangan holda ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatini va unumdorligini oshirishi mumkin. Shuning uchun ular insoniyat jamiyati doirasida keng miqyosdagi masalalarni yuqori ilmiy va texnikaviy darajada yechishga qodir bo'lishlari kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh. Mirziyayev. "Qayta tiklanuvchi energiya manbaalaridan foydalanish to'g'risida qonun". Toshkent sh., 2019-yil 21-may, O'RQ-539-son
2. A. G'aniyev "Fizika" 1,2,3-qismlar. T.:O'qituvchi 2008
3. N.Sadriddinov "Fizika o'qitish uslubi asoslari" O'quv qo'llanma-T.: O'zbekiston 2006
4. Jo'rayev M. "Fizika o'qitishda statistik g'oyalar" Metodik qo'llanma-T.: O'qituvchi, 1996
5. Я. С. Уманский. Рентгенография металлов и полупроводников, М. Металлургия, 1968. 13-27 ст.
6. М. Born."Atom fizikasi " Mir. М 1970. 318-322-betlar.
7. А.Н. Матвеев. Атомная физика. Высшая школа.М.1989. 13-27 ст.
8. E.N. Rasulov "Kvant fizikasi" Toshkent 2009
9. Sodiqova SH.M ., To'raxonov F . Fizikani o'qitish metodikasida dasturiy vositalardan foydalanish metodikasi // Uslubiy qo'llanma. –Toshkent, TDTU. 2012. – 60 b.
10. Sodiqova Sh.M., To'raxonov F. Fizikani o'qitishda pedagogik dasturiy vositalardan foydalanish metodikasi// Uslubiy qo'llanma. –Toshkent, TDTU, 2012. – 60 b.
11. T. M. Mo'minov, A.B. Xoliqulov, Sh.X. Xushmurodov "Atom yadrosi va zarralar fizikasi" O'quv qo'llanma. T-2009

O'SMIRLARDA KREATIV FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH

Jumanazarov Lutfulla Odilbek o'g'li

Pedagogika fakulteti, Urganch Davlat Universiteti, Xorazm, O'zbekiston.

Bo'riboev Husniddin Bahridin o'g'li

Pedagogika fakulteti, Urganch Davlat Universiteti, Xorazm, O'zbekiston.

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarda kreativlik sifatlarini rivojlantirishning samarali yo'llari, kreativlik sifatlariga ega bo'lishlari uchun o'quv va tarbiya jarayonida yangi g'oyalarni yaratish haqidagi fikrlar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Kreativlik, ijodiy qobiliyatlar, kreativlikni shakllantiruvchi trening.

Asosiy qism. Kreativlik tushunchasi (lot., ing. "create" – yaratish, "creative" yaratuvchi, ijodkor) ingliz tilidan tarjima qilganda ijod ma'nosini anglatadi. Haqiqattan esa yangi, original (o'ziga xos) yanada sayqallangan moddiy va ma'naviy bog'liqliklarni yaratishdir. Kreativlikni: ijodga intilish, hayotga ijodiy yondashish, o'ziga doimiy tanqidiy nazar solish va tahlil etish deyish mumkin. Hozirgi zamon psixologiya va pedagogika lug'atlariga asoslanib o'qituvchining kreativligi deb uning fikrlaridagi sezgilaridagi, muloqotdagi, alohida faoliyat turidagi, ijodiy yondashish, bilish darajasi deb ta'riflash mumkin.

Kreativlik bu – chuqurroq qidirish, e'tiborliroq qarash, xatolarni to'g'rilash, mushuklar bilan suhbatlashish, chuqurlikka sho'ng'ish, devorlar ichra o'tish, quyoshni yoqish, qumdan qasrlar qurish, kelajakka sayohat qilishdir.

Kreativlikni rivojlantirish treningi. Taqdim etilayotgan kreativlik treningi katta maktab yoshidagi o'quvchilarga va kichik bosqich talabalariga mo'ljallangan, lekin dasturga ayrim qayta ishlanmalar kiritilsa boshqa yosh toifasidagilar bilan ham o'tkazish mumkin. Guruhdagi ishtirokchilarning eng optimal soni 8–16 kishi, ayrim holatlarda 25–30 gacha ham bo'lishi mumkin. Dasturdagi asosiy urg'u quyidagi muammolar yechimiga qaratilgan:

1. Kreativlik tarkibiga kiruvchi xususiyatlarni rivojlantirish: ko'z yugurtirish, egiluvchanlik va tafakkurning o'ziga xosligi, kutilmagan assotsiatsiyalarni qidirib topishga;

2. Hayotiy muammolarni hal qilishda kreativlikdan foydalanish imkoniyatlarini namoyon etish, shuningdek, shaxsiy va kasbiy maqsadlarga erishishga;

3. Jamoaviy ijodiy ish ko'nikmasini shakllantirishga.

Trening mashqlari 12 mashg'ulotga birlashtirilgan bo'lib, ularning har biri 3 akademik soatga mo'ljallangan. Shunday qilib, dasturning umumiy davomiyligi 36 soatni tashkil etadi. Biroq, unutmazlik lozimki, ko'rsatilgan vaqt nisbiy bo'lib, ishning haqiqiy davomiyligi bir qator omillarga qaram, xususan, guruhdagi ishtirokchilar soniga bog'liq bo'ladi. Ko'pincha, aksariyat mashqlarda vaqt belgilab berilgan bo'lsa-da, ularning umumiy davomiyligi mashqlarni bajarishda aniq bosqichlarga (g'oyalarni yaratish, chizish, taqdimotni tayyorlash va h.k.) bog'liq. Ko'rsatilgan vaqt berilgan mashqlar sonidan ko'proq bo'lish ehtimoli yuqori bo'lib, trener uchun mashqlarni tanlash imkoniyati tug'iladi.

Har bir mashg'ulotni tasniflash qisqa tushuntirishlardan boshlanadi, shundan so'ng uning tarkibiga kiruvchi mashqlar tasvirlanadi. Ular yagona tizim bo'yicha bajarilgan: mashqni o'tkazish jarayoni, uning psixologik mohiyati, muhokama va ayrim holatlarda bajarish misollarini keltirishdan iborat. Mashg'ulotlar va uning tarkibidagi mashqlarning ketma-ketligi ma'lumotlarni taqdim etishda tizimlilik tamoyiliga, hamda ijtimoiy-psixologik treninglarni tashkil etish qonun-qoidalariga amal qilgan holda tuziladi. Albatta, aynan bunday ketma-ketlik yagona me'yor emas, malakali trenerlar mashqlar jamlanmasidan "konstruktor" sifatida foydalanib, aniq vazifa va faoliyat talablaridan kelib chiqib, shaxsiy trening dasturlarini ishlab chiqishlari mumkin.

Tanishuv va birlashtiruv

Mashg'ulotning vazifasi: ishtirokchilarni tanishtirish, birlashtirish, kreativlik hamda trening texnologiyalari va ularning rivojlanishining mohiyati haqida umumiy tasavvurlarni yaratish. Qisqa tanishtiruv va 2-3 tanishuv texnikalarini o'tkazish maqsadga muvofiq. Keyingi mashqlarga o'tishdan avval 15–20 daqiqa kreativlik, uning tarkibiy qismlari va qanday vaziyatlarda zarur bo'lishi haqida so'zlab berish lozim. Shuningdek, guruhda ishlash qoidalarini muhokama va qabul qilish kerak:

- Faollik namoyon etish;
- Bir-birini xalal bermasdan tinglash;
- Faqatgina o'z nomidan gapirish;
- Agar ma'lumot aniq bir insonga taalluqli bo'lsa, bevosita uchunchi shaxsdan foydalanmay gapirish;
- Mashg'ulotdan tashqari trening ishtirokchilari haqida shaxsiy ma'lumotlarni tarqatmaslik va muhokama qilmaslik;
- Mashqlarni bajarish jarayonida tanqiddan qochish, agar tanqid qilish ehtiyoji vujudga kelgan bo'lsa, mashq yakunida bo'ladigan muhokamani kutish;
- Ishtirokchi biron mashqni sababini tushuntirmay bajarishdan bosh tortishga haqqi bor, lekin qatnashmasligini barchaga eshittirishi lozim.

Tanishuv texnikalari

"Ismdan tashqari barchasi". Ishtirokchilar juftliklarda tanishadilar (2-3 daqiqa, tanishuv shakli ixtiyoriy, undan tashqari har biri o'z sherigini qolganlarga tanishtiradi. Ismning haqiqiy aytiladi, qolgan ma'lumotlar ismi boshqa ishtirokchilarning yodida qolishi uchun to'qib chiqariladi).

"Uch fakt". Har bir ishtirokchi o'z ismi va o'zi haqidagi uchta faktni aytadi. Ulardan biri haqiqiy va ikkitasi yolg'on. Qolgan ishtirokchilarning vazifasi taqdim etilgan faktlarning qaysi biri rost ekanligini aniqlash (har bir faktning haqiqiy yoki haqiqiy emasligiga ovoz berish taklif etiladi). So'ngra o'zini tanishtirgan ishtirokchi haqiqatni oshkor etib: faktlardan qay biri rost ekanligini tan oladi.

"Men bilaman...". Ishtirokchi koptokchani ushlab gapiradi: "Men (ism-sharifi), men bilaman (biron bir mashhur insonning nomini aytadi)", undan so'ng koptokni o'zga ishtirokchiga oshiradi, qabul qilgan ishtirokchi ham o'zini xuddi shu tartibda tanishtiradi. Undan avvalgi ishtirokchining ismining bosh harfiga

mashhur insonning familiyasi bosh harfi boshlanishi lozim. Koptok bir ishtirokchiga ikki marotaba uzatilmaydi. Har bir ishtirokchi o'zini tanishtirgandan so'ng, koptok uzatilgan ketma-ketlikning teskari yo'nalishida uzatilib, ishtirokchi uzatmoqchi bo'lgan ishtirokchining ismi aytib oshiriladi.

“Charxpalak” mashqi

Mashqning tasnifi. Ishtirokchilar soni teng ravishda ikki kichik guruhlariga bo'linadi (agar ishtirokchilar soni toq bo'lsa, guruhlarning biriga olib boruvchi qo'shiladi). Birinchi kichik guruhga tushgan ishtirokchilar ichki doiraga joylashib, tashqi tomonga yuzlanadi, ikkinchi guruh a'zolari tashqi doiraga joylashib, birinchi doiraga yuzlanadilar. Shunday qilib, hamma ishtirokchining jufti bo'ladi. So'ng olib boruvchi (trener) muhokama uchun mavzuni taqdim etadi hamda rollarni taqsimlaydi. Masalan, ichki doirada o'tirganlar passiv rolni (diqqat bilan tinglashadi va yo'naltiruvchi savollar berishadi) bersa, tashqi doiradagi ishtirokchilarga – faol (so'zlab berishadi va berilgan savollarga javob beradilar) rolni taqsimlaydi. Bir yarim daqiqadan so'ng, trenerning yo'riqnomasiga asosan tashqi doira ichki doiraga nisbatan chapga yoki o'nga suriladi (ya'ni, juftliklar tarkibi o'zgaradi). Shuningdek, rollar taqsimotida ham o'zgarish sodir bo'ladi: tinglaganlar so'zlaydi, so'zlaganlar sukut saqlaydilar va trener muhokama uchun boshqa mavzu taklif etadi. 2-3 mavzu muhokama qilinadi, ular qo'yidagicha bo'lishi mumkin:

- mening yutuqlarim;
- mening malaka va ko'nikmalarim;
- men haqimda atrofdagilar ... bilmaydilar.

Mavzular jamlanmasi boshqacha bo'lishi ham mumkin, lekin ular ham shaxsga ijobiy nuqtayi nazardan o'z-o'zini kashf etish, ijobiy xislatlari, kuchli tomonlari, qobiliyatlarini ko'rsatishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Ishtirokchining zaif tomonlari va kamchiliklarini muhokama qilish kerak emas.

Mashqning psixologik ma'nosi. Tanishuv, pozitivlik nuqtayi nazaridan o'z-o'zini kashf qilish, o'zining kuchli tomonlarini qidirish va anglash. Mashqda an'anaviy muloqotda uncha oqlanmaydigan, biroq ijodiy jihatdan o'z-o'zini kashf etish uchun ozgina maqtanish imkoni beriladi. Muhokama. Mashg'ulotdagi muloqot natijasida sherigingiz haqida qanday yangi va hayratlanarli ma'lumotlarga ega bo'ldingiz, o'zingiz haqingizdachi? Qanday rolda o'zingizni qulay his qildingiz – so'zlashdami yoki tinglashda? Bu holat nima bilan bog'liq edi? Kundalik hayotimizda yutuqlarimiz va kuchli tomonlarimiz haqida gapirish urf emas... Nima uchun deb o'ylaysiz? Qaysi holatlarda yutuqlaringiz haqida gapirish tavsiya etilmaydi, qanday psixologik vaziyatlarda aksincha, ozroq maqtanish mumkin?

Xulosa. Xulosa o'rnida insonning ijodiy salohiyatini rivojlantiruvchi shart-sharoitlarni keltirib o'tamiz. Bilim va malaka bazasini rivojlantirish asosida ijod qila olish imkonini beruvchi axborotlar zahirasi yig'ish va tizimlashtirish, shuningdek, ushbu faoliyat turiga muvofiq keluvchi zaruriy malakalarni

takomillashtirish va Ijod qilishga undovchi muhitni yaratish. Ushbu muhitning kalit tavsifi – g‘oyalar vujudga kelish bosqichida tanqiddan yiroq bo‘lish, muammoni yangi tomondan ko‘rishga xalal berayotgan ichki to‘siqlarni yengishga imkon berish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ro‘ziyeva D., Usmonboyeva M., Holiqova Z. “Interfaol metodlar: mohiyati va qo‘llanilishi” / Metodik qo‘llanma –T.: Nizomiy nomli DTPU, 2013.
2. Sayidahmedov N. “ Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya”.- T.: Oliy pedagogika instituti, 2003.
3. Sultonova G.A. “Pedagogik mahorat”. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005.
4. Toxtaxodjayeva M.X. “Pedagogika nazariyasi”/ OTM uchun darslik.- T.: “Iqtisod- moliya”, 2010
5. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. “Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari”. – T.: “Fan”, 2006.
7. 5. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. “ Pedagogik texnologiya: nazariya va amliyot”. –T -: “Fan”, 2005.
8. 6. Turdiyeva M. “Oliy ta‘lim muassasalari talabalarida pedagogik tafakkurni shakllantirish”.- T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2008.
9. 7. Fayzullayeva N. “Pedagogik bilimlar – o‘qituvchi kasbiy mahoratining nazariy asosi” / Uzlüksiz ta‘lim jurnali. – T.: 2006.

O‘SMIRLIK YOSHIDA RIVOJLANISHNING IJTIMOY SHART-SHAROITLARI

Abdullayev Shahzod Zarifboy o‘g‘li

Pedagogika fakulteti, Urganch Davlat Universiteti, Xorazm, O‘zbekiston.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘smirlarning psixik rivojlanishi va psixik rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari, bu omillar yuzasidan olimlarning o‘tkazgan tajribalari va tadqiqot nazariyalari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: o‘smir, yetakchi faoliyat, muloqot, psixologik yangilik, o‘z-o‘ziga baho berish, jinsiy yetilish jarayoni, o‘spirinlik davriga o‘tishdagi inqiroz.

Asosiy qism. O‘smirlik 10—11 yoshlardan 14—15 yoshlargacha bo‘lgan davrni tashkil etadi. Hozirgi o‘smirlar o‘tmishdoshlariga nisbatan jismoniy, aqliy va siyosiy jihatdan birmuncha ustunlikka ega. Ularda jinsiy yetilish, ijtimoiylashuv jarayoni, psixik o‘shish oldinroq namoyon bo‘lmoqda. Aksariyat o‘quvchilarda O‘smirlik yoshiga o‘tish, asosan, 5-sinflardan boshlanadi. «Endi o‘smir bola emas, biroq katta ham emas» ayni shu ta‘rif o‘smirlik davrining muhim xarakterini bildiradi. O‘smirlik - bolalikdan kattalikka o‘tish davri bo‘lib, fiziologik va psixologik jihatdan o‘ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi.

Bu bosqichda bolalarning jismoniy va psixik taraqqiyoti juda tezlashadi, hayotdagi turli narsalarga qiziqishi, yangilikka intilishi ortadi, xarakteri shakllanadi, ma‘naviy dunyosi boyiydi, ziddiyatlar avj oladi. O‘smirlik balog‘atga

yetish davri bo‘lib, yangi hislar, sezgilar va jinsiy hayotga taalluqli chigal masalalarning paydo bo‘lishi bilan ham xarakterlanadi.

Bu yoshda o‘smir rivojida keskin o‘zgarishlar ro‘y bera boshlaydi. Bu o‘zgarishlar fiziologik hamda psixologik o‘zgarishlardir. Bo‘yga o‘shish bir tekis bormaydi: qiz-bolalar 5—7 sm o‘ssalar, o‘g‘il bolalar 5—10 sm o‘sadilar. Bo‘yiga qarab o‘shish paysimon ilk suyaklarning uzunlashishi va umurtqa qismining kattalashishi hisobiga ro‘y beradi.

Fiziologik o‘zgarish jinsiy yetilishning boshlanishi va bu bilan bog‘liq ravishda tanadagi barcha a‘zolarining mukammal rivojlanishi va o‘shishi, hujayra va organizm tuzilmalarining qaytadan shakllana boshlashida namoyon bo‘ladi.

O‘smirlar o‘zlarini kattalardek tutishga harakat qiladilar. Ular o‘zlarining layoqat, qobiliyat va imkoniyatlarini ma‘lum darajada o‘rtoqlari va o‘qituvchilariga ko‘rsatishga intiladilar. Bu holatni oddiy kuzatish yo‘li bilan ham osongina ko‘rish mumkin. O‘smirlik davri «o‘tish davri», «krizis davr», «qiyin davr» kabi nomlarni olgan psixologik ko‘rinishlari bilan xarakterlanadi. Chunki, bu yoshdagi o‘smirlarning xatti-harakatida muqobil, yangi sharoitlarda o‘z o‘rnini topa olmaganligidan psixik portlash hollari ham kuzatiladi.

O‘z davrida L.S.Vigotskiy bunday holatni «psixik rivojlanishdagi inqiroz» deb nomlagan. Kichik maktab davridan so‘ng bola alohida olingan shaxs sifatida o‘z-o‘ziga munosabatini shakllantirish jarayonida asosan ikki bosqichni boshidan kechiradi. Bu bosqichlar o‘smirlik yoshini ikki xil davrga — kichik o‘smirlik davri va katta o‘smirlik davrlariga to‘g‘ri keladi.

Birinchi bosqichda o‘smir o‘zini «bola»lardan ajratib, endi o‘zini kattalar olamiga mansubligini ta‘kidlamoqchidek bo‘ladi. Kattalar hayotiga kirishga qiziqish o‘smirlarning asosiy xarakteristikalarini hisoblanadi.

Bu davr uchun kattalarning xatti-harakatlariga taqlid qilish va o‘zining mana shu yarashmagan qiliqlariga tanqidiy baho bera olmaslik, uning katta yoshli kishilarga yaqin bo‘lishi, yordam berayotgan bir guruh tengdoshlari bilan ortiq darajada bog‘liq bo‘lib qolishi va shu singari holatlar xarakterlidir.

Ikkinchi bosqichda o‘smir endi o‘zining yosh bola emasligiga shubha qilmaydi va o‘zligini aniq anglay boshlaydi, o‘z shaxsini ulug‘lab, o‘ziga xos harakatlar qila boshlaydi. O‘smirlarni o‘z shaxslari haqidagi fikrlar ko‘proq qiziqtiradi, ular o‘zlarini bilishga, maqsadli rivojlantirishga, tarbiyalashga harakat qiladilar.

O‘smirlik davrida ichki erkinlikning o‘shishida, o‘z-o‘zini anglash layoqatlarida, mustaqil xatti-harakatlarida katta sifato‘zgarishlari yuz beradi. Bunday o‘zgarishlarning yuzaga kelishida irodaning ham ahamiyati katta. Iroda oliy psixik funksiya sifatida o‘smirning erkin harakat qilish quroli, shuningdek, shaxsi rivojining magistral chizig‘i bo‘lib hisoblanadi. Bu davrga kelib uning harakatlari o‘zi bilan o‘rtoq bo‘lgan bir guruh tengdoshlariga bog‘liq bo‘lmay qoladi.

O‘smirlik davriga ko‘pincha so‘zga kirmaslik, o‘jarlik, tajanglik, o‘z kamchiliklarini tan olmaslik, urushqoqlik kabi salbiy xususiyatlar xosdir.

O'smirlar hayotda, ekranda va kitoblarda kattalarning mustaqilligini va erkinligini, ularning katta va qiziqarli ishlarini, dadil harakatlarini, qahramonliklarini, atrofdagilar orasidagi obro'larini ko'radilar hamda havas qiladilar. O'smirda katta yoshli odam bo'lishga yoki hech bolmaganda katta yoshli odam bo'lib ko'rinishga qiziqish, intilish paydo bo'ladi va bu xohishni amalga oshirish unga osondek bo'lib ko'rinadi. O'smirlarning ehtiyojlari va imkoniyatlarining o'zaro mos kelmasligi o'smirlar bilan ota-onalari, o'qituvchilari va boshqa murabbiylari o'rtasida qarama-qarshilikni keltirib chiqaradi.

Xulosa. O'smirlikda shaxs tevarak-atrofdagi odamlarga o'zining ahamiyatga ega ekanini ko'rsatish uchun u kuchli, qo'rqmas va epchil bo'lishga intiladi. Tarbiyachilar ham o'z tarbiyalanuvchilari xuddi shunday bo'lishlarini istaydilar, ammo ular ana shu fazilatlarning faqat «kerakligi» uchun shunday bo'lishini istaydilar. Ana shunday «xohlayman» va «kerak» o'rtasidagi qarama-qarshiliklar ba'zan oilada, maktabda keskin ziddiyatli vaziyatlarni yuzaga keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ergash G'oziyev - "Ontogenez psixologiyasi". Toshkent 2010
2. Z.T.Nishanova, N.G.Kamilova, D.U.Abdullayeva, M.X.Xolnazarova – "Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya". T-2018
3. Sh.A.Do'stmuhammedova, Z.T.Nishanova, S.X.Jalilova, Sh.K..Karimova,
1. Sh.T.Alimboyeva – "Yosh davrlari va pedagogim psixologiya". T-2013
4. A.K.Shamshetova, R.N.Meliboyeva, X.E.Usmanova, I.O. Xaydarov –
2. "Umumiy psixologiya". T-2018
5. Z.Nishanova, D.Qarshiyeva, N.Atabayeva, Z.Qurbonova- "Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya" T-2013
6. A.V. Petrovskiy- "Umumiy psixologiya"
7. Nodira Egamberdiyeva – "Ijtimoiy pedagogika" T-2009
8. S.X.Jalilova, N.A.G'ayiboyeva – "Umumiy psixodiagnostika" T-2018
9. Davletshin M.G. va boshqalar. qobiliyat va uning diagnostikasi. -T.:O'qituvchi, 1997.

ЎЗБЕК ХАЛҚ МУСИҚАСИ ВОСИТАСИДА МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИ МАЪНАВИЙ-АҲЛОҚИЙ ТАРБИЯНИ ШАКЛЛАНТИРИШ УСЛУБЛАРИ

Ходжаева Мавлудахон Латиповна

Андижон Давлат Университетининг Педагогика институти

Тасвирий санъат ва мусиқа таълими кафедраси концертмейстери

Аннотация. Мақолада ёш авлоднинг ақлий меҳнатини такомиллаштириш вазифалари ва унинг ҳар томонлама ривожланган шахсни қайта тиклашга таъсири кўриб чиқилади

Абстракт. В статье рассмотрены задачи совершенствования умственного труда подрастающего поколения и его влияния в воспитании всесторонне развитой личности.

Abstract. The aims in improvement of growing generation's brainwork and its influence on developed personality's education are considered in the article.

Калит сўзлар: ўзбек халқ мусиқаси, мактабгача ёшдаги болалар, маънавий-ахлоқий тарбия, услублар, ритм, куй.

Ключевые слова: узбекская народная музыка, дети дошкольного возраста, духовно-нравственное воспитание, стили, ритм, мелодия.

Key words: Uzbek folk music, children of preschool age, spiritual and moral education, styles, rhythm, melody.

Миллатнинг келажак ҳисобланган ёш авлодни ҳар томонлама етук инсон қилиб вояга етказиши, уларни маълум тарбияси, маънавий камолоти масаласини давлат даражасига кўтарилиши бугунги кунда тарбия мураббийлари олдида турган долзарб вазифадир. Маълумки вазирлар маҳкамаси болалар боғчаларининг босқичма-босқич давлат тасаруфига ўтказиш ҳақида қарор қабул қилиниб унда Ўзбекистоннинг келажакини кўрадиган ёш баркамол авлодни тарбиялаш учун шарт-шароит яратиш, ўқишга ўргатиш уларнинг ўз имкониятларини англашга, билим олишга, ҳунар ўрганишига кўмак бериш назарда тутилган.

“Биз ўсиб келаётган ёш авлодни, таълим тарбиясининг, уларнинг замонавий илғор бўлишларига ега бўлган ҳолда, улуғ бобокалонларимиз меросига муносиб бўлишларини давлатимизни устивор йўналиши деб биламиз”- дейди муҳтарам президентимиз Ш.М.Мирзиёев. Шундай экан ёш авлодни тарбиялаш, маданиятли қилиб ўстириш тарихий меросларимизни асрай олишга ўргатиш, аввало болалар боғчасининг тарбиячи мураббийларига боғлиқ. Болаларни атроф муҳит билан таништириш ва сўз орқали борлиқни билиб олишга, табиатни Ватанни севишга ўргатиш болалар боғчасида тарбия олишдан бошланади. Болаларни сўз бойлигини ошириш, нутқини ривожлантириш хотираси мусиқий қобилиятини ўстириш, ўтказиладиган барча машғулотларда, хусусан мусиқа машғулотларида ўйин, мултимедия инноватсион технологиялардан фойдаланишга боғлиқ. Мактабгача тарбия ёшидаги болаларга таълим тарбия беришда асосий мақсад, уларни жисмонан соғлом, маданиятли, тетик, меҳнатсевар, ватанпарвар, маънавий пок одоб ахлоқли инсонлар қилиб вояга етказиш. “Мактабгача ёшдаги болалар ривожланишига қўйиладиган Давлат таълаблари” асосида ишлаб чиқилган “Болажон” дастурида илк ёшдан олти-етти ёшгача бўлган болаларни жисмоний, ижтимоий - ҳиссий, нота ўқиш ва саводга тайёрлаш, ақлий ривожлантириш бўйича, педагогик вазифалар асосида ҳар бир ёш гуруҳ болалари ўқув йили охирига келиб егаллашлари лозим бўлган малака ва билимларининг зарурий ҳажми берилган. Ёш болаларни ҳар томонлама камол топтириш ва тарбиялаш турли воситалар, ҳамда мусиқа машғулотлари тадбирлар, ерталиклар орқали амалга оширилади. Мусиқа машғулотлари, байрам ерталиклари, инноватсион

технология, мултимедия, электрон дареликлар, ўқув қўлланмалар, слайдлардан фойдаланиб, боғча болаларини нутқ маданияти, дунёқарашини шакллантиради.

Атроф муҳитни тўғри англашда еса, ўзларини ўраб турган нарсаларни, юз бераётган ҳодисалар, куй ва қўшиқларни, рақсларни ҳаракатларини бажаришга қизиқадилар ва меҳнатга лаёқатлик жиҳатдан етук бўлишга интиладилар. Улуғ аллома Абу Наср Фаробий “Ҳар бир киши аъло даражада тарбия олмоғи керак ва чуқур билимга ега бўлмоғи лозим. Атроф муҳитдан барча нарса ва ҳодисаларни билмоғи учун, мусиқа ва тарбия воситалари орқали болаларга илк ёшдан енг яхши фазилатларни уйғотмоқ лозим” – айтган еди. “ақл ҳақида рисола” “Китобул ахлоқ” ва бошқа бир қанча асарларда. Боғча ёшидан берилган таълим тарбия, тўғри олиб борилиши керак, чунки боғча ёшидан олиб борилган билимлар, мусиқий машғулотлар, дидактик ўйинлар, топишмоқлар, куй ва қўшиқлар, ертақлар, ўзаро муомала маданиятлари бола қалбида бутун умр муҳрланиб қолади. Болаларни нутқини ўстириш, мусиқий қобилиятини, хотирасини ривожлантиришга турли ўйинлар, машғулотлар, рақс ҳаракатлари ертақларни, ўзбек халқ куй ва ашуллалари муҳим аҳамиятга ега. Болаларни камолот сари етаклашда, тарбиянинг қўплаб омиллари қатор, мусиқа тарбиясини аҳамияти катта.

Бола мусиқа билан илк бор оилада, она алласи орқали танишиб, умрбод мусикадан мадад топади, маънавий озуқа олади. Зеро, куй ва оханг таъсирида езгуликка интилиш, гўзалликни асраш, ватанга садоқат, табиатга муҳаббат ҳис туйғулари аста-секин ривожланиб боради. Оилада, онаси бағрида бола ҳали юришни, сўзлашишни билмай туриб, мусиқани ешитиб ором олади, шўх мусиқани ешитиб турли қўл ҳаракатларни бажариб, мусиқага муносабатини билдиради. Онасидан алла ешитган бола еса, одобли, меҳрибон, меҳнатсевар, халол инсон бўлиб вояга етади. Яхши майин, чиройли мусиқа бола миясини, нерв тузилишини ривожланишига кўмак беради. Илк мусиқани болалар онгида шакллантириш ва мусиқага қизиқишини уйғотиш албатта боғчадан бошланади. Айниқса ўзбек халқ куй ва қўшиқларини болаларга ўргатиш, уларда қизиқишини уйғотади, чунки ўзбек халқ мусиқаси билан болалар она алласи, телевидения, радио, маҳаллаларда бўладиган тўйлар, бешик тўйлар орқали таниш бўладилар, бу еса уларни қалбини қувонч ва завққа тўлдиради.

Болалар боғчасида ўтказиладиган мусиқа машғулотларида ҳам, бола мусиқани тинглаб идрок қилади ва ундан завқ, маънавий озуқа олади. Машғулотларда болаларни қўшиқ куйлаш рақс элементларини бажариш, чапак чалиш ва чолғу асбобларида жўр бўлиши уларга янада қизиқиш уйғотади, чунки болалар серҳаракат ўйинга, еркалатишга ширин сўзга мойил бўладилар. Рақс ҳаракатлари орқали бола тез қабул қилади. Миллий халқ қўшиқларидан “Ковушим”, “Чаманда гул”, “Офтоб чикди оламга”, “Бойчечак”, “Нон ёпганда менинг ойм”, “Ойижон бошгинам оғриди-ё” каби

қўшиқлар болаларда миллий урф одатларимизга ҳурмат туйғусини шакллантиради.

Болаларни ўзбек халқ чолғу асбобларида чалишга ўргатиш уларни фикр доирасини, ноталарни ўргатиб, чолғуларни чалиш усуллари билан таништириш, ритм туйғуси, жамоада чалиш одатлари шаклланади. Ўзбек халқ мусиқасига миллий чолғу созларига қизиқиши ва меҳр мухаббат уйғонади. Улар мусиқани сирли оламини кашф етиб чолғу созлар овозларини турли оҳангдош куй ва мусиқа бир-биридан фарқ қила бошлайдилар.

Мусиқа жўрлигида қўшиқ айта олиш, рақсга туша олиш, рақсга тушганда ҳаракатларни мослаштира олиш, мусиқани тинглаб таҳлил қилиш каби билимларига ега бўла бошлайдилар. Бундан ташқари бола боғчасида ўтказиладиган мусиқий байрам ерталиклари, уларга кучли таъсир етиб, байрамларнинг тарбиявий кучи ўз ғоясига ега бўлиб хотиралар қолдиради, болалар дунёқарашини бадиий ва маънавий томондан бойитади.

Ритм – (юн. *Rhythmos* – бир текис оқим) – мусиқа асарларидаги товушларнинг узун қисқаликлари жиҳатидан бўлган мус\носабатлари. Ҳар бир мусиқа асарининг ўзига хос ритми бор. Мусиқа товуши билан Р. чамбарчас боғланган бўлади: Р.сиз куй бўлиши мумкин эмас. Р. турларига метр ва ўлчовлар киради. Ўзбек халқ куйлари ва рақслари, айниқса доира усуллари Р.нинг ранг-баранглиги жиҳатидан жуда бой ва мураккабдир.

Куй – (юн. *Melodia* – ашула айтиш, куйлаш) – турли баланд ва узунликдаги товушларнинг маълум бир ритм ва ладда бадиий ҳолатда келиши. Мусиқа асари бир ёки бир неча куйдан тузилиши мумкин. Куй асарнинг асоси ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда болалар боғчаларида миллий руҳда шаклланиб, миллий қадриятларимиз, урф одатларимизни қадрлайдиган одобли, ақлли, жамият олдида масъулиятни ҳис қиладиган инсонлар билан вояга етадилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. И.Каримов. “Ўзбекистон ХХI асрга интиломқда”. Т., Ўзбекистон-1999
2. “Баркамол авлод орзуси”. Т., “Шарқ” нашр., 1998 й.
3. Рахмонов.Я. “Ўқувчиларнинг ақлий меҳнат фаолиятининг самарадорлигини ошириш шартлари”. “Халқ таълими” журнали. 2020й, №6.
4. Рахмонов.Я. “Ўқувчиларнинг ақлий меҳнат фаолиятини ташкил этишнинг назарий ва амалий омиллари”. “Халқ таълими” журнали. 2022 й, №1.
5. Рахмонов.Я. “Ўқувчиларнинг ақлий меҳнат фаолиятини ташкил этишда илғор педагогик тажрибалардан фойдаланиш”. Методик қўлланма. Наманган, 2021 й.

MATEMATIKA DARSLARINI O‘QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH

Xolmanova Sanobar Sherimmetovna

Xorazm viloyati Gurlan tumani 26- umumiy o'rta ta'lim maktabi matematika fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada matematika darslarida interfaol metodlardan foydalanish imkoniyatlari va afzalliklari xususida soʻz yuritiladi.

Kalit soʻzlar: maktab, ta'lim-tarbiya, interfaol, o'qituvchi, o'quvchi, ma'naviyahloqiy tarbiya dars, metod...

Annotation. The article discusses the possibilities and advantages of using interactive methods in mathematics lessons.

Key words: school, education, interactive, teacher, pupil, spiritual-moral education, lesson, method.

Bugungi kunda mamlakatimizda bo'layotgan ulkan bunyodkorlik ishlari, ta'limtarbiya sohasida qabul qilingan qonun va qarorlar "Milliy dastur"imizda belgilab berilgan buyuk maqsadlar hozirgi kun o'qituvchisini yanada ko'proq mehnat qilishga, izlanishga da'vat etmoqda. Ushbu maqsadlarning ijobiy natijaga ega bo'lishi, eng avvalo, yosh avlodga ilmiy bilimlar asoslarini puxta o'rgatish, ularda keng dunyoqarash hamda tafakkur ko'lamini hosil qilish, ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish borasidagi ta'limiy-tarbiyaviy ishlarni samarali tashkil etish bilan bog'liqdir. Zero, yurtning porloq istiqbolini yaratish, uning nomini jahonga keng yoyish, ulug' ajdodlar tomonidan yaratilgan milliy-madaniy merosni jamiyatga namoyish etish, ularni boyitish yosh avlodni komil inson hamda malakali mutaxassis qilib tarbiyalashga bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasi (1997 yil 29 avgust) da qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" mazmunida barkamol shaxs va malakali mutaxassisni tarbiyalab voyaga yetkazish jarayonining mohiyatini to'laqonli ochib berilganidir. Malakali kadrlar tayyorlash jarayonining har bir bosqichi o'zida ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, uni yuqori bosqichlarga ko'tarish, jahon ta'limi darajasiga yetkazish borasida muayyan vazifalarni amalga oshirishi lozim. Bunda uzluksiz ta'lim tizimi xodimlari, pedagog-o'qituvchilar tomonidan zamonaviy ta'lim texnologiyalarining mohiyatidan xabardorliklari hamda ularni ta'lim jarayonida samarali qo'llay olishlari, shuningdek, ta'lim jarayonini tashkil etishga nisbatan ijodiy yondashuvning qaror topishi muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchilarning matematika fanlarini o'qitishda yo'naltirilgan darslar jarayonini noan'anaviy shakllarda tashkil etish, ta'lim jarayonini mukammal andoza asosida loyihalashga erishish, mazkur loyihalardan oqilona foydalana olish ko'nikmalariga ega bo'lishi ta'lim oluvchilar tomonidan nazariy bilimlarning puxta, chuqur o'zlashtirilishi, ularda amaliy ko'nikma va malakalarning hosil bo'lishining kafolati bo'la oladi. Ta'lim jarayoni o'quv materialini mazmunini yoritishga xizmat qiluvchi muayyan mavzu bo'yicha nazariy va amaliy bilimlar majmuini ifoda etish imkonini beradi. Ta'lim mazmunida, shuningdek, o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan tushuncha, ko'nikma hamda malakalarning hajmi ham o'z ifodasini topa olishi lozim. Zero, ta'lim mazmunining g'oyaviy jihatdan

mukammalligi o'quvchilar tomonidan muayan bilim, ko'nikma va malakalarning o'zlashtirilish darajasi bilan belgilanadi. Buning samarasi o'quvchilar tomonidan ma'lum tushunchalarning o'zlashtirilishi, ko'nikma va malakalarning shakllanishini ta'minlovchi shartlarning ishlab chiqilganligida namoyon bo'ladi. Aynan darsning shakli, metod va vositalari ta'lim jarayonining muvaffaqiyatli ta'minlanishiga olib keladi. Ular yordami bilangina o'quv predmetining mavzusi borasidagi nazariy bilimlar o'quvchilarga uzatiladi, o'quvchilar tomonidan esa ushbu bilimlar qabul qilinadi. Dars mashg'uloti uchun eng maqbul deb topilgan shakl, metod va vositalarning belgilanishi ta'lim jarayonining qariyb 90 foizlik muvaffaqiyatini kafolatlaydi. Yangi, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy mohiyati aynan mana shu bosqichda ochib beriladi. O'quvchilarni ijodiy izlanish, faollik, erkin fikr yuritishga yo'naltiruvchi ta'lim shakli, metod va vositalarining to'g'ri tanlanishi dars jarayonini samarali, qiziqarli, bahs-munozaralarga boy bo'lishi, ijodiy tortishuvlarning yuzaga kelishiga turtki beradi. Mana shu holatdagina o'quvchilar tashabbusni o'z qo'llariga oladilar, o'qituvchining zimmasida esa ularning faoliyatini ma'lum yo'nalishga solib yuborish, umumiy faoliyatni nazorat qila olish, murakkab vaziyatlarda yo'l-yo'riq ko'rsatish, maslahatlar berish, hamda ular faoliyatini baholash kabi vazifalar qoladi.

Zamonaviy ta'limni tashkil etishga qo'yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir. Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni o'quvchilarga yetkazib berish, ularda ma'lum faoliyat yuzasidan ko'nikma va malakalarni hosil qilish, shuningdek, o'quvchilar faoliyatini nazorat qilish, ular tomonidan egallangan bilim, ko'nikma va malakalar darajasini baholash o'qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda ta'lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi. Pedagogik texnologiyalardan majburan foydalanish mumkin emas. Aksincha, tajribali pedagoglar tomonidan asoslangan yoki ular tomonidan qo'llanilayotgan ilg'or texnologiyalardan maqsadga muvofiq foydalanish bilan birga, ularni ijodiy rivojlantirish maqsadga muvofiqdir. Bugungi kunda o'quvchilarning o'quv va ijodiy faolliklarini oshiruvchi hamda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi pedagogik texnologiyalarni qo'llash borasida katta tajriba to'plangan bo'lib, ushbu tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritiladi. Matematika darslarida foydalaniladigan interfaol metodlardan bir nechtasining mohiyati va ulardan foydalanish usullarini ko'rib chiqamiz.

“Fikriy hujum” metodi. Mazkur metod o'quvchilarning darslar jarayonidagi faolliklarini ta'minlash, ularni erkin fikr yuritishga rag'batlantirish hamda bir xil fikrlash inertsiasidan ozod etish, muayyan mazvu yuzasidan rang-barang g'oyalarni to'plash, shuningdek, ijodiy vazifalarni hal etish jarayonining dastlabki bosqichida paydo bo'lgan fikrlarni yengishga o'rganish uchun xizmat qiladi. “6x6x6” metodi. “6x6x6” metodi yordamida bir vaqtning o'zida 36 nafar o'quvchini muayyan faoliyatga jalb etish orqali ma'lum topshiriq yoki masalani hal etish, shuningdek, guruhlarning har bir a'zosi imkoniyatlarini aniqlash,

ularning qarashlarini bilib olish mumkin. Bu metod asosida tashkil etilayotgan mashg'ulotda har birida 6 nafardan ishtirokchi bo'lgan 6 ta guruh o'qituvchi tomonidan o'rtaga tashlangan muammoni muhokama qiladi. Belgilangan vaqt nihoyasiga yetgach o'qituvchi 6 ta guruhni qayta tuzadi. Qaytadan shakllangan guruhlarning har birida avvalgi 6 ta guruhdan bittadan vakil bo'ladi. Yangidan shakllangan guruh a'zolari o'z jamoadoshlariga guruhi tomonidan muammo yechimi sifatida taqdim etilgan xulosani bayon etib beradilar va mazkur yechimlarni birgalikda muhokama qiladilar.

“Klaster” metodi. Klaster (g'uncha, bog'lam) metodi pedagogik, didaktik strategiyaning muayyan shakli bo'lib, u o'quvchilarga ixtiyoriy muammolar xususida erkin, ochiq o'ylash va shaxsiy fikrlarni bemalol bayon etish uchun sharoit yaratishga yordam beradi. Mazkur metod turli xil g'oyalar o'rtasidagi aloqalar to'g'risida fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilmani aniqlashni talab etadi. “Klaster” metodi aniq ob'ektga yo'naltirilmagan fikrlash shakli sanaladi. Undan foydalanish inson miya faoliyatining ishlash tamoyili bilan bog'liq ravishda amalga oshadi. Ushbu metod muayyan mavzuning o'quvchilar tomonidan chuqur hamda puxta o'zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi. Metod guruh asosida tashkil etilayotgan mashg'ulotlar va o'quvchilar tomonidan bildirilayotgan g'oyalarning majmui tarzida namoyon bo'ladi. Bu esa ilgari surilgan g'oyalarni umumlashtirish va ular o'rtasidagi aloqalarni topish imkoniyatini yaratadi.

“Zakovatli zukko” metodi. Mavjud bilimlarni puxta o'zlashtirishda o'quvchilarning fikrlash, tafakkur yuritish layoqatlariga egaliklari muhim ahamiyatga ega. “Zakovatli zukko” metodi o'quvchilarda tezkor fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, shuningdek, ularning tafakkur tezliklarini aniqlashga yordam beradi. Metod o'z bilimlarini sinab ko'rish istagida bo'lgan o'quvchilar uchun qulay imkoniyat yaratadi. Ular o'qituvchi tomonidan berilgan savollarga qisqa muddatlarda to'g'ri va aniq javob qaytara olishlari zarur. Savollarning murakkablik darajasiga ko'ra har bir savolga qaytarilgan to'g'ri javob uchun ballar belgilanadi. Metod o'quvchilar bilan yakka tartibda, guruhli va ommaviy ishlashda birdek qo'llanilishi mumkin.

“Charxpalak” metodi. “Charxpalak” texnologiyasidan o'quv mashg'ulotlarining barcha turlarida, dars boshi va oxirida, biror bo'lim tugatilganidan keyin, o'tilgan mavzularni o'zlashtirganlik darajasini baholashda, takrorlash, mustahkamlash, oraliq va yakuniy nazoratlarni o'tkazishda foydalanish mumkin. Mashg'ulotlarni yakka va guruh shaklida tashkil etsa bo'ladi. Qolaversa, o'z ichiga og'zaki va yozma ish shakllarini qamragan holda turli mazmun va xarakterga ega mavzularni o'rganishda ham asqotadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida”gi qarori (1999 yil 16 avgust) //Xalq ta'limi j.
2. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Qarshi. Nasaf.

3. Tolipov O'. Q., Usmanboyeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. - Toshkent: "Fan".
4. Sherqulov. M . Ma'ruza matni dan, Toshkent

ONA TILI VA ADABIYOT FANLARINI O`QITISHDA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Xo`janiyozova Nodira Rejabboyevna
Xorazm viloyati SHovot tumani
2-son umumiy o`rta ta`lim maktabi
O`zbek tili fani o`qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ona tili va adabiyot fanlarini o`qitishda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati tadqiq qilingan. Shuningdek, ona tili va adabiyot darslarida o`quvchilarga bilimni yanada samaraliroq yetkazish, noan`anaviy darslar tashkil etish, darslarda innovatsion texnologiyalardan foydalanish, zamonaviy pedagogik texnologiya tushunchasi, interfaol metodlarni darslarda qo`llash hamda o`qituvchi va o`quvchilarning muloqot namunasining o`rnatilishi haqida so`z yuritiladi.

**Kalit so`zlar:** ona tili, adabiyot, pedagogika, kompyuter texnologiyalari, innovatsion texnologiyalar, noan`anaviy darslar, zamonaviy pedagogik texnologiya.

Абстракт. В данной статье рассматривается важность использования новых педагогических технологий в обучении родному языку и литературе. А также более эффективное донесение знаний до учащихся на уроках родного языка и литературы, организация нетрадиционных занятий, использование инновационных технологий на занятиях, концепции современных педагогических технологий, использование интерактивных методов на занятиях, развитие коммуникативных моделей между. Обсуждается установка учителями и учениками.

Ключевые слова: родной язык, литература, педагогика, компьютерные технологии, инновационные технологии, нетрадиционные уроки, современные педагогические технологии.

Abstract. This article examines the importance of using new pedagogical technologies in teaching mother tongue and literature. Also, more effective delivery of knowledge to students in native language and literature classes, organization of non-traditional classes, use of innovative technologies in classes, concept of modern pedagogical technology, use of interactive methods in classes and the development of communication patterns between teachers and students installation is discussed.

Key words: native language, literature, pedagogy, computer technologies, innovative technologies, non-traditional lessons, modern pedagogical technology.

Mamlakatimiz yangi innovatsiyalar, raqamli iqtisodiyot taraqqiyoti yo`lida shiddat bilan rivojlanib borayotgan ushbu davrda O`zbekiston kelajagi bo`lgan

yoshlarning intellektual salohiyati va fikrlash qobiliyatini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarini davlat ta'lim standari asosida shakllantirish hamda xalqaro mezon va talablar asosida baholash tizimini takomillashtirish muhim ahamiyatga egadir.

Zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari o'qitishning yangi shakl va metodlarini ishlab chiqish uchun keng imkoniyat yaratildi. Shu bilan birga, axborot kommunikatsiya texnologiyalarini chuqur o'rgatish, o'quvchilarni katta xajmdagi ma'lumotlarni qabul qilish, qayta ishlash va mustaqil ishlash muammosi yuzaga kelmoqda. Bugungi kunda faqatgina ma'ruzaga asoslangan an'anaviy darslar vaqti o'tdi. Axborot oqimi sur'ati tezlashgan bir paytda o'tilayotgan har bir dars rang-barang bo'lmasa, o'quvchi e'tiborini bilimga jalb etish mushkul. Buning uchun o'qituvchi tinmay izlanishi, ijodkor bo'lmog'i darkor. Bunday xolda, ayniqsa darsni o'yinlar asosida ko'rish tizimiga asoslanib o'tish sezilarli samara beradi. O'yinlar esa o'quvchi psixologiyasidan kelib chiqib, tanlangani ma'qul. Birinchi bo'lishga undash uslubi doimo o'zini oqlaydi. Chunki bolalar xamisha o'zini ko'rsatgisi, tengdoshlaridan bir qadam oldinda yurgisi keladi. Darslarda ham yangi ma'lumotlarni yetkazishdan avval o'qituvchi ularning dastlab olgan bilimlarini, tasavvurlarini aniqlashtiradi, bir tizimga soladi, olingan bilimlar har xil ko'rgazmali vositalar, slydlar, multimediya, tarqatma materiallar, qo'shimcha adabiyotlar bilan mustahkamlansa maqsadga muvofiq bo'ladi. Darsda olib boriladigan ta'lim-tarbiya ishlarining asosiy elementlaridan biri, o'quvchilarning o'zaro faollik asosida mustaqil, erkin fikrlash o'quv va amaliy topshiriqlarini bajarishlari, xayotda albatta yetuklikka yetaklaydi. Darslarda foydalaniladigan har qanday interfaol usullar ta'lim xarakteriga ega bo'lib, o'quvchilar bilimining mustahkamlanishiga, aniqlashtirilishi va kengayishiga, ularni umumlashtirishga va tizimga solishga yordam beradi. Ta'lim sifatini oshirishda amalga oshirilayotgan ishlar xaqida gap ketganda, ta'lim berish jarayonini ezgulik ko'prigiga o'xshatamiz, bu ko'prikdan o'quvchilarimizni bilimli, dunyoqarashi keng qilib olib o'tish ustozni, ya'ni o'qituvchilarni vazifasi deb bilamiz. Darslarning nazariy va amaliy qismida o'quvchilarning qiziqishini oshirish uchun pedagogik texnologiyaning samarali usullaridan foydalanib, kichik guruhlarga bo'lingan xolda olib boriladi. Mashg'ulotlarni olib borish jarayonini kuzatib borish va kerakli maslaxatlar berish kichik guruhlarda darslarni samarali o'tilishiga yordam beradi.

O'z kasbini ustasi bo'lgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasining yetuk mutaxassislar bilan uchrashuvlar tashkil etish, ular haqida o'quvchilarga so'zlab, savollarga xayotiy misollar keltirish bilan javob beriladi. Buning uchun faqat o'qish, o'rganish kerakligi xaqida maslaxat beradi. Bunday malakali mutaxassislar bilan uchrashuvlar, baxs-munozaralar tashkil etish ham o'quvchilarni fanga bo'lgan qiziqishlarini orttiradi. Ota-onalarda farzandini yuksak ma'naviyatli, bilimli, komil inson etib voyaga yetkazish istagini yanada kuchaytirish zarur.

Ta'lim sohasida olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar, ta'lim mazmunini takomillashtirishga oid qabul qilingan hukumat qarorlari, ta'limni hayot bilan bog'lash, o'qitish samaradorligini oshirish tez taraqqiy etib borayotgan jamiyat uchun barkamol avlodni tarbiyalab yetishtirishni talab qiladi. Maktabda ona tili va adabiyot fanini o'qitishning ijtimoiy ahamiyati shundaki, bu fanni chuqur o'zlashtirgan o'quvchining nutqi rivojlanib, milliy madaniyati yuksaladi. Qalbida vatanparvarlik hissi jo'sh uradi. Bu yo'lda esa o'quvchilarga faqat ilm o'rgatish emas, balki ularning til malakasini oshirish ham dolzarb vazifadir. Ona tili va adabiyot fanini o'qitishda o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malaka bilan birga hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish nazarda tutilgan, DTS va o'quv dasturlari loyihalarining tajriba-sinovi natijalari yuzasidan amaliyotchilarning fikr-mulohazalarini tinglash, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash, ilg'or tajribalarni o'rganish va ommalashtirish masalalari keng muhokama qilinishi lozim.

Ona tili va adabiyot darslariga noan'anaviy darslarni olib kirish va uni ta'lim mazmuniga singdirish, dars o'tishning yangi-yangi usullarini topish Davlat ta'lim standartlari talablarini bajarishga zamin yaratadi. Inson shaxsini har tomonlama kamol toptirish, o'sib kelayotgan yosh avlodda umuminsoniy va milliy qadriyatlarga hurmat tuyg'usini uyg'otishda, milliy tilga, o'z xalqining an'analarga iftixor hissini kamol toptirishda «Ona tili va adabiyot» darslarining o'rni beqiyosdir. Shuningdek, hozirgi davrda XXI asr pedagogidan nafaqat nazariy bilim balki shu bor bilimni o'quvchilar ongiga samaraliroq usullar orqali yetkazish, berilgan bilimning oson, puxta va tez o'zlashtirilishiga zamin yaratish, o'quvchilar ongida mantiqiy fikrlash, ijodkorlik va ravonlikni shakllantirish ham talab etilmoqda. Albatta bunday vazifalar innovatsion texnologiyalar, turli xil interaktiv o'yinlar orqali amalga oshiriladi. Demak, endi o'qituvchidan an'anaviy darsdan noan'anaviy darsga o'tish talab etiladi: Noan'anaviy darsning asosiy yo'nalishlari:

- a) O'quvchilarga mustaqil fikr yuritishni o'rgatish;
- b) O'quvchi fikrini bir nuqtaga jamlash;
- c) O'quvchilarda fan asoslari, yutuqlari to'g'risida aniq tushuncha hosil qilish;
- d) Olgan bilimlarini amaliyotda qo'llash va boshqalarga o'rgatish va hokazo.

Yana bir e'tiborga olinishi lozim bolgan jihat bu ona tili va adabiyot darslari davomida computer texnologiyalardan foydalanishdir. Buning uchun birinchi navbatda o'qituvchi sinfxonani kerakli jihozlar bilan ta'minlanishini tashkil etishi, so'ngra mavzuga doir taqdimotlar, videolar, qisqa filmlar, rasmlar va ijod namunalarini yaratishi yoki internet saytlaridan sifatliqlarini tanlab yuklab olishi lozim. Buning asosiy sababi, ular o'quvchilarning ijodkorligini va dunyoqarashini kengaytirishga, visual o'rganishni rivojlantirishga va albatta o'quv jarayonining qiziqarliroq va sifatliroq tashkil etilishiga yordam beradi. Bu usul grammatik jihatdan murakkab mavzularning oson tushunilishiga, rasmlar orqali o'quvchilarning mustaqil oddiy gapdan to kichik matn tuza olish qobiliyatini

o'stirishga, adabiyot namoyondalari hayoti va ijodini ko'z oldida gavdalantirish va yaxshiroq yodda saqlashga, ularning ijod namunalaridan ekran orqali bahramand bo'lishga yordam berishi bilan alohida xarakterlanadi. Har bir darsni o'ziga xos usul asosida o'tish, o'quvchining fanga bo'lgan qiziqishini oshirish, uning qalbida ilmga muhabbat uyg'otish o'qituvchining mahoratiga bog'liq. Muallimning mahoratini oshirishga xizmat qiluvchi vositalardan biri zamonaviy pedagogik texnologiyalardir.

Zamonaviy pedagogik texnologiya – hozirgi zamon didaktikasi va pedagogikasi taraqqiyotining mahsuli. Har bir zamonaviy pedagog mavjud pedagogik texnologiyalarni o'z darslarida qo'llasa, albatta ijobiy natijaga erishadi. Bugungi kun o'qituvchisining maqsadi barkamol yoshlarni tarbiyalash, ularga puxta ta'lim-tarbiya berish, zarur axborotlar bilan ta'minlash, mustaqil fikrlashga o'rgatish, bilim va hayotiy ko'nikmalar hosil qilish, ular qalbida vatanparvarlik, xalqparvarlik tuyg'ularini qaror toptirishdan iborat. Bu ezgu maqsadlarni ilg'or pedagogik va innovatsion texnologiyalar asosida o'tilgan mashg'ulotlarda amalga oshirish mumkin.

Innovatsion texnologiya – ta'lim samaradorligini oshiruvchi omillardan foydalanish, turli pedagogik jarayonlarni loyihalash va amalda qo'llash orqali bilim egallashni takomillashtirish usullari. Uning asosiy maqsadi ta'lim jarayonida o'qituvchi va bilim oluvchi faoliyatiga yangilik, o'zgartirishlar kiritish bo'lib, interfaol metodlardan foydalanishni taqozo etadi. Interfaol usullar ta'lim jarayonida qatnashayotgan har bir bilim oluvchining faolligiga, erkin va mustaqil fikr yuritishga asoslanadi. Bu usullardan foydalanganda bilim olish qiziqarli mashg'ulotga aylanadi.

Ma'lumki, hozirgi kunda interfaol metodlarning yuzdan ortiq turi mavjud bo'lib, ularning aksariyati tajriba-sinovdan o'tib, yaxshi natija bergan. Keng qo'llaniladigan usullar – “Klaster”, “Aqliy hujum”, “Davom ettir”, “Taqdimot”, “Blits-so'rov”, “Muammoli vaziyat” kabilardan foydalanib, darsda samarali natijalarga erishish mumkin. Darsning o'tilgan mavzuni so'rash qismida “Sinkveyn”, “Teskari test”, “Aql charxi” metodlarini, yangi mavzuni tushuntirish qismida “Insert”, “Pinbord”, “Zinama-zina”, “Bumerang” texnologiyalarini, mavzuni mustahkamlash qismida “Venn diagrammasi”, “Baliq skeleti”, “Nima uchun?”, “Qanday?”, “Konseptual jadval”, “Nilufar guli” kabi grafik tashkil etuvchilar hamda “Tushunchalar tahlili”, “T-jadval”, “Rezyume”, “Kungaboqar”, “Charxpalak” metodlarini, uyga vazifa berishda “FSMU”, “Klaster”, “BBXB” metodlarini qo'llash dars samaradorligini ta'minlab, o'quvchilarning bilimini oshirishga yordam beradi.

Ona tili va adabiyot darslarida ham yuqorida sanab o'tilgan interfaol metodlardan tashqari “Ha... yo'q”, “Ta'rif egasini top”, “Men kimman?”, “Domino” kabi didaktik o'yinlardan foydalanish mumkin. O'yin vaqtida o'quvchilar o'zini erkin tutadi, bilimini namoyon etgisi keladi. Natijada o'quvchida ishonch, qat'iyat paydo bo'ladi. Munozaraga kirishishni o'rganadi. Fikrini

asoslashga odatlanadi. Bunda o'quvchilarning yoshi, bilim darajasi inobatga olinishi lozim.

Darslarni DTS lari talablari, pedagogik texnologiya usullari asosida tashkil qilib dars – sahna, dars – suhbat, dars – sayr ko‘rinishida o‘quvchilarga bilim berishga erishish kerak. Darslarni milliylik asosida tashkil qilish noan‘anaviy darslar, hamda andozasiz darslar tashkil qilish o‘qituvchining qobiliyatiga va mahoratiga bog‘liq. O‘qituvchining innovatsion faoliyati turli xildagi qarashlarning to‘qnashuvi va o‘zaro boyitilgan faoliyatini samarali amalga oshirish bir qator shart-sharoitlarga bog‘liq. Unga o‘qituvchining tayinli muloqoti, aks fikrlarga nisbatan beg‘araz munosabat, turli holatlarda ratsional vaziyatning tan olinishini uqtirishga tayyorligi kiradi. Buning natijasida o‘qituvchi o‘z bilim va ilmiy faoliyatini ta‘minlaydigan keng qamrovli mavzu (motiv)ga ega bo‘ladi. O‘qituvchi faoliyatida o‘z-o‘zini faollashtirish, o‘z ijodkorligi, o‘z-o‘zini bilishi va yaratuvchiligi kabi mavzu (motiv)lar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa o‘qituvchi shaxsining kreativligini shakllantirish imkoniyatini beradi.

Yangilik kiritishning muhim sharti muloqotning yangi vaziyatini tug‘dirishdir. Muloqotning yangi vaziyati – bu o‘qituvchining o‘z mustaqillik mavqeini, dunyoga, pedagogik fanga, o‘ziga bo‘lgan yangi munosabatni yarata olish qobiliyatidir. O‘qituvchi o‘z nuqtai nazarlariga o‘ralashib qolmaydi, u pedagogik tajribalarning boy shakllari orqali ochilib, mukammallashib boradi. Bunday vaziyatlarda o‘qituvchining fikrlash usullari, aqliy madaniyati o‘zgarib boradi, hissiy tuyg‘ulari rivojlanadi. Keyingi sharti – bu o‘qituvchining madaniyat va muloqotga shayligi. O‘qituvchining innovatsion faoliyati voqelikni o‘zgartirishga, uning muammolari va usularini echishni aniqlashga qaratilgandir. O‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi muloqot namunasining o‘zgarishi, innovatsion faoliyat shartlaridan biridir.

Yangi munosabatlar, an‘analarda bo‘lganidek, qistovlar, hukmga bo‘ysunish kabi unsurlardan holi bo‘lishi lozim. Ular tenglarning hamkorligi, o‘zaro boshqarilishi, o‘zaro yordam shaklida qurilgan bo‘lishi darkor. Ular munosabatlaridagi eng muhim xususiyat bu o‘qituvchi va talabaning ijoddagi hamkorligidir.

Xulosa, o‘rnida shuni ta‘kidlash mumkinki, ta‘lim mazmunini boyitishga oid ishlarni muntazam ravishda olib borish lozim. O‘quvchilar ma‘naviyatini shakllantirishda pedagogik omillarni ham ko‘plab topsa bo‘ladi. Ular ta‘lim mazmunini yangi sifat bosqichiga ko‘tarishga mustahkam didaktik asos bo‘la oladi va ularni ta‘lim mazmuniga ustalik bilan kiritish esa, o‘ziga xos innovatsion jarayon bo‘lib, bunda o‘qituvchidan yuksak pedagogik mahorat talab etiladi.

Darsning sifati, samaradorligi o‘qituvchi tomonidan unga puxta tayyorgarlik ko‘rishiga bog‘liqdir. Bunda dars ishlanmasining hozirgi zamon ilg‘or texnologiyalariga muvofiq holda loyihalaniishi alohida o‘rin tutadi. ta‘lim sohasida pedagogik va axborot– kommunikatsiya texnologiyalardan, internet axborot ta‘lim resurslaridan hamda konferentsiya usulidan foydalanish o‘quvchilarning

olayotgan bilimlarni yuqori saviyada bo'lishida samarali yordam beradi va ularning kelgusida malakali mutaxassislar bo'lib chiqishiga imkoniyat yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N. Shayxislomov, Ona tili va adabiyot darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash mahorati. Science and Education, 2020y.
2. N. Sayidaxmedov, Pedagogik amaliyotda yangi texnologiyalarni qo'llash namunalari. – Toshkent: RTM, 2000y.
3. A. Rafiyev, N. G'ulomova, Ona tili va adabiyot (kasb-hunar kollejlari uchun darslik) – T: Sharq, 2013y.
4. N. Shayxislomov, Ona tili va adabiyot darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash mahorati. Science and Education, 2020y.
5. L. V. Golish, D. M. Fayzullayeva, Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2012y.
6. A. Rafiyev, N. G'ulomova, Ona tili va adabiyot (kasb-hunar kollejlari uchun darslik) – T: Sharq, 2013y.
7. L. V. Golish, D. M. Fayzullayeva, Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2012y.
8. M. X. G'ulomova, N. K. Sobirova, Yangi innovatsion texnologiya yordamida ta'lim samaradorligini oshirish usullari // innovatsiya o'quv jarayonida (tezislar to'plami). – Toshkent: 2009y.

FILOLOGIYA FANLARI

“ABDULLANOMA” YOKI “SHARAFNOMAYI SHOHIY” ASARI
XUSUSIDA

Abraxmatova Shodiya A'zamat qizi
Denov tumani 87- maktab o'qituvchisi
shodiyaabraxmatova@gmail.com

Abrahmatova Asliya A'zamatovna
Toshkent davlat texnika universiteti 3 – kurs talabasi
asliyaabraxmatova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Hofiz Tanish Buxoriyning “Abdullanoma” yoki “Sharafnomayi Shohiy” asarini ochib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Hindiston, Abulxayrxon davlati, ijtimoiy siyosiy aloqalar, Dashti Qipchoq, “Zafarnomayi Abdullaxon”, kundaliklar, Xuroson, Qang'li, me'morchilik obidalari, harbiy taktika.

Абстракт. В данной статье ставится задача раскрыть произведение Хафиза Таниша Бухари «Абдуллонама» или «Шарафномай Шахи».

Ключевые слова: Индия, государство Абулхайрхана, общественно-политические отношения, Дашти Кыпчак, «Зафарномайи Абдуллахан», дневники, Хорасан, Кангли, архитектурные памятники, военная тактика.

Abstract. This article aims to reveal Hafiz Tanish Bukhari's work "Abdullanama" or "Sharafnomai Shahi".

Key words: India, Abulhairkhan state, social and political relations, Dashti Kipchak, "Zafarnomayi Abdullakhan", diaries, Khurasan, Kangli, architectural monuments, military tactics.

Hofiz Tanish Buxoriyning Abdullanoma yoki Sharafnomayi Shohiy asari O'rta Osiyo va unga qo'shni bo'lgan mamlakatlarning XVI asrdagi ijtimoiy – siyosiy tarixi bo'yicha muhim ma'lumotlarni beradi. “Sharafnomayi Shohiy” va ayrim qisqartirilgan nusxalari “Zafarnomayi Abdullaxon” nomlari bilan ham ataladi. Muallif asar muqaddimasida keltirishicha Narshaxiyning “ Tarixi Buxoro”, Juvayniyning “Tarixi Jahonkushoy”, “Mirxondning Ravzat us- safo” kabi asarlardan foydalanib yozadi. XVI asrda sodir bo'lgan voqealar saroydagi kundalik daftar hamda o'z ko'zi bilan ko'rgan ma'lumotlarni ham keltirib o'tadi. Abdullanoma yirik shoh asar bo'lib, uni saj usulida, ya'ni qofiyalangan nasrda yozilgan. Asarda hadis, turli arab iboralari ham ko'p. Asar Abdullaxonning buyrug'i bilan 1584- 1590- yillar oralig'ida fors tilida yozilgan. Muallif asarni yozishda xon saroyida yuritilgan maxsus kundaliklar, ishonchli manbalar va voqealarning shohidi bo'lgan kishilar og'zidan yozib olingan ma'lumotlardan ham foydalanilgan. Bunga Abdullaxon va Navro'z Ahmadxon o'rtalarida bo'lib o'tgan urush tafsilotlarini bayon etar ekan, uni o'sha voqeani o'z ko'zi bilan ko'rgan insonlardan eshitdim, deb, o'z asarida keltirib o'tadi.

Asar muqaddima va ikki qismdan iborat. Ammo asarning birinchi va ikkinchi maqolalari qo'shib yozilgan, xotima esa muallifning vafoti tufayli yozilmay qolgan. Mutribiyning guvohlik berishicha ushbu asarni Abdullaxon II ning topshirig'i bilan qozi Poyanda Zominiy yozgan. Muqaddimada Abdullaxonning hokimiyat tepasiga kelgunga qadar Movarounnahrda yuz bergan siyosiy voqealar – Chingizxon yurishi va mo'g'ullar hukmronligi, Dashti Qipchoqda Abulxayron davlatining barpo bo'lishi, Shayboniyxonning Xurosonga yurishlari, shayboniylar va Zahridin Muhammad Bobur o'rtasidagi harbiy to'qnashuvlar hamda Abdullaxonning nasl nasabi to'g'risida hikoya qilinadi. Movarounnahrning XV asr oxiri va XVI asr boshlaridagi ijtimoiy siyosiy ma'lumotlar haqida qisqacha berib o'tilgan.

Birinchi maqola Movarounnahr, Janubiy Turkiston va Xurosonda 1557-1583 yillar orasida bo'lib o'tgan voqealar, ya'ni Abdullaxon II hokimiyat uchun qilgan harakatlaridan tortib, to xonlik masnadiga kelishi va o'z nomiga xutba o'qitib, pul zarb ettirishigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Ikkinchi maqola 1583-1588 yillar Abdullaxon II ning taxtga o'tirishidan to Hirotning uzoq muddat davom etgan qamaldan so'ng shayboniylar qo'shini tomonidan fath etilishigacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan. Shu davrda kechgan tarixiy voqealar atroflicha bayon etilgan.

Asarda tarixiy voqealar bayoni bilan birga Buxoro xonligining Eron, Turkiya, Hindiston, Sharqiy Turkiston va Rossiya davlatlari bilan olib borgan siyosiy va savdo aloqalari haqida ham muhim ma'lumotlar berilgan. Asarda Shayboniylar davlatining tuzilishi haqida ham ma'lumotlar berilgan. Otaliq, naqib, devonbegi, mushrif, xazinachi, parvonachi, sadr, tavochi, munshiy va boshqa mansablarning jamiyatda tutgan o'rni, ularning vazifalari haqida ham ma'lumotlar uchraydi. XVI asrda Buxoro xonligi qo'shinlarining harbiy tuzilishi, harbiy taktikasi, qurol yarog'lari hamda Movarounnahrda, shu jumladan, Buxoroda qurilgan me'morchilik obidalari va suv inshootlari to'g'risida ham ma'lumotlar mavjud.

XVI asrda, ayniqsa ikkinchi yarmidan boshlab ilm-fan, madaniyat rivojlanganini asarda keltirib o'tilgan. Buxoro shahri mamlakat poytaxti bo'lishidan tashqari ilm ma'rifat markazi ham edi. Hofiz Tanish Buxoriyning bu asarida Movarounnahr va uning hududlarida, jumladan, Janubiy Turkistonda XVI asrda istiqomat qilgan jaloir, nayman, qorluq, qipchoq, o'tarchi, bahrin, kenagas, qiyot, qang'li, mang'it, ming va boshqa turk – mo'g'ul qabilalari haqida ham muhim ma'lumotlar keltiriladi. Bu ma'lumotlar nafaqat o'sha qabilalar tarixini, balki o'zbek xalqining etnik tarixini o'rganishda muhimdir. Bundan tashqari o'sha davr insonlari orasida malda bo'lgan odatlar haqida ham qiziqarli ma'lumotlar uchraydi.

Sharafnomayi Shohiy tarixiy asar bo'lishi bilan birga, XV-XVI asrga xos biiy asardir. Sharafnomayi Shohiy asarining qo'lyozma nusxalari ko'p. Uning nusxalari Sankt – Peterburg, Toshkent, Boku, Dushanbe, Britaniya, Hindiston kutubxonalarida saqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. B .Ahmedov. Tarixdan saboqlar. T 1992. 392-b.

2. Hofiz Tanish Buxoriyning “Abdullanoma” T.2000. 287- b.
3. Alimova. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi TDSHI qo’llanma. T. 2009.
4. www.openscience.uz.

DUNYO TILSHUNOSLIGIDA LINGVOPOETIKA SOHASIDAGI YANGI NAZARIY QARASHLAR

Qodirova Dilfuza Xalimovna

Andijon davlat universiteti

O`zbek tili va adabiyoti kafedrasi o`qituvchisi, doktorant

Annotatsiya. Maqolada dunyo tilshunosligida lingvopoetika tushunchasining mohiyati xususida soʻz boradi. Oʻzbek va jahon tilshunosligida lingvopoetikaga berilgan baho va mazkur hodisaga turlicha yondashuvlar hamda qilingan ilmiy ishlar haqida fikr yuritiladi.

Kalit soʻzlar: lingvopoetika, kognitiv tilshunoslik, badiiy matnning lingvopoetik tahlili, tilshunoslik.

Абстракт. В статье говорится о сущности понятия лингвопоэтики в мировой лингвистике. Обсуждаются оценка лингвопоэтики в узбекской и мировой лингвистике, различные подходы к этому явлению, научные труды.

Ключевые слова: лингвопоэтика, когнитивная лингвистика, лингвопоэтический анализ художественного текста, лингвистика.

Abstract. The article talks about the essence of the concept of linguopoetics in world linguistics. The evaluation of linguopoetics in Uzbek and world linguistics, different approaches to this phenomenon, and scientific works are discussed.

Key words: linguopoetics, cognitive linguistics, linguopoetic analysis of artistic text, linguistics.

Kirish. Maʼlumki, badiiy ijodni, xususan, poetik nutqni lingvopoetik vositalarsiz tasavvur etish qiyin. Poetik matnlar tilining emotsional-ekspressivligini taʼminlovchi, obrazlilik hosil qiluvchi lingvopoetik vositalardan biri oʻxshatishdir. Insonning ijodiy faoliyati mahsuli boʻlgan badiiy matnlar lingvopoetik tahlil uchun material vazifasini oʻtaydi. Tabiiyki, matndan tashqarida, alohida belgilab olingan soʻz yoki iborani tahlilga tortish orqali ijodkorning boshqalardan ajralib turadigan oʻziga xos boʻlgan uslubi, u tomonidan yaratilgan poetik matnda ishtirok etgan lirik qahramonlar yoki personajlarning oʻziga xos xususiyatlarini aniqlab boʻlmaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Maqolada bugungi oʻzbek va jahon tilshunosligida lingvopoetikaning nazariy masalalari tushunchasining mohiyati xususida soʻz boradi. Oʻzbek va jahon tilshunosligida lingvopoetikaga berilgan baho va mazkur hodisaga turlicha yondashuvlar hamda qilingan ilmiy ishlar haqida fikr yuritiladi va ular qiyosiy tahlil qilinadi. Adabiyot sifatida M.Yoʻldashevning “Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi” asari va lingvopoetika mohiyati bilan bogʻliq boʻlgan ilmiy adabiyot, monografiya va dissertatsiyalar tahlilga tortilgan.

Natijalar va muhokama. Badiiy asar tiliga kategorial yondashuvning shakllanishi, badiiy soʻzni ijodning shakl va mazmun xossalari birligida oʻrganishga harakat badiiy asarni estetik va falsafiy nuqtai nazardan tushunish uchun asos boʻldi. Jumladan, G.E.Lessing, F.Shiller, Gumboldt, A.A.Potebnya, V.V.Vinogradov, V.M.Jirmunskiy, V.Ya.Zadornova, O.S.Axmanova, G.O.Vinokur, L.V.Shcherba ishlari oʻrganildi, muhim ilmiy xulosalaridan foydalanildi. A.Xolodovichning «Adabiy til uslubshunosligi», «Poetikada lisoniy usul» asarlarida, nemis olimi E.Koseriuning poetik tilning yangi izohi kabi tushunchalarida, fransuz tilshunoslari D.Delas va J.Fiyollarning lingvistika va poetika boʻyicha yangi qoʻllanmalarida, Y.B.Artemenkonning lingvofolkloristika boʻyicha olib borgan tadqiqotlaridalingvopoetikaning filologiya ilmida alohida fan sifatida oʻrganilishi yuzasidan qarashlar bayon qilingan. Zamonaviy rus tilshunosligida lingvopoetikaning nazariy masalalari tadqiqi bilan shugʻullangan olimlardan biri A.Lipgardir.

Tilshunoslikning lingvopoetika sohasi davrning dolzarb ilmiy-nazariy masalalari, muammolari, tadqiqiy vazifalari bilan xarakterlanadi.Xususan, adabiy ijodlar, yetuk badiiyat namunalari lingvopoetik xususiyatlar nuqtai nazaridan kuzatib, oʻrganib borish, bu yoʻnalishdagi tahlil, talqin, baholashni izchil yoʻlga qoʻyish bugungi oʻzbek tilshunosligining muhim vazifalaridan biridir. Bu sohada ayniqsa oʻzbek nasri namunalari tadqiqining faollashgani keyingi yillarda yaratilgan tilshunoslik natijalaridan maʼlum. Mustaqillik yillaridagi adabiyotimiz, uning barcha turlardagi namunalari, ayni choqda, adabiyotshunoslik va adabiy tanqid ilmlari oʻz nuqtai nazari, dunyoga qarashi, mazmun-mohiyati, metod, uslub va usullariga koʻra yangichadir. Bu jarayonda yangilanish tamoyili qizgʻin kechmoqda.Adabiyotning nasri ham, sheʼriyati ham qator yangi, teran ijodlar, badiiy asarlar bilan boyimoqda. Binobarin, ularning eng manzur va eʼtiborga sazovorlari asosida lingvopoetik tadqiqotchilikni faol yuritish maqsadga muvofiqdir.

Tabiiyki, ana shu zaruriyat bilan bogʻliq dunyoqarash tilshunoslik ilmini oʻqitish jarayoniga ham taalluqlidir. Bu sohani oʻrganishdagi koʻplab qonun-qoidalar, til materialini doirasidagi oʻzgarishlar juda sekinlik bilan amalgam oshgan boʻlsa-da, tilning sotsialingvistik jihatlari, uni amalda qoʻllash jarayonining yangicha, zamonaviy talablarga muvofiqlashtirilishi hayot talabidir. Bu,dastavval, til materialidan nutq jarayonida samarali foydalanish, nutq madaniyatini yanada takomillashtirish borasida meʼyoriy muammolarni maʼlum darajada hal qilish va bunga oid bilimlardan talabalarni, jamoatchilikni xabardor qilib borish bilan bogʻliq.

Tilning turli qirralarini uzviy tarzda birlashtirib, uni yaxlit bir butunlik, bir sistema sifatida oʻrganuvchi tilshunoslik asrimizning 20-yillarida shakllandi va sistem-struktur tilshunoslik nomi bilan mashhur boʻldi. Shuni aytib oʻtish kerakki, Ferdinand de Sossyur asos solgan XX asr sistem tilshunosligi bagʻrida oʻnlab yangi lingvistik oqim va maktablar vujudga keldi, ularda ulkan zamonaviy yutuqlar qoʻlga kiritildi. Til ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida doimo qisqalik va osonlikka

intiladi. Inson uchun qanday talaffuz qilish to'g'riligidan ko'ra, ko'proq qanday talaffuz qilish qulay va osonligi muhimroq. Tildagi fonetik va leksik so'zlarni qo'llash bir qancha osonlikni va ravonlikni ta'minlaydi. Badiiy asarning bosh unsuri so'z, umuman, til ekan, ana shu asarning chinakam san'at darajasiga ko'tara olishida uning tili, muallifning til vositalarini qay darajada qo'llay olishi asosiy omildir. Adabiyotimizda iz qoldirgan har bir ijodkor asarlarining tilini o'rganish, birinchidan, adibning mahoratini o'rganish, shu bilan birga, tilimiz rivojiga uning asarlari tili ta'sirini, tadqiqotning esa tilshunosligimiz taraqqiyotiga qay darajada ta'sir ko'rsatayotganligini belgilash ehtiyojidan kelib chiqadi. Tabiiyki, badiiy asarni lingvopoetik tahlil qilishning bir qator tamoyillari mavjud. Badiiy matn lingvopoetikasi muammosini o'zbek tili materiallari asosida mufassal tadqiq etgan M.Yo'ldoshev lingvopoetik tahlilning quyidagi asosiy tamoyillarini ko'rsatadi:

- 1) shakl va mazmun birligi asosida yondashuv;
- 2) makon va zamon birligidan kelib chiqish;
- 3) umumxalq tili va adabiy til munosbati asosida baholash;
- 4) badiiy matnga badiiy-estetik yaxlitlik sifatida yondashuv;
- 5) badiiy matnda poetik aktuallashgan til vositalarini aniqlash;
- 6) badiiy matndagi eksplitsitlik va implitsitlik nisbatini aniqlash;
- 7) badiiy matndagi intertekstuallik mexanizmlarining lisoniy va semantik xususiyatlarini aniqlash.

Tadqiqotchi —lingvopoetik tahlilda badiiy matnda poetik aktuallashgan til vositalarini aniqlash muhim tamoyillardan ekanligini alohida ta'kidlaydi, chunki —bunday vositalarning lingvistik va badiiy mohiyatini ochib berish orqali badiiy mazmunning shakllanishi va ifodalanishi mexanizmlarini aniq tasavvur qilish mumkin. Chindan ham, badiiy matnning estetik qimmatini bevosita belgilash va baholashda ayni shu tamoyil qulay va boshqa tamoyillar asosida ish ko'rishda ham zamin vazifasini bajarishi mumkin. Buning ustiga, mazkur tamoyil asosida lisoniy badiiyatni tasavvur qila olish boshlovchi tahlilchiga ham og'irlik tug'dirmaydi, chunki tahlilga tortiladigan obyekt matndagi konkret til birliklaridir. Albatta, badiiy mazmunning ifodalanishida tilning fonetik-fonologik, morfemik, leksik, morfologik, sintaktik va hatto supersintaktik kabi barcha sathi birliklari ishtirok etadi. Ammo ta'kidlash joizki, bu birliklarning, hech bir istisnosiz, hammasi ham ijodkorning badiiy niyatiga bevosita va bir xilda xizmat qilmaydi. Ijodkor tomonidan uning mahorati darajasiga ko'ra yaratilgan muayyan qulay badiiy kontekst qurshovida mazkur birliklarning ayrimlari alohida badiiy-estetik ta'kid oladi. Lingvopoetik tahlilning tamalida ayni shu tamoyil, ya'ni poetik aktuallashgan – poetik mazmun bilan yukungan til birliklarini aniqlash va ularni tegishli tarzda baholash tamoyili turmog'i maqsadga muvofiqdir. Bunday tahlil ijodkorning tilimizning tunganmas boyligi imkoniyatlaridan foydalanishdagi mahoratini ko'rsatish barobarida badiiy niyat xizmatidagi birliklarning butun mohiyatini ochishga, xolis baholashga ko'maklashadi. Ayniqsa, bunday tahlil ulkan so'z san'atkorlarining asarlari asosida olib borilsa, badiiy til mahoratidagi ibratli jihatlar baralla namoyon bo'ladi.

Yirik adabiyotshunos olim B.Sarimsoqov yozganiday: —Badiiylik — san’atning, jumladan, so’z san’atining asosiy, doimiy xususiyati. Juda qadim zamonlardan buyon hozirga qadar ko’plab olimlar badiiylikni xilma-xil talqinlar, ta’rifu — tavsiflar etib kelishadi. Ammo biron-bir olim badiiylik haqidagi mening talqinim to’g’ri, deb da’vo qila olmaydi. Chunki san’atning qoni va joni bo’lmish bu hodisaning sir-sinoatlari beadad bo’lib, ular bir davr adabiyotida, uning turli yunalish va oqimlarida, har bir milliy adabiyot va uning ayri-ayri olingan namoyandasida o’ziga xos tarzda, o’ziga xos miqyos va darajada namoyon bo’ladi. Badiiylikning barcha zamonlar va ijodkorlar uchun mos keladigan andozalari ta’rifu talqinlari yo’q, bo’lishi ham mumkin emas. Qolaversa, badiiylikni har bir shaxs o’z dunyoqarashi, g’oyaviy-estetik tamoyillari, missiy olami va bilim doirasida idrok etadi va tushunadi. Ammo bu degani — badiiylik hodisasini o’rganishning umuman foydasi yo’k, degani emas. Aksincha, har bir san’at turida badiiylikning namoyon bo’lishi, miqyosi va darajalarini bevosita o’sha soha mutaxassislar tomonidan muntazam o’rganilib borishi zarur.

Badiiy asarning lingvopoetik tahlili tilning nazariy tomonlari, ijtimoiy funktsiyalari va inson ma’naviyatining in’ikosi ekanini bir butun holda tasavvur etishimizga imkon yaratadi. Chunki lingvopoetika o’z mazmun-mohiyatiga ko’ra filologiya sohasi tarmoqlarini o’zida mujassamlashtirishga, uning bir butunligini ta’minlashga qaratilgandir. Lingvopoetik tahlil jarayoni faqat yozuvchining tili va uslubi haqida ma’lumot berish bilan chegaralanmaydi, balki asar yaratilgan davr tilining o’ziga xosligi, yozuvchining so’z boyligi, til vositalarining ifodalanish usullari, badiiy tasvir vositalarining til faktlari vositasida aks ettirilishi, umuman, tilni uning barcha sathlari yuzasidan tahlil qilishdan iborat bo’ladi.

O’zbek tilshunosligida «lingvopoetika» atamasi hali o’z o’rnini topmagan paytlarda ham masalaga aloqador juda ko’p ilmiy ishlar qilingan, lekin ularning ko’pchiligi ma’lum bir yozuvchining tili va uslubi doirasidagi tahlillardan iborat bo’lib, asosan uslubshunoslik yo’nalishida amalga oshirilgan. Badiiylikni ta’minlovchi til unsurlari, ularning yozuvchi maqsadini ifodalashdagi o’rni turli darajada va turli nuqtai nazardan tadqiq etilgan. Bu tadqiqotlarda tavsifiy usul asosiy o’rin egallagan bo’lib, tahlilning ayrim-ayrim jihatlariga ko’proq e’tibor berilgan.

Badiiy til aksariyat hollarda adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan baholanib, unda asosiy e’tibor tasvir vositalarining qo’llanishi natijasida vujudga kelgan poetiklik (poetik tasvir) tahliliga qaratilgan. SHuningdek, badiiy uslub tilshunoslik nuqtai nazaridan o’rganilgan ilmiy ishlar ham mavjud. Shu o’rinda «lingvistika» va «poetika» atamaları, ularning tutashgan nuqtalari yuzasidan fikr yuritish lozim. Arastu o’zining mashhur «Poetika» asarida poetik san’at — she’riy navlar (janrlar) xususida to’xtalib, poetika — poeziya san’ati haqida so’z yuritgan. «Til va fikr» bobida esa nutq va fikrga tegishli hodisalarning ritorikaga aloqadorligi ta’kidlanib, uning nutq tuzish bilimlari bilan bog’liqligi e’tirof etiladi¹. Tug’ri, qadimgi fan tarixida ritorika alohida ahamiyatga ega bo’lgan. Lekin poetikani ritorikadan ajratib bo’lmaydi. Chunki har bir til hodisasi nutqiy vaziyatga o’tar ekan,

insonning tasavvuri, ruhiyati, hissiyotlari bu nutqiy bog'lanishga o'zaro aloqador holda ko'chadi. XX asr tilshunosligida badiiy asar tili tadqiqiga keng e'tibor berilgani bois, ritorika va poetika tushunchalarini birlashtirgan holda badiiy asardagi voqelik tasvirini har tomonlama, chuqur va yaxlit holda tadqiq etishni o'zida aks ettiruvchi «lingvopoetika» atamasi paydo bo'ldi. Bugungi kun filologiyasining dolzarb vazifalaridan biri o'zbek lingvopoetikasining nazariy asoslarini ishlab chiqish, aniqrog'i, bir tizimga solish, uning tadqiq usullari va vositalarini, tadrijiy takomlini yaxlit holda o'rganish: barcha tushunchalarni guruhlashtirish va shu yo'l bilan badiiylikni ta'minlovchi unsurlarni ham til jihatdan tadqiq etishdan iborat. Bizningcha, ularni quyidagi yo'nalishlar bo'yicha tasniflash mumkin:

- Poetik fonetika. Bunda badiiylikni ta'minlovchi unsurlar sifatida tovushlar tadqiq etiladi. Ya'ni uslubni yaratishda o'ziga xos tovush o'zgarishlari, urg'uning berilishi, ularning o'quvchi tasavvuriga ta'siri va boshqa omillar e'tiborga olinadi. Masalan, she'riyatdagi vazn talabiga ko'ra tovush tushishi, tovush orttirilishi, tovushlarning o'rin almashishi kabilar. Nasrda ham obrazning ishonchli bo'lishi uchun turli so'zlar ifodasidagi o'ziga xos holatlar (masalan, yo'o'o'g'-e? yoki mazza!) kuzatiladi. Bu kabi o'zgarishlarning maqsadini lingvopoetik tahlil ochib beradi.

- Poetik leksikologiya. Bu yo'nalishning tadqiqot ko'lami nihoyatda keng bo'lib, o'zbek tilshunosligida ham ko'pgina ilmiy ishlar qilingan. Masalan, biror asar tilida sinonim, omonim iboralar yoki chegaralangan leksika (dialektizmlar, istorizmlar, arxaizmlar...), o'z va o'zlashgan so'zlar qatlamining ishtiroki kabi masalalar bir qancha asarlar tili yuzasidan tahlil etilgan.

- Poetik morfemika. Bu nafaqat morfemika, balki morfologiya va so'z yasalishi bo'yicha tahlillarni ham o'z ichiga olgan nihoyatda keng yo'nalish bo'lib, qiziqarli tadqiqotlarga sabab bo'ladi. Masalan, asar matnida o'ziga xos tarzda qo'llangan har bir affiksning tahlili ham tarixiy, ham tavsifiy, ham qiyosiy jihatdan olib boriladi.

- Poetik semantika. Bunda so'zlarning turli ma'no qirralarini ifoda etishi, ayniqsa, ko'chma ma'noda qo'llanishi tadqiqida ham til boyligi, ham uslubning o'ziga xosligini ko'rsatib beruvchi vositalarga diqqat qaratiladi. Bu yo'nalishni bevosita badiiy san'atlar, tasvir vositalari (sifatlash, o'xshatish, mubolag'a va b.) tahlili bilan bog'liq holda olib borish kerak bo'ladi.

- Poetik sintaksis. Bu yo'nalishda matnning gap qurilishi tadqiq etiladi. Unda lingvopoetik tahlil formal sintaksis, mazmuniy sintaksis, kommunikativ sintaksis va matn sintaksisi bilan bog'liq holda olib boriladi.

Poetik nutqni tahlil etish usuli 2 xil: she'riy va nasriy matn asosida amalga oshiriladi. Chunki bunda she'riy nutqni shakllantiruvchi unsurlarga, she'riy nutq tuzilish tizimiga, gap bo'laklari tartibiga, lafziy va ma'naviy san'atlarning qo'llanishiga e'tibor berish kerak bo'ladi. Shoirning g'oyasi va maqsadini aniqlashda gap bo'laklarining shaklan va mazmunanifodalanish usullarini, emotsional-ekspressivlikni ta'minlovchi barcha vositalarni tahlil etish zarur. Nasriy

nutqda ham gaplar va gap bo'laklari tartibi, shakliy va mazmuniy mutanosiblik kabilarga e'tibor berish kerak. Bunda tahlil gapning formal-grammatik bo'linishi, aktual bo'linishi, mantiqiy urg'u, presuppozitsiya kabi hodisalar bilan bog'liq bo'ladi. Umuman, bu yo'nalish struktural poetika tushunchalari bilan aloqador.

O'zbek tilshunosligida lingvopoetikaning oyoqqa turishida va rivojlanishida X.Doniyorov, S.Mirzaev, Q.Samadov, I.Qo'chqortoev, X.Abdurahmonov, N.Mahmudov, B.Umurqulov, I.Mirzaev, M.Yo'ldoshev kabi olimlarning xizmatlari katta bo'ldi. Ular badiiy asar tilining stilistik, badiiy -estetik jihatlarini yozuvchining so'z tanlashi, uning o'ziga xos tili, umumxalq tiliga bo'lgan munosabati, yangi so'z va iboralar yaratishi kabi omillar nuqtai nazaridan tekshirdilar.

Xulosa. Xulosa shuki, lingvopoetik tadqiq asoslarini, ularning nomlanishini bir ko'rinishga keltirish kerak. Bu masala yuzasidan yaratilgan tadqiqotlar tilimizning boyligini ko'rsatish, filologiyani yaxlitligini ta'minlash bilan bir qatorda, yetuk tilshunos va adabiyotshunos mutaxassislar tayyorlashga ham xizmat qiladi, deb o'ylaymiz.

Yuqoridagi fikrlar asosida yaxlit xulosa qilishimiz mumkinki matn tilshunoslik nuqtai nazaridan barcha lingvistik xususiyatlarni o'zida mujassam etgan murakkab tuzilmadir va u tilshunoslikning barcha sohalarining asosiy o'rganish obyektlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xolodovich A. K voprosu o lingvisticheskom metode v poetike // V borbe za marksizm v literaturnoy nauke. – L.: Priboy, 1930.
2. Coseriu E. Thesen zum Thema —Sprache und Dichtung // – In: Beitrage zur Textlinguistik / Hrsg. W.D. Stempel. –Munchen: Fink, 1971. 11
3. Yo'ldashev M.Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi.Filol.fan.dokt...dis.-Toshkent, 2009.3
4. Galperin I.R. Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. M., 1981.
5. Karimova R.A. Semantiko strukturalnaya organizatsiya teksta(na materiale ustnix spontannix i pismennix tekstov) : Avtoref. diss... d..ra fil. auk. -M.: 1992, s 27.
6. To'xsonov M. Mikromatn va uning kommunikativ yahlitligi // O'zbek tili va adabiyoti, 1990, 5 - son, 66 – 69 – betlar.
7. Tuxsanov M.Mikrotekst i sistema virajeniya ego kogenetnosti v uzbekskoy xudojestvennoy rechi: Avtoref.diss. ...k-ta filol.nauk. -Tashkent, 1987.
8. Turniyozov N. Matn lingvistikasi (ma'ruzalar matni). -Samarqand, 2004
9. Turniyazova Sh.Hozirgi o'zbek tilida matn shakllanishining derivatsion xususiyatlari.Filol.fan.nomz...dis.-Toshkent, 2010.
10. Hakimov M. O'zbek tilida matnning pragmatik talqini: Filol. fan. d-ri ...diss. – Toshkent, 2001.
11. Mamajonov A., Abdupattoyev M. Matn sintaksisi.- Farg'ona, 2002 .
12. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. - T.: 1989.

INSTRUCTIONAL MEDIA USED IN TEACHING ENGLISH

Umirbekova Yulduz Ajibaevna

4th year student of the Faculty of Foreign Languages of Karakalpak State University

Bazarbaeva Aydin Maksetbaevna

4th year student of the Faculty of Foreign Languages of Karakalpak State University

Annotation. Currently, Uzbekistan's educational institutions are outfitting their foreign language classrooms with cutting-edge teaching tools, modern information and communication technologies, and programs that teach children and teenagers about the history and cultures of other countries. They also regularly show popular foreign science and fantasy films with Uzbek subtitles that are focused on global issues. The utilization of effective techniques and information communication technologies to teach English to primary school pupils will be discussed in this article.

Keywords: English, School Education, Information Communication Technology, video, audio materials, children, pupils, modern methods.

Аннотация. В настоящее время образовательные учреждения Узбекистана оснащают кабинеты иностранных языков современными средствами обучения, современными информационно-коммуникационными технологиями, программами, знакомящими детей и подростков с историей и культурой других стран. Также регулярно демонстрируются зарубежные научно-популярные и фантастические фильмы с узбекскими субтитрами, посвященные глобальным проблемам. В данной статье будет рассмотрено использование эффективных методик и информационно-коммуникационных технологий для обучения английскому языку учащихся начальных классов.

Ключевые слова: английский язык, школьное образование, информационно-коммуникационные технологии, видео, аудиоматериалы, дети, школьники, современные методы.

This study examines how teachers teach English to pupils while utilizing instructional media. Researchers employed case study methodology together with observational and interviewing techniques to gather data. The findings indicated that books, photos and videos are the three categories of learning media that teachers most frequently employ. According to the demands of teaching and learning activities, each of these media is used in a wide variety of ways. Data about instructional media used to teach English can be discussed in this article.

Due to a shortage of materials and student excitement, the teacher in this situation finds it challenging to choose and use instructional media, which results in less effective and efficient teaching and learning activities. Utilizing the media available at school is one way to address the issue of learning media throughout the selecting process. A textbook is the media that the teacher used during the field observation procedure. Only 75% of pupils can get by with the usage of instructional media that incorporate textbooks.

Learning media is a tool to support the learning process practically and effectively so that learning can proceed without difficulty and in line with rules. In the field of education, especially during the teaching and learning process at school, the usage of learning media or teaching materials is extremely significant. Learning media can be thought of as anything that can transmit signals from preexisting sources in a predetermined way, resulting in a learning environment that allows the recipient to carry out the teaching and learning process successfully. Learning media, according to scientists, are tools or technologies used to assist in the informational process during teaching and learning activities. Learning media in the teaching and learning process is very important in order to be able to provide motivation and student interest in following the process of teaching and learning activities, providing a pleasant experience so that student learning outcomes can be improved.

Some of the scientists stated that there are several types of learning media, namely: textbooks, pictures, projectors, whiteboards, power points, videos and computer-based technology tools. Learning media has two components, namely software and hardware trimmer, on the software media a teacher can use an application while on the hardware media a teacher can use a computer, laptop or projector.

Based on the aforementioned statement, it can be inferred that the use of learning media is crucial to facilitating the teaching and learning process in the classroom in order to ensure that the activities go smoothly and effectively and that students are at ease and motivated to engage in the teaching and learning process at school. Because of this, the availability of learning media can increase students' interest in instruction and learning and assist teachers in delivering content to students through media. Additionally, the availability of a variety of learning media will undoubtedly aid teachers in teaching and learning by allowing them to select the type of media that will be used in accordance with the material.

Many nations adopt English as their official language of communication since it is widely recognized and utilized throughout the world. According to research, pupils who are able to learn all disciplines will succeed in a variety of developmental areas. The majority of the time, learning a foreign language is taught in schools so students may communicate with foreigners or read English-language publications. Beginning in elementary school and continuing through junior high and high school, English is one of the disciplines taught.

This study employs a case study methodology in an effort to record specific incidents and real-world circumstances that occur in primary schools without the researcher being there. This case study contains research that seeks to reveal an occurrence through logical and thorough investigation. One primary school hosted the research study. Participants include English teachers and students from the school. Except for using instructional media only during teaching and learning activities in class, teachers participated in this study had no particular restrictions. This study employs interviews and observation to gather data. Even this

observation, in which the researcher solely acts as a full spectator, is a non-participant observation. The purpose of this observation is to look at the learning resources that teachers utilize and discover what resources are used in teaching and learning activities. When the teacher was delivering a lesson in class, this observation was made. The interview was conducted informally in the meantime. Informal interviews are performed to determine whether or not the data gathered from observations is accurate. However, questions can be created based on the requirements of the researchers.

Results The media that have been employed are textbooks, which are based on field observations. When the teacher first introduces the material, the class feels very conducive to students who listen and write. However, after that, the class feels less conducive because many students enter and exit the room, disturbing friends, being noisy, being sleepy, and not wanting to learn. The issue is that using textbooks can make students feel off-center during the teaching and learning process. They are also overly repetitive and can make students get bored more easily. A teacher will draw students' attention to focused on learning by adding points to students' daily values as a way to address the issue of learning media. However, in this case, only around 75% of the pupils were able to remain with the media.

Use of Instructional Media by Teachers in Teaching English A teacher seems to need as many abilities and tools as possible in the classroom to raise students' natural knowledge levels and help them develop skills and competence. Utilizing media is a useful tool in the learning process. Researchers carried out their study in a private school that is used to integrating technology into classroom instruction. According to the interview's findings, text books, images, and videos are the most popular types of media employed in the teaching and learning process. As with various extra media, like projectors and blackboards, etc.

The teacher uses textbook media in accordance with the lessons being taught, for instance, material on "something that is in the house," in which case the material is in line with the textbook's theme. This school's teachers use textbooks because they can be useful in a number of ways, including helping students execute the curriculum because the textbooks are organized in accordance with the relevant curricula, allowing them to review previous lessons or acquire new content. Pictures are the next educational tool that teachers employ in their lessons. The image serves as a tool to help the teacher better communicate the subject to the students. For instance, if the lesson is on Things at Home, the teacher will bring photographs that correspond to the theme, such as those of kitchen appliances, cupboards, mattresses, chairs, and sofas. So when the teacher explains the material with pictures, students will find it easier to accept it.

Conclusion. There is still room for development and improvement in the way teachers in one primary school use instructional media. Schools provided evidence that there was still a paucity of media, including a dearth of projectors. Teachers still need to experiment with a variety of technology-based media in order to use

more than only print and image media. It is desired that the regional government will pay more attention to the provision of learning media in elementary schools in light of the limits of Instructional Media Used in Teaching English the media given in schools. Teachers are encouraged to regularly participate in training sessions linked to instructional media, which should enhance their ability to teach as their professional development grows. The teacher must use technology-based media so that students do not feel monotonous and bored. It is hoped that by using technology-based media students can foster a higher sense of learning English than using media that is commonly used. The purpose of all this is to help students get better results in learning English.

References

1. Abidin, J., & Fahmi, I. (2019). Media Sosial Dalam Mempengaruhi Perilaku Keberagamaan Siswa Dan Solusinya Melalui Pendidikan Agama Islam. *Wahana Karya Ilmiah*, 3(01).
2. Alpi, K. M., & Evans, J. J. (2019). Distinguishing Case Study as a Research Method from Case Reports As A Publication Type. *Journal of The Medical Library Association: Jmla*, 107(1)
3. Haryudin, A., Yana, Y., & Efransyah, E. (2020). An Analysis of Developing English Teaching Materials at the Vocational High School in Cimahi. *Jurnal Ilmiah P2m Stkip Siliwangi*, 7(1), 11-19.
4. Laksono, E. I., Damayanti, E., & Santoso, I. (2019). Students'perception Towards The Application of Social Media Instagram as an Instructional Media. *Project (Professional Journal Of English Education)*, 2(4), 421-428.
5. Maudini, A., Nurhasanah, A., & Mulyani, E. R. (2018). Different Learning Strategies Preference Among Senior High School Students of Different Programs. *Project (Professional Journal of English Education)*, 1(6), 769-774.
6. Parmawati, A. (2018). The Study Correlation Between Reading Habit And Pronunciation Ability At The Second Grade Students Of Ikip Siliwangi. *Eltin Journal, Journal Of English Language Teaching In Indonesia*, 6(1), 46-52.

XORAZM DOSTONCHILIGI RIVOJIDA BAXSHILARNING O`RNI

Sabirova Nasiba Ergashevna

Xorazm VPYMO`MM Tillarni o`qitish metodikasi kafedراسى mudiri dotsent, filologiya fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya. Ushbu maqoladi so'z baxshi ijrochiligining paydo bo'lishi doston janrining shakllanishi bilan bog'liq ekanligi, qadimgi madaniyat o'choqlaridan biri bo'lgan Xorazmda san'atning shakllanishi va taraqqiy etishi haqida so'z boradi. Shuningdek, Xorazm vohasida eng qadimgi baxshi, o'z navbatida baxshilar piri Oshiq Oydin haqida ancha ishonarli ma'lumotlar saqlanib qolganligi va bu bilan bog'liq dostonlar, ularning tarixi haqida ilmiy ma'lumotlar keltirilgan.

Аннотация. В статье рассматривается становление эпического жанра, становление и развитие искусства в Хорезме, одном из центров древней

культуры. Также в Хорезмском оазисе есть очень убедительные сведения о древнейших бахши, в свою очередь, пир бахши Ашик Айдын и связанные с ними былины, научные сведения об их истории.

Annotation. This article deals with the formation of the epic genre, the formation and development of art in Khorezm, one of the centers of ancient culture. Also, in the Khorezm oasis there is a very reliable information about the oldest bakhshi, in turn, the piri of bakhshis Ashik Aydin, and related epics, scientific information about their history.

Kalit so'zlar: baxshi ijrochiligi, doston janri, zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto", eng qadimgi baxshi, Oshiq Oydin piri, oshiq baxshilar, "Kitobi dadam Qo'rqut", Qo'rqut ota.

Ключевые слова: перформанс бахши, эпический жанр, священная книга зороастризма «Авесто», древнейший бахши, Ашик Айдын пири, ашик бахши, «Китаби дадам Коркут», Коркут ота.

Key words: Bakhshi performance, epic genre, the sacred book of Zoroastrianism "Avesto", the oldest bakhshi, Ashiq Aydin piri, ashiq bakhshis, "KitabidadamKorkut", Korkutota.

Baxshi ijrochiligining qachon paydo bo'lganligini, albatta doston janrining shakllanishi bilan bog'lashga to'g'ri keladi. Ayrim manbalarda "X-XI asrlarda dostonlarni do'mbira jo'rlicida aytiladiganlari yuzaga kelgan. Dostonning bunday namunalari Kaspiy va Orol dengizlari bo'ylaridagi qadimgi ko'chmanchi turkiy qabilalar orasida vujudga kelgan. Epik dostonlarni yaratuvchi va kuylovchi badihago'ylar ko'payib borgan sari ustoz-shogirdlik an'analari vujudga kela boshladi"[1], deb yozadi tarixchi olim T.Pardaev. Professional baxshichilikning shakllanishi bilan bog'liq holda masalaga yondoshilsa, ushbu fikrga qo'shilish mumkin. Biroq, baxshichilikning qo'shiq shaklidagi turli ko'rinishlari yuqorida ta'kidlaganimiz kabi ibtidoiy jamiyat davriga borib taqaladi. Qadimiy madaniyat o'choqlaridan biri bo'lgan Xorazmda san'atning shakllanishi va taraqqiy etishi miloddan oldingi davrlarga to'g'ri keladi. S.P.Tolstovning "Qadimgi Xorazm sivilizatsiyasini izlab" kitobida san'at tarixi uchun muhim bo'lgan quyidagi so'zlar bor: "Tuproq qal'adagi marosimlar zali devorlarida rombsimon kataklarga mashshoqlarning rasmi ishlangan. Shu rasmlardan biri-arfa cholg'u asbobini chalayotgan ayolning sarg'ish rangdagi nafis rasmi butunicha saqlanib qolgan. Shu xonada surnay va qum soati shaklidagi qo'sh nog'ora tasvirlangan naqsh fragmenti ham topildi. "Arfachi ayol xonasi" ostidan do'mbiraga o'xshash ikki torli cholg'u asbobining pardasini ushlab turgan odamning qo'li tasvirlangan naqsh fragmenti, yana bir xonadan esa niqob bilan o'ynayotgan ayol tasviri topildi. Bularga o'xshash rasmlarni Rim davridagi Suriya-Misr va qisman Qora dengizning Shimolidagi muzofoti tasviriy san'atida, O'rta dengiz vohasi hamda Hindiston, Eron san'atida yaratilgan obrazlarda uchratish mumkin. Shu tariqa bu rasmlarda ikki badiiy uslub, ikki an'ana bir-biri bilan uyg'unlashib ketgan, biroq ular qadimgi Xorazm san'ati negizida o'ziga xos o'zgarishlarga uchragan" [2]. Miloddan oldingi davrdayoq shunday yuksak madaniyatga erishgan xalq orasida iqtidorli

baxshilarning yetishib chiqishi ham tabiiy holdir. Zardushtiylarning muqaddas kitobi “Avesto”ning yaratilishi va uning “goh”larini kohinlar tomonidan kuylanishi ham kohinlik, shomonlik, baxshilik kasb-korla[3]rining paydo bo’lishiga zamin hozirlagan.

Zardushtiylik dini hukmron bo’lgan davrlarda har bir Rustakda (qishloq,mahalla) otashgohlar bo’lib, unda kohinlar “Avesto” kitobini targ’ib qilishgan. Shu sababdan bo’lsa kerak Xorazm dostonlarida “Avesto” va “Shohnoma”ga aloqador mifologiya hamisha o’zini namoyon qilib turadi. Bertels bergan ma’lumotlarga qaraganda XI asrning 1 yarmida Unsuriy degan forsiygo’y shoir yashab, lirik she’rlar yozish bilan birga uchta doston ham yaratgan. U Beruniy bilan bir davrda yashab ijod qilgan. Uning “Vomiq va Uzro”, “Xing but-u surxbut (Oq sanam va qizil sanam), “Shodbahru Aynul hayot” kabi dostonlarini Beruniy arab tiliga tarjima qilgan. Ushbu dostonlar orasidagi “Vomiq va Uzro” asari hozirgacha yetib kelgan. Demak, X asrlardayoq turli asotirlar negizida dostonlar ijod qilish, ularni tarjima, targ’ib qilish faol rivojlangan. O’sha davrda ijod qilingan ko’plab dostonlar syujeti turli o’zgarishlar bilan hozirgacha kelib yetgan. Albatta ularni o’qiydigan, ijro qiladigan talantli shaxslarning bo’lganligi ham tabiiydir. Xorazmda ko’l va daryolarda qayiq va kema haydovchilar o’zlarining piri sifatida Nuh payg’ambarni tan oladilar. Temirchilar ish boshlaganda Dovud payg’ambarni yodga solishadi.

Xorazm baxshilari esa o’zlarining ma’naviy ustozlari sifatida Oshiq Oydinni e’zozlashadi. Bu tabarruk shaxs turkman baxshilarining ham piri hisoblanadi [4]. To’ra Mirzaevning yozishicha, Samarqand dostonchiligi doirasida baxshilar piri sifatida mulla G’oyib tan olinadi. Ushbu shaxs haqida shu nomdagi doston ham bor [5]. Shuni ta’kidlash kerakki, bir paytlari “Oshiq Oydin” nomli doston ham bo’lgan [6]. Qoraqalpoq va qozoqlarda So’ppasli Sipira Jirov, Ozarbayjonlarda Qo’rqut ota kabi shaxslar ham baxshi, jirovlar piri sifatida ulug’lanadilar. Oshiq Oydin piring nomi “Xirmondali”, “Oshiq Najab”, “Oshiq Alband” kabi Xorazm dostonlarida ko’plab uchraydi. Ayniqsa “Oshiq Najab” dostonida uning faoliyat doirasiga katta e’tibor qaratilgan. Najab Oshiq Oydin pirga xizmat qilib, uning dutorini sovg’a sifatida olishga muvaffaq bo’ladi. “Xirmondali” dostonida soz va so’z borasida hech bir kimsa yenga olmagan Xirmondalini Oshiq Oydin aytishuvda yengib chiqadi. “Oshiq Alband” dostonida Oshiq Oydin pir epik qahramon taqdirining eng qaltis damlarida Albandga duch kelib, unga yo’l-yo’riq ko’rsatadi, dalda bag’ishlaydi:

Tanisangiz nafas etgan piringman,
Oshiqning maqsadini bilurman,
Sango duo etganOydingiringman,
Ko’pyig’lama, sevar yorni ko’rarsan [7],
deb ko’zdan g’oyib bo’ladi.

Dostonlarda oshiq-baxshilar, piri bo’lgan ushbu shaxs haqida ko’plab rivoyatlar to’qilgan. Aytishlaricha uning qabrini tunagan baxshilarga pir sharob tutar ekan, agarda uni shogird ichsa, ulug’ sozanda, oshiq-baxshi bo’lib yetishar

ekan. “Oshiq Mahmud” dostonining O’zR FA TAFI folklor bo’limining qo’lyozmalar fondida 1431-raqamli inventarda saqlanayotgan qo’lyozmasida Mahmudjon va Nigorxonlar suvga cho’kib hayotdan ko’z yumganlarida Oshiq Oydin pir ularni “Jon tana gir” kuyini chalib tiriltiradi. Oshiq Oydin pir dastlabki xalifa Abu Bakr Siddiq (632-634) bilan aloqador silsilaga borib bog’lanadi. Bu silsila o’ziga xos g’oyaviy oqim bo’lib, so’fiylik silsilasi deb yuritilgan. Bu oqimga Abu Ali Ibn Sino, Abul Hasan Haraqoniy, Abu Sayid Maxnaiy, Abduxoliq G’ijduvoniy, Mansur Xalloy, Ahmad Yassaviy, Yusuf Hamadoniylar ham kirganlar.

Oshiq Oydin pir maqbarasining shayxidi saqlanadigan “Tazkirat ul Husayin” nomli kitobda bu haqda aniq ma’lumotlar bitilgan. Shayxning vafoti hijriy yilning 632-sida voqe bo’ldi. Mudqat muboraklari shahri Bo’stonning Diyorbakr haddida hamda Bag’dodda ikki joyda ham ziyoratgohlari bor turur”. Bertelsning “So’fizm va so’fiylik adabiyoti” kitobida ushbu davr bilan aloqador muhim ma’lumotlar uchraydi. Jumladan, o’sha kitobda as-Suhravardiy degan muallifning “Avorifulmaorif” degan ishi haqida so’z yuritib, uning adabiyot va san’at rivojiga qo’shgan katta ulushi xususida aytib o’tadi. Uning Giloniyning shogirdi ekanini ta’kidlab, 1255 (melodiy) yilda vafot etganini qayd qiladi [8]. Ushbu shaxsning Oshiq Oydin pir ekanligiga shubha qilmasa ham bo’ladi. Chunki biz yuqorida ta’kidlab o’tgan “Tazkirat ul Husayin” asarida Oshug’iddinning vatani shariflari Suhravarddir deyilgan. Yana o’sha kitobda aytilishicha shayx hazratlarining “Avorif sharif as Salohiy Had” degan asari ham bo’lib, u Makkada chop etilgan. “Oshiq Najab” dostonida Oshiq Oydingning shahri Bo’stonda yashaganligi, 360 so’fisi borligi, 115 yoshda ekanligi aytib o’tilgan. “Xirmondali”da ham shunga yaqin ma’lumotlar berilgan. Uning Chingizxon bosqinidan keyin 16 yil yashaganligi haqida ma’lumot beruvchi manbalar ham mavjud. So’nggi ma’lumotlarga qaraganda haqiqatan ham Oshiq Oydin piring shajarasi Eronning Suhravard shahri bilan uzviy bog’lanadi. Ular uch qarindosh Najib Suhravardiy (1097-1168), Shayx Shahobiddin Abu Hafs Yahyo Suhravardiy (1115-1191) Shayx Shahobiddin Abu Hafs Umar Suhravardiy, (1144-1234) bo’lib, Najib Suhravardiy ularga ustozlik qilgan [9]. An-Nasaviyning yozishicha, Xorazmshoh Muhammadning obro’-e’tibori yuksalib, ulug’vor ishlarga qo’l urib boshlaydi va Bag’dodga yurish maqsadini amalga oshirishi ma’lum bo’lib qoladi. Uning bu maqsadidan qaytarish uchun eng obro’li, shayxlar shayxi nomini olgan Shixobiddin as-Suhravardiy Xorazmga elchi qilib yuboriladi. Biroq Xorazmshoh shayxni mensimay kutib oladi. Hatto ancha navbat kutib huzuriga kirganda unga o’tirishga ruxsat bermaydi. Nihoyat shayx unga payg’ambar hadislaridan so’zlamochi ekanini aytadi.

Xorazmshoh bunga rozi bo’lib, pastga tushib tiz cho’kib o’tirib, shayxni tinglaydi. Shayx hadis orqali uni urush qilish maqsadidan qaytishga undaydi. Biroq bu harakatlar bekor ketadi. Nihoyat u Bag’dodga yurish qiladi. Ammo qo’shini tabiat inijliklari tufayli parokandalikka uchraydi. Bundan ta’sirlangan Xorazmshoh as-Suhravardiyning so’ziga amal qilmaganidan pushaymon etib, shayxni qaytadan Xorazmga elchi sifatida kelishga taklif etadi [10]. Sal o’tmay

Chingiz bosqini yuz beradi. Shayx Shixobiddin Suhravardiyning Xorazmshoh tomonidan yaxshi kutib olinmaganligi, Shayxning bashorati to'g'ri chiqib, Xorazmshohning xor-zorlikda halok bo'lishi Oshiq Oydinning xalq orasidagi obro'si oshib pir darajasiga ko'tarilishiga sabab bo'lganligi ehtimolga juda yaqin. Umar Suhravardiyning o'g'li Shayx Zayniddin (Zayniddin bobo) ham diniy va jamoat arbobi bo'lgan. O'sha soha bo'yicha u Toshkentga ham kelgan. Umar Suhravardiy asos solgan suhravardiylik tasavvuf tariqati deb ataluvchi bu oqim ikki daryo oralig'ida zohidlik maktabi negizida tarkib topgan bo'lib, uning a'zolari hunarmandlar va o'qimishli ziyolilar xisobiga kengayib borgan.

Suhravardiylar sunniylik aqoyidchilari bo'lib mo'tadil so'fiylik qarashlarini targ'ib qilganlar. Ular dunyoviy ilm bilan ilohiy ilmning uzviy bog'lanishini tan olishgan. Umar Suhravardiy o'zining 63 bobdan iborat "Avorif ul maorif" asarida "dunyoviy ilm-go'yoki sut, ilohiy ilm esa-uning qaymog'idir" deb yozadi. Uningasarlari arab, fors, nemis va ingliz tillarida nashr etilgan. Maboda e'tibor berilsa, Oshiq Oydin pir baxshilarning Qambar, bobo esa sozandalarning piri sifatida mashhurlik kasb etadi. O'tgan asrning 90-yillarida Oshiq Oydin pir qabri joylashgan Vos qal'asida Oshiq-baxshilar musobaqasi o'tkazish an'anaga aylangan edi. 1991 yilda bu yerda baxshilarning xalqaro bellashuv ko'rigi bo'lib o'tgan. Bu anjumanda Ozarbayjon, Turkiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, O'zbekiston respublikalaridan kelgan ko'plab baxshilar ulug' pir qabrini ziyorat qildilar. Ayniqsa Xorazm, Toshovuz va Qoraqalpoq baxshilari bu tadbirda faol ishtirok etishdi [11]. "Kitobi dadam Qo'rqt" eposining barcha shoxobchalarida faol harakat qiladigan asosiy obraz Qo'rqt otadir. Bu obraz haqida turli olimlar turli fikrlar bildirishgan. V.V. Bartoldning ko'rsatishicha, u bahodir emas, balki urug' oqsoqolidir. Unda xalq donoligi mujassamlashgan [12].

Qo'rqt ota bashoratchi baxshi va afsonaviy shaxs. O'z navbatida u sehrGAR, shomondir [13]. Binobarin, Qo'rqt ota kitobning bosh qahramoni emas. Lekin uning fikrlari, qiyofasi, jami hodisalar va qahramonlar taqdirida tutgan o'rniga ko'ra butun asarni birlashtirib turuvchi qahramon rolini o'ynaydi [14]. Qo'rqt ota haqida dastlab fikr yuritgan shaxs Abul G'oziy Bahodirxondir. Buyuk tarixchi olim "Shajarai tarokima" asarida Qo'rqt otani 14 joyda tilga oladi. Uning ko'rsatishicha, Qoraxo'ja o'g'li Qo'rqt Inal Yavi xonning vaziri bo'lib, 295 yil umr kechirgan, uchta xon davrida vazirlik qilgan, g'aroyib ishlarni amalga oshirgan. Butun o'g'uz eli unga bo'ysungan, biror farzand tug'lsa, albatta u kelib ism qo'ygan [15]. T. Mirzaevning yozishicha, Salor Qozon turkumini tashkil etuvchi qahramonlik qo'shiqlari Sharqiy Turkistondan kelgan turkiy qabilalarga tegishli bo'lib, XI asrda saljuqiylar davrida bu turkum Kichik Osiyo va Kavkazga o'tib, "Kitobi dadam Qo'rqt" tarkibidan joy oldi [16]. "Go'ro'g'li" turkumining ustuvorlik qila boshlashi bilan Qo'rqt ota to'g'risidagi doston unutilib ketgan: XIX asr boshlariga kelib, "Kitobi dadam Qo'rqt" eposining yozma nusxalarga ko'chirilishi an'analari asosida "Go'ro'g'li" turkumi dostonlari ham yozuvga olinib boshlagan.

Qo'rqut ota haqida jiddiy tadqiqotlar olib borgan X.G.Ko'ro'g'li o'zining "Shaman, polkovodets, ozan" (evolyutsiya obraza dede –Korkuta) maqolasida Qo'rqut ota shaxsida shomonlik, o'zonlik (baxshi) xususiyatlari mavjud bo'lganligini tasdiqlaydi, o'z navbatida uning sarkarda (polkovodets) bo'lganligiga shubha bildiradi [17]. Qozoq-qirg'iz asotirlarida Qo'rqut ota shomon obrazi sifatida talqin qilinadi. Etnograf Ch.Ch.Valixonov Qo'rqut otaning o'limdan qochishi motivini shomonlik bilan bog'laydi. Qirg'iz shomonlaridagi ushbu rivoyatda Qo'rqut ota birinchi shomon sifatida e'tirof etiladi. O'rta Osiyodagi yozma yodgorlik-"Do'st Sulton tarixi" kitobida esa Qo'rqut ota baxshilar piri sifatida tasvirlanadi. Qozoq baxshilari shu sababdan dostonni boshlash oldidan undan yordam so'rashadi, iltijo qilishadi. Qadimgi davrga oid afsonalarda Qo'rqud ota shomon tarzida tasvirlansa, Islom dini ta'sirida yaratilgan so'nggi afsonalarda u avliyo darajasiga ko'tarilgan. A.Divaev bu haqda Qozonli hududidagi Xorxut toponimi bilan aloqador afsona borligini tasdiqlaydi. Uning yozishicha, Xorxutning qabri 1880 yilgacha saqlangan, keyin uni Sirdaryo yuvib ketgan [18]. Abulg'oziy Bahodirxon Qo'rqud otani donishmand vazir sifatida tasvirlasa, Rashiddin asarlarida baxshi, O'zon tarzida beriladi. O'zon atamasi turkmanlarda ham uchraydi. Maxtumqulining bir she'rida shunday misralar bor:

Davlat ela galar bo'lsa,

Boshdan burun o'zon galar.

Davlat eldan getar bo'lsa,

Mulla bilan to'zon galar [19].

O'zon atamasi ilgari Xorazmda ham ishlatilgan.

Qo'rqud otaning lashkarboshi tarzida berilishi Abulg'oziyda ham bor bo'lib, bu ma'lumot ikki shaxsning ismini aralashirish natijasida kelib chiqqan. Bundan tashqari o'g'uzlarda shu nomdagi urug' ham uchraydi [20].

Bu ikki shaxs haqidagi fikr K.A.Inostranov ishlarida ham uchraydi. Qolaversa, lashkarboshining ismi Qirqud tarzida yozilishini A.N.Kononov ham birinchilardan bo'lib, aniqlagan edi. Folklor asarlarida Qo'rqud-shomon, afsungar, tabib, uning musulmonlikka aloqasi rasmiyatchilik tariqasida qayd qilinadi xolos. Tarixiy asarlarda esa bu shaxs musulmon dinining muqaddas kishilaridan biri sifatida ta'kidlanadi. X.G.Korog'lining mazkur maqolasida Qo'rqud ota faoliyatiga doir masalalar keng doirada tahlil etiladi. Yuqorida keltirilgan barcha tafsilotlar Qo'rqud ota obrazining to'laqonli qiyofasini gavdalanantira oladi. Maqola oxirida "Kitobi dadam Qo'rqud"ning g'arb o'g'uzlarida tarqalgan yodgorligi xususida so'z yuritiladi. Barcha afsona va rivoyatlarda Qo'rqud-shomon, o'zon, davlat arbobi, hukmdor maslahatchisi, barcha o'g'uz elining donishmand ustoz sifatidagi evolyutsion obraz sifatida gavdalanantiriladi. Uning baxshi sifatidagi faoliyati hech qachon yo'qolmagan. O'z navbatida uning tarixiy prototipini izlashga ham asos yo'q.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Pardaev T. O'zbek dostonchilik maktablarining teran ildizlari ma'naviyatimiz asosi. / Jahon sivilizatsiyasida... –B.117.

2. Tolstov S.P. Qadimiy Xorazm sivilizatsiyasini izlab. –Т.: “Yangi asr avlodi”, 2014. –В.214-215. (380)
3. Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. –М.: Наука, 1988. – С.24. (558)
4. Карриев Б.А. Эпические сказания о Кероглы у тюркоязычных народов. - М.: Восточная литература, 1968. -С.134.
5. Мирзаев Т. Эпос и сказитель .-Т.: Фан, 2008.-С. 66.
6. Жирмунский В.М.. Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос.- М.: ГИХЛ, 1947. -С.294.
7. Oshiqnoma, Ikitob, Urganch, «Xorazm», 2006, 187-bet.
8. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. - М.: Наука, 1965, -С. 485.
9. O'zbek milliy ensiklopediyasi, 8-tom. -Т.: “O'zbek milliy ensiklopediyasi”, 2004, 184-185- betlar.
10. An-Nasaviy Shixobiddin Muhammad, Sulton Jaloliddin Manguberdi tafsiloti. - Т.: “O'zbekiston”, 2006, 30-40-betlar.
11. Oshiq Oydin-94, Dashxovuz, 1994,3-bet.
12. Бартольд В.В. Коркуд, соч. т.v-М.: 1968, С.41.
13. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. –М.: Наука, 1983, С.61.
14. Nazarov V. “Qo'rqut ota kitobi” haqida. // “Yoshlik”, 1988, №5, 40-bet.
15. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Газы хана хивинского, -М.,-Л.: Изд. Ан, 1958.
16. Mirzaev T. Qahramonlik eposining yuzaga kelishi.// O'zbek folklorining epik janrlari, -Т.: Fan, 1981, 43-bet.
17. Короглы Х.Г. Шаман, полководец, озан (эволюция образи деде –Коркута). // Советская тюркология. –Баку, 1972, №2. –С.48-62.
18. Диваев А. Несколько слов о могиле Хорхут-ата-ЗВО РАО, Т.Х.СП.б. 1896. –С.193-194.
19. Магтымгулы. Ашгабат, «Туркменистан», 1977. –Б.234. (678)
20. Короглы Х.Г. Кўрсатилган мақола, 52-бет.

EPITET VA O'XSHATISHLARNING ASARDAGI BADIY QIYMATI (Xayriddin Sulton asarlari misolida)

*Gazibekova Sohiba Yusupovna,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xayriddin Sulton asarlari misolida epitet va o'xshatishlarning badiiy qiymati tahlil qilinadi. Epitet va o'xshatishlar adabiy matnning obrazlilik darajasini oshiradi, qahramonlarning ichki kechinmalarini, muhit va voqealar rang-barangligini ko'rsatishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, Sulton asarlarida hayotiylik, milliy ruh va emotsional ta'sir epitet va o'xshatishlar orqali boyitiladi. Maqolada epitet va o'xshatishlarning semantik va stilistik qatlamlari, ularning badiiy funksiyalari, matnda ramziy ma'no kasb

etishi va o'zbek adabiy tilini rivojlantirishdagi o'rni o'rganiladi. Xulosa o'rnida, bu badiiy vositalar muallif individual uslubining shakllanishida alohida ahamiyat kasb etishi yoritiladi.

Abstract. This article analyzes the artistic value of epithets and similes in the works of Hayriddin Sulton. Epithets and similes increase the level of imagery in literary texts and serve as important means to convey the inner feelings of characters and the diversity of environment and events. Especially in Sulton's works, liveliness, national spirit, and emotional impact are enriched through epithets and similes. The article examines the semantic and stylistic layers of these devices, their artistic functions, their symbolic meanings in the text, and their role in the development of the Uzbek literary language. In conclusion, the importance of these artistic means in shaping the author's individual style is highlighted.

Аннотация. В данной статье анализируется художественная ценность эпитетов и сравнений на примере произведений Хайриiddина Султoна. Эпитеты и сравнения повышают образность литературного текста, служат важным средством для выражения внутренних переживаний героев, а также для передачи многообразия среды и событий. Особенно в произведениях Султoна жизненность, национальный дух и эмоциональное воздействие усиливаются с помощью эпитетов и сравнений. В статье рассматриваются семантические и стилистические слои этих средств, их художественные функции, символическое значение в тексте, а также их роль в развитии узбекского литературного языка. В заключение подчеркивается особое значение этих художественных средств в формировании индивидуального стиля автора.

Kalit so'zlar: epitet, o'xshatish, badiiy til, Hayriddin Sulton, obrazlilik, stilistika, adabiy matn

Keywords: epithet, simile, artistic language, Hayriddin Sulton, imagery, stylistics, literary text

Ключевые слова: эпитет, сравнение, художественный язык, Хайриiddин Султoн, образность, стилестика, литературный текст

Kirish. Adabiy tilning ifoda imkoniyatlari, xususan, epitet va o'xshatishlar orqali boyiydi. Bu vositalar matnga nafaqat badiiylik, balki emotsional boylik ham baxsh etadi. O'zbek adabiyotshunosligida epitet va o'xshatishlar poetik tilning ajralmas qismi sifatida talqin qilinadi (Qosimov, 2004; Rahmatullayev, 2011). Xususan, Hayriddin Sulton asarlarida epitet va o'xshatishlar orqali obrazlar yorqin va jonli tus oladi, muallif o'ziga xos milliy-estetik makon yaratishga erishadi. Masalan, "Ishonch telefoni" qissasida sodda xalq og'zaki nutqi, so'z boyligi va obrazlilik vositalarining keng qo'llanilishi epitet va o'xshatishlar orqali matnning emotsional-psixologik qatlamini ochib beradi. Bu vositalar nafaqat syujet rivojiga xizmat qiladi, balki qahramonlarning psixologik holatini chuqur yoritishda ham yordam beradi. Shu bois, epitet va o'xshatishlarning semantik imkoniyatlari, badiiy qiymati va matndagi o'rni zamonaviy adabiyotshunoslik uchun doimo dolzarb mavzulardan biri bo'lib qolmoqda.

Metodologiya. Ushbu maqolada epitet va o'xshatishlarning badiiy qiymatini aniqlashda kompleks lingvopoetik tahlil usuli qo'llanildi. Avvalo, Xayriddin Sulton asarlaridan, xususan "Ishonch telefoni" qissasidan namunalar tanlab olinib, undagi epitet va o'xshatishlar kontekstda o'rganildi. Semantik, stilistik va pragmatik tahlil yo'li bilan ushbu badiiy vositalarning matndagi funksiyasi, qahramon xarakteri va asar ruhiyatiga ta'siri ko'rsatib berildi. Tahlil jarayonida O'zbek tilshunosligida qabul qilingan ilmiy yondashuvlar, xususan, Qosimov (2004), Sul-tonov (2018), Raxmatullayev (2011) va Zamonaviy o'zbek adabiyoti tadqiqotchilari metodikasi asos qilib olindi.

Epitet va o'xshatishlarning o'rganilishi uchun, avvalo, matndagi ularning leksik-semantik xususiyatlari ajratib ko'rsatildi, so'ngra ularning tasviriy imkoniyatlari, emotsional funksiyasi, obrazlilik va individual uslubga ta'siri o'rganildi. Shuningdek, epitet va o'xshatishlarning matndagi ijtimoiy-madaniy kontekstga bog'liqligi va milliylik ifodasiga qaratilgan jihatlar tahlil qilindi. Metodologik yondashuvda qiyosiy usul ham qo'llanilib, Sulton asarlaridagi epitet va o'xshatishlar boshqa o'zbek yozuvchilari ijodi bilan ham solishtirildi. Bu esa ularning o'ziga xosligini va badiiy til imkoniyatlarini aniqlashda muhim bo'ldi (Qosimov, 2004; "Ishonch telefoni", 2021).

Maqolada empirik tahlil va matn ustida bevosita ishlash asosiy o'rinda turadi. Nazariy qarashlar va amaliy misollar tahlilining birlashtirilishi orqali, epitet va o'xshatishlarning o'zbek adabiy tilida qanday vazifani bajarishi chuqur yoritildi.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Xayriddin Sultonning "Ishonch telefoni" qissasida epitet va o'xshatishlar matnning emotsional va obrazli qatlamini boyitishda muhim rol o'ynaydi. Misol uchun, asarda "shafqatli tabassum", "g'amgin ko'zlar", "osmon kabi keng qalb" kabi epitetlar nafaqat personaj xarakteriga, balki asar ruhiyatiga ham xizmat qiladi. Bunday epitetlar yordamida muallif qahramonlarning ichki kechinmalarini, ularning psixologik holatini nozik va ta'sirchan tasvirlaydi ("Ishonch telefoni", 2021).

O'xshatishlar esa, ko'pincha hayotiy vaziyatlarni badiiy kuch bilan ifodalashda qo'llaniladi. Masalan, "Unisi tovuqdek cho'chib ketdi", "Orzu ko'zi tog'dek keng ochildi" kabi o'xshatishlar orqali xalqona nutq va milliy mentalitetga xos ifodalar matnda jonli va tabiiy ko'rinadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Sulton asarlaridagi epitet va o'xshatishlar tasvir va syujet rivojiga xizmat qilishi bilan birga, matnga milliy rang-baranglik, estetik zavq va badiiy jonlilik baxsh etadi (Qosimov, 2004).

Shuningdek, epitet va o'xshatishlarning individual mualliflik uslubini namoyon qilish, zamonaviy o'zbek adabiy tilini boyitish, va yangi obrazlarni yaratishdagi ahamiyati ham alohida ta'kidlandi. Sultonning epitet va o'xshatishlari faqat tavsif emas, balki asar muhitini va ijtimoiy-tarixiy kontekstni ochishda ham muhim vosita bo'lib xizmat qiladi ("Ishonch telefoni", 2021).

Munozaralar (Discussions). Xayriddin Sulton ijodida epitet va o'xshatishlarning badiiy til imkoniyatlari keng va serqirra namoyon bo'ladi.

Muallif asarlarida epitet va o'xshatishlarni shunchaki tasviriy vosita sifatida emas, balki obraz yaratish, qahramonlar psixologiyasini ochib berish, milliy tafakkur va mentalitetni ifodalash uchun foydalanadi. Masalan, "Ishonch telefoni" qissasida "havodek yengil kayfiyat" yoki "ko'ngli bahordek ochildi" kabi epitet va o'xshatishlar obrazga yangi, jonli ma'no baxsh etadi. Bu esa o'quvchiga qahramonning ichki dunyosini chuqurroq his qilish, muallifning estetik olamiga yaqinlashish imkonini beradi ("Ishonch telefoni", 2021).

Epitetlar asarda nafaqat tashqi tavsif uchun, balki personajlarning ichki kechinmalarini, ruhiy holatini nozik tasvirlashda muhim ahamiyat kasb etadi. "Xijolatli nigoh", "mehribon ovoz", "huzurli sukut" kabi iboralar matnga emotsional rang-baranglik baxsh etadi va har bir sahnaga o'ziga xos ruh beradi. O'xshatishlar esa ko'proq xalqona nutq, og'zaki so'zlashuv tiliga yaqinlik kiritadi: "Yuragi dov-daraxtdek qattiq urdi", "ko'zlari chaqmoqdek chaqnadi" kabi o'xshatishlar o'quvchida kuchli assotsiatsiyalar uyg'otadi va matnni tabiiy, hayotiy qiladi (Qosimov, 2004).

Shu bilan birga, epitet va o'xshatishlar badiiy matnning g'oya va mazmunini ochishda, asardagi konflikt va dramatik kuchayishlarni jonli ifodalashda ham o'z o'rniga ega. Sultonning badiiy tilida bu vositalar individual uslub, zamonaviylik va milliylik uyg'unligini ta'minlaydi. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, bunday tasviriy vositalar nafaqat adabiy tilni boyitadi, balki o'zbek kitobxonida estetik did va badiiy tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi ("Ishonch telefoni", 2021; Qosimov, 2004).

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Xayriddin Sulton asarlarida epitet va o'xshatishlarning badiiy qiymati juda yuqori. Ushbu vositalar muallifga obrazlarni yanada jonli va emotsional ifodalash, o'quvchini asar ruhiyatiga chuqurroq sho'ng'itish imkonini beradi. "Ishonch telefoni" qissasida epitet va o'xshatishlar nafaqat personaj va muhitni tasvirlashda, balki asar mazmunini chuqurroq ochishda ham muhim rol o'ynaydi. Ular muallifning milliylik, zamonaviylik va individual uslubini namoyon etadi. Sultonning epitet va o'xshatishlari o'zbek adabiy tilini boyitishda ham muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda ("Ishonch telefoni", 2021; Qosimov, 2004).

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. – Тошкент: Фан, 1982. –Б. 62–63.
2. Исҳоқов Ф. “Зарбулмасал”даги топонимлар ҳақида / Лексика, стилистика ва нутқ маданияти масалалари. – Тошкент, 1980. – Б. 56-70.
3. Умуркулов Б. Стилистические функции топонимов в поэзии Гафура Гуляма / Материалы конференции по ономастике Узбекистана. – Джизак, 1985. – С. 28-29.
4. Чориев Б. Гафур Гуломнинг топонимлардан фойдаланиш маҳорати // Ономастика Узбекистана, 1989. – С. 95-96.
5. Анданиязова Д. Бадий матнда ономастик бирликлар лингвопоэтикаси. Филол. фан. б. ф. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2017. –Б. 160.

6. Курбонов Т. Бадий асарлардаги топонимларнинг лингвистик таҳлили ва изоҳи масалалари. – Самарқанд, 2006. – Б. 74.
7. Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi. – Toshkent: “Sharq” nashriyoti-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2014, 404-bet.
8. Xayriddin Sulton. Boburiynoma. – Toshkent: “Sharq” nashriyoti-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 1997.

XAYRIDDIN SULTONOV ASARLARIDAGI DINIY LEKSIK BIRLIKLARNING BADIY TIL XUSUSIYATLARI

*Gazibekova Sohiba Yusupovna,
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Har bir ijodkor badiiy matnda qahramonlar nutqining ta’sirchanligiga, individualligiga va uning ruhiyatini ochib berishga e’tibor qaratadi. Qahramonlar nutqi va estetik ta’sirni kuchaytirish uchun ijodkordan tilning barcha leksik birliklaridan ustalik bilan foydalanish talab qilinadi. Bu borada diniy tushunchalar qahramonlar nutqining tabiiyligi va individualligini ta’minlash maqsadida badiiy matnga olib kiriladi. Ushbu maqolada diniy tushunchalarning badiiy matndagi o’rni, lingvopoetik vosita sifatidagi ahamiyati Xayriddin Sulton asarlari misolida yoritilgan.

Аннотация. Каждый творец уделяет внимание выразительности, самобытности и раскрытию духа речи персонажей в художественном тексте. Для усиления речевого и эстетического эффекта от творца требуется умелое использование всех лексических единиц языка. В связи с этим религиозные концепты вводятся в литературный текст, чтобы обеспечить естественность и самобытность речи персонажей. В данной статье рассматривается роль религиозных концептов в художественном тексте и их значение как лингвопоэтического средства на примере произведений Хайридина Султана.

Abstract. Each creator pays attention to the expressiveness, individuality and revealing of the spirit of the characters' speech in the literary text. In order to enhance the characters' speech and aesthetic effect, the creator is required to skillfully use all lexical units of the language. In this regard, religious concepts are introduced into the literary text in order to ensure the naturalness and individuality of the characters' speech. This article highlights the role of religious concepts in the literary text and their significance as a linguopoetic tool using the example of the works of Hayriddin Sultan.

Kalit so‘zlar: lingvopoetik tahlil, badiiy matn, diniy tushunchani ifodalovchi leksik birliklar, so‘z qo‘llash mahorati, ifodalilik.

Ключевые слова: лингвопоэтический анализ, художественный текст, лексические единицы, выражающие религиозные концепты, словарный запас, экспрессивность.

Keywords: linguopoetic analysis, literary text, lexical units expressing religious concepts, vocabulary skills, expressiveness.

Ma'lumki, har qanday badiiy asar tili muayyan umumxalq tilini o'zida aks ettiradi, tildagi o'zgarishlar, evrilishlar, rivojlanishlarning eng xolis ko'zgusi chinakam san'at darajasidagi badiiy adabiyotdir²⁰.

Dunyo tilshunosligida diniy leksik birliklarning uslubiy, ma'naviy xususiyatlarini o'rganish va tasnif qilish borasida salmoqli ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, Mechkovskayaning "Til va din"²¹, Mingaliyevaning "Tatar diniy-didaktik adabiyoti tili: islom yurisprudensiyasi traktati «Muxtasar al-Quduri» materiali asosida" deb nomlangan dissertatsiyasi²², R.Nurmuxametova, M.Sattarova, Y.Yelezarovalarning "Diniy semantikali tatar frazeologizmlari" maqolasi²³, Z.Yaxyayevaning "Qo'miq tilining diniy leksikasi va frazeologiyasi" mavzusidagi nomzodlik ishi²⁴, X.Kurbanovning "Chechen tilining diniy leksikasi" mavzusidagi nomzodlik ishi²⁵, Z.Xafizovning "Boshqird tili diniy leksikasining ma'naviy tasnifi"²⁶ kabi ishlarni misol sifatida keltirish mumkin.

O'zbek tilshunosligida ham Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida diniy tushunchalarga berilgan izohlarga tayangan holda bu boradagi kuzatishlar mavjud va qadimiy ekanligi fikrimizning isbotidir. Keyingi yillarda o'zbek tilshunosligida ham badiiy matnga kirgan diniy tushunchalar turli xil aspektlarda tadqiq qilinganini ko'rish mumkin²⁷.

Bizning tadqiqot obyektimiz bo'lgan Xayriddin Sultonovning asarlarida ham diniy tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklar uchraydi. Ijodkor diniy tushunchalarni ayni bir diniy termin ma'nosida emas, balki ko'p o'rinlarda poetik imkoniyat vazifasini bajaruvchi birlik sifatida qo'llaydi. Masalan: *Sotib bo'pti! Sotib bo'pti! Bekorginalarni aytibsan! Ota-buvamizdan qolgan bu hovli! Senga qimorga boy bergin, deb berib qo'yganimiz yo'q muni! Qayerdan topib to'lasang to'layver, qani, hovliga tekkaningni ko'ray-chi! Bir tiyinlik haqqing yo'q, hovli onangning mahriga tushgan!* ("Yo, Jamshid!").

Ma'lumki, mahr bu ayol va erkak o'rtasida ahdi nikoh qilingan paytda kelimga beriladigan moliyaviy haq hisoblanadi. Odatda turmush qurayotgan paytda erkaklar ayoliga o'zi yashab turgan uyni mahr sifatida berishadi. "Hovli onangni mahriga tushgan" gapida shu diniy tushuncha ifodalangan. — *Rostdan ham, hovli*

²⁰ Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси: Монография. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 8.

²¹ Мечковская Н.Б. Пособие для студентов гуманитарных вузов. – М.: Агентство «ФАИР», 1998. – С. 352

²² Миннегалиева А.М. Язык татарской религиозно-дидактической литературы: на материале трактата по исламской юриспруденции "Мухтасар ал-Кудури": Автореф.дисс. ... канд.филол.наук. – Казан, 2007.

²³ http://www.dissercat.com/content/yazyk-tatarskoi-religi_ozno-didakticheskoi-litera_tu_ry-na-materiale- traktata-po- islamskoi-yuri#ixzz5b5P QjVGg

²⁴ <http://www.dissercat.com/content/religioznaya-leksika-i-frazeologiya-kumyyskogo-yazyka#ixzz5jLiCg9rY>

²⁵ <http://hdl.handle.net/10995/38999>

²⁶ <https://www.openrepository.ru/article?id=675824>

²⁷ Mavlonov A. Diniy terminlarning "Saddi Iskandariy dostonida qo'llanish xususiyatlari" Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences . August, 2023. 279-281 betlar; Амантурдиева Ш. Ўзбек диний матнининг функционал-стилистик тадқиқи. Филол. фан. бўйича фалс. д-ри (PhD) дисс. автореф. – Самарканд, 2020, 25-бет.

O‘zbek tilshunosligida ham Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida diniy tushunchalarga berilgan izohlarga tayangan holda turkiy tilshunoslikda ham bu boradagi kuzatishlar mavjud ekanligini tasdiqlash mumkin. Biroq o‘zbek tilshunosligida badiiy matnda uchraydigan diniy leksik birliklarning lingvistik tadqiqi XX asrning 60 yillaridan keyingi davrga borib taqaladi. A.O‘rozboevning «Ogahiyning "Rièz ud- davla» asarida ijtimoiy-sièsiy leksika» nomli nomzodlik va «Ogahiyning tarixiy asarlari leksikasi» mavzusidagi doktorlik dissertatsiyalarida ham diniy leksika haqida so‘z yuritilgan. Ammo ularning hech birida o‘zbekcha diniy matnlarni funksional-stilistik aspektida o‘rganish masalasi o‘rtaga qo‘yilgan emas.

Shunday ekan, badiiy matnda qo‘llangan diniy tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklar ham ijodkorning badiiy niyatiga xizmat qilishi shubhasiz. Bilamizki, islom dini Movarounnahrga VIII asrdan kirib kela boshlagan. Islom diniga oid leksik birliklarning katta qismi arab tiliga mansub ekanligining sababi ham ushbu dinning arab diyorida paydo bo‘lganidir. Ya’ni Qur’oni karim va hadisi shariflarning arab tilida ekanligi bilan bog‘liqdir. Tilshunoslikda ham badiiy matnga kirgan diniy tushunchalar turli xil aspektlarda tadqiq qilinganini ko‘rish mumkin²⁸. Xayriddin Sulstonovning asarlarida ham diniy tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklar uchraydi. Ijodkor diniy tushunchalarni ayni bir diniy termin ma’nosida emas, balki ko‘p o‘rinlarda poetik imkoniyat vazifasini bajaruvchi birlik sifatida qo‘llaydi. Masalan: *Sotib bo‘pti! Sotib bo‘pti! Bekorginalarni aytibsan! Ota-buvamizdan qolgan bu hovli! Senga qimorga boy bergin, deb berib qo‘yganimiz yo‘q muni! Qayerdan topib to‘lasang to‘layver, qani, hovliga tekkaningni ko‘ray-chi! Bir tiyinlik haqqing yo‘q, hovli onangning mahriga tushgan!* (“Yo, Jamshid!”).

Ma’lumki, mahr bu ayol va erkak o‘rtasida ahdi nikoh qilingan paytda kelinga beriladigan moliyaviy haq hisoblanadi. Odatda turmush qurayotgan paytda erkaklar ayoliga o‘zi yashab turgan uyni mahr sifatida berishadi. “Hovli onangni mahriga tushgan” gapida shu diniy tushuncha ifodalangan. — *Rostdan ham, hovli — onangning mahri, — dedi Orif baqiroq. — Otang rahmatlining vasiyati shundoq bo‘lgan edi.*

Bilamizki, *arvoh* so‘zi faqat diniy tushunchani emas, o‘zbek xalqi mentalitetida turg‘unlashgan tasavvurni ham ifodalaydi. Quyidagi badiiy matn parchasidagi “Akamizning arvohi” birikmasi esa vafot etgan insonga nisbatan katta hurmatni ifodalagan va “...uni bezovta qilish mumkin emas” tarzidagi tabu zamirida yuzaga kelgan. Umuman, vafot etgan odamning arvohi yaxshi va yomon kunlarda xonadon, oila-a’zolari atrofida kezib yuradi, deya tushuniladi. Agar vafot etgan odam e’zozlagan, hurmat qilgan odamlarga qandaydir aziyat etsa, uning arvohi chirqiraydi, deyiladi. Bu asarda oilaviy katta muammoning yechimida “aka

²⁸ Mavlonov A. Diniy terminlarning “Saddi Iskandariy dostonida qo‘llanish xususiyatlari” *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. August, 2023. 279-281 betlar; Амантурдиева Ш. Ўзбек диний матнининг функционал-стилистик тадқиқи. Филол. фан. бўйича фалс. д-ри (PhD) дисс. автореф. – Самарканд, 2020, 25-бет.

arvohi”ning tilga olinishi masalaning yechimini tezlashtirishga xizmat qilgan. Demak, diniy tushunchani ifodalovchi ayrim birliklarning ta’sir doirasi kuchli bo‘lib, odamlar qalbidagi diniy e’tiqod va ishonchga tayangan holda muammolarni hal qilishga yordam beradi: *Endi... O‘rinboylar ming yomon bo‘lgani bilan o‘rtada akamizning arvohi bor, — dedi, — Ertami-indin, axir boramiz akamizning oldiga... Mayli endi, yorilgan bosh — yorilgan, qiyin bo‘lsa ham, og‘irchilikning ozrog‘ini olamiz-da bo‘ynimizga, qolib ketmas, axir.*

Ma’lumki, musulmonlarning jam bo‘lib, namoz o‘qiydigan ibodatxonasiga nisbatan machit deyiladi. Machit solish nihoyatda katta savob sanalib, machit qurilishiga hissa qo‘shgan, unga nimadir ehson qilgan ham jannat bilan mujdalanishiga ishoniladi. Asarda masalaning mohiyati *machit solmoq, yetim boqmoq* tushunchalari bilan qiyoslangan holda ochib beriladi. Birovning aybini berkitish, mushkulini oson qilish ham ana shu qatordagi buyuk savob hisoblanadi. Mazkur diniy tushunchaning tilga olinishida ham masala yechimini qulaylashtirish maqsadi yotadi. Umuman, asarda bir oilada ro‘y bergan jiddiy muammoga yechim qidiriladi. Qimor o‘ynagan ukaga hamma dashnom beradi, u ahmoqdan olib, ahmoqqa solinadi. Qimorning dahshati, qimor o‘ynashning salbiy oqibati va ukaning axloqi yig‘ilganlar tomonidan turli darajada tilga olinadi. Biroq bularning hech biri yechim uchun asos bo‘lolmaydi. Diniy e’tiqod bilan bog‘liq tushuncha va tasavvurlar tilga olinganda esa yig‘ilganlar qalbida achinish va hamhollik tuyg‘usi paydo bo‘ladi. Va yechim tomon boriladi. Masalan, asarda keltirilgan “ – *Albatta, xudoyimning dargohi keng*” jumlasini tahlil qiladigan bo‘lsak, “xudoning dargohi” tushunchasi islom dini tushunchalariga to‘g‘ri kelmaydi. Chunki islomda Tangrining makoni yo‘q. U lomakondir. Hatto, “Ollah insonga uning shohtomirlaridan ham yaqin ekanligi” aytiladi. Biroq xalq e’tiqodiga ko‘ra xudoning o‘tiradigan makoni bor va u tepada, qayerdadir, hamma joyda hammani ko‘rib kuzatib tura oladi. Bu islomdan avvalgi tasavvurlarning sinkretik ifodasi hisoblanadi. Yozuvchi esa xalq tilidagi ana shunday sinkretik ifodalarni asarga olib kirish orqali muammo yechimiga yo‘l topadi.

Quyidagi badiiy matn parchasidagi esa *so‘fi yuzini yuvmasdan burun* birikmasi yaxlit butun birlik holicha badiiy matnga estetik ma’no yuklayapti. Ijodkor ushbu birlik o‘rnida boshqa bir so‘zni ham qo‘llashi mumkin edi. Ammo ijodkor tomonidan ko‘zlangan maqsad yuzaga chiqmasdi. Ya’ni so‘fi tahorat olib, odamlarni nomozga chorlashda qanchalik qat’iyat bilan yondashsa, asar qahramonlari zimmasidagi vazifa ham shunchalik mas’uliyatli ekanligiga urg‘u berilgan: *Ertasi kuni sahar turib so‘fi yuzini yuvmasidan burun Turkmaniston – Eron chegara manzilida hozir-u nozir bo‘ldik.* (“Boburiynoma”, 27-bet)

Ma’lumki, *Imoni sust* birikmasi diniy e’tiqodda oqsaydigan insonlarga nisbatan ishlatiladi. Ijodkor esa tilda mavjud bo‘lgan bu birlikni badiiy matnga to‘g‘ridan to‘g‘ri olib kirmaydi. Aksincha unga qayta ishlov berib, tarkibini kengaytiradi. Ya’ni insonning fe’l-atvori bilan bog‘liq xarakterga qiyoslash orqali badiiy matnga qahramon bilan bog‘liq yana bir yangi ma’lumot ham yuklanadi. Bu esa qahramon sajiyasi haqida yanada aniq tasavvur hosil qilishga keng badiiy

imkon berganini ko‘rish mumkin. Masalan: *Qisiq ko‘z, imoni ham harakatlari singari sust Muhammad Do‘stni yaxshi xotirlaydi. Bu dog‘uli Tanbalni nayrang bilan laqillatib, Shayboniyga o‘tib ketgan edi. Asli haromnamak ekan, undan ham qochib, Andijon kentlarida fitna-g‘avg‘olar qilib yurganida Shayboniy qo‘liga tushdi-yu ko‘zlarini o‘yib oldilar.* (“Boburiynoma”, 27-bet)

Quyidagi badiiy matn parchasida esa *shaytonning so‘ziga kirmoq* birikmasi yaxlit bir ma‘noni, ya‘ni *jahl ustida biron xatti-harakatdan o‘zini tiya olmaslik, o‘zini bosa olmaslik* ma‘nolarini tugal ifodalash uchun xizmat qilgan. Matn davomidagi diniy tushunchani ifodalaydigan yana bir leksik birlik *iblis* so‘zi matnni yanada poetik jihatdan boyitgan. Ma‘lumki, ushbu so‘zning mavjud lug‘atlarda “*Odamlarni din yo‘lidan ozdiruvchi, yomon yo‘lga boshlovchi mahluq; shayton. Ko‘chma ma‘noda esa, iblisga xos xususiyatdagi odam*”²⁹ kabi izohlari keltirilgan. Ijodkorning bu kabi birliklarni badiiy matnga olib kirishi qahramonning ayni damdagi holatini aniq tasavvur qilish imkonini bergan. Yana matn ichida qo‘llangan *shaq-shaq qaltiramoq* birikmasini individual qo‘llanish sifatida baholash mumkin. Chunki jahldan qaltirash holatining “dag‘-dag‘” shaklida qo‘llanishini matnlarda uchratishga odatlanganmiz, ammo ijodkor bu holatni yanada bo‘rttirish va poetik jihatdan aktualigini oshirish maqsadida o‘zgacha qo‘llagan: *Menga qara, bola, – dedim hansirab, tishlarim qisirlab singudek bo‘ldi, – meni kim deb o‘ylayapsan, maraz!?*

Shodiyor hech narsaga tushunmay, ko‘zlarini pirlpiratdi: – “Ha, ozmi? Kafedrada har doim shunchaga to‘g‘rilab berardi-ku?” “Yo‘qol ko‘zimdan!.. – dedim-u, shaytonning so‘ziga kirib unga qo‘l ko‘tardim. So‘nggi lahzada arang o‘zimni bosib, shaq-shaq qaltirab qichqirdim: – “Iblis, yo‘qol deymen, odamni dindan chiqarma!” (“Ko‘ngil ozodador”, 62-bet)

Ijodkor bu kabi diniy tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklarni badiiy matnga mahorat bilan olib kirgan va aytmoqchi bo‘lgan fikrlarini diniy bilimlarga tayangan holda, mushohada bilan ifodalaydi. Hamda ushbu tushunchaga xos unsurlar orqali fikrlarini dalillab boradi. Fikr tugalligiga ega bo‘lish uchun nisbatan yirikroq tanlangan quyidagi matnda ham *xurofot, jaholat, bit‘at* kabi tushunchalarning diniy asoslar bilan ifoda etilishi ijodkorning shaxsiyatini, milliy madaniy qarashlarini aks ettiradi: *Tushunib ilg‘aganlarimning qisqacha mazmuni quyidagilardan iborat bo‘ldi: tariqat pirlarining asosiy maqsadi — payg‘ambarimiz alayhissalomning sunnatlarini qayta tiriltirishdir. Yana bir muddaolari esa xurofotga, bit‘at, jaholatga qarshi kurash olib borish. Janobi rasululloh aytgan ekanlarki: “Bit‘at va xurofotga berilgan kimsalar eng yomon kishilardir. Bit‘at va xurofotga berilgan inson to uni tark etmaguncha uning qilgan savoblarini Tangri qabul qilmaydi”. Tariqat yo‘liga kirishning eng birinchi va asosiy sharti — shaxs o‘z qalbini poklamog‘i zarur. Chunki qalb Olloh taoloning nazargohidir. Binobarin, Olloh nazargohi hisoblangan qalbni, ko‘ngilni pokiza tutmoq, umr bo‘yi shunga intilmoq — naqshbandiya ta‘limotining mohiyatidir.*

²⁹ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. II jild, – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022, 461-bet.

Xoja Bahovaddin asos solgan va rivojlantirgan bu ilohiy ta'limot «Naqsh band bar dil band», ya'nikim, Olloh nomini qalbingga naqsh aylagil, deya uqtiradi. ("Ko'ngil ozodador", 62-bet).

Umuman, tahlillar asosida aytish mumkinki, badiiy matnda diniy tushunchani ifodalaydigan birliklar matnning didaktik quvvatini oshiribgina qolmasdan, ijodkorning poetik imkoniyatlarini ham kengaytirgan.

Ijodkor umrning o'tkinchi ekanligini quyidagi badiiy matn parchasida bir devonaning nutqi orqali aniq ekspressiv ifoda etgan. Qahramon nutqidagi oddiy, ammo shafqatsiz haqiqat benihoya hayratlanarli, ishonarli aks etgan. Uning tilidan aytilgan so'zlar uning ruhiy holatini aniq ifodalagan. Devona nutqidagi besh karra takror qo'llanayotgan "ha" jumlasini uning jazavasi qo'ziganini aks ettiradi. Matndagi diniy tushunchalarni ifodalaygan leksik birliklar shu qadar aniq ketma-ketlikda bexato qo'llangani orqali devonaning dinni chuqur anglaganini, hayot haqiqatini teran mushohada qila olishini, aslida devona emas "haqqa erishgan inson" ekanligini ifodalash uchun ijodkorga poetik imkon bergan: — *Bari bir oxiri voy bo'lur, ha! Bilib qo'y, ha, oxiri voy! Umring o'tib ketar, tongla mahsharda yuzing qaro, ha! Mana, bu oy jumadul avval, so'g'in jumadul oxir, so'g'in rajab, so'g'in sha'bon, undan so'g'in ramazon, undan so'g'in shavvol! Ha, bari bir, oxiri voy! Vallohu a'lam bissavob...Ey g'ofil banda umring ham otar sovuq go'rga kirarsan, ilon-chayonga yemish bo'lib, tufroqqa qorishgaysan!* ("Saodat sohili", 88-bet)

Xayriddin Sultonov asarlarida aslida diniy tushunchani ifodalovchi leksik birliklar juda ko'p uchraydi. Ammo badiiyat uchun xizmat qiladiganlari, ijodkor aytmoqchi bo'lgan fikrni ixcham tarzda tasvirlash vazifasi yuklanganlari e'tiborlidir. Bulardan biri sifatida qabr mazmunini anglatish uchun qo'llangan *mangu oromgohi* birikmasidir. Shu vaqtga qadar badiiy matnlarda *so'nggi manzil, so'nggi makon* kabi birikmalarni uchratganmiz, ammo ijodkor tomonidan qo'llangan variantda o'ziga xos individuallik ko'zga tashlanadi: "*Sipanzar*" — «*Oq tillo*» demakdir. *Vaqtida juda hafsala va did bilan qurilgan hashamatli mehmonxona boyqushxona bo'lib yotibdi. Qimmatbaho mebellarni chang-tuproq bosgan, yitib-to'zgan, deraza oynalari singan, billur qandillarning simlari shokila bo'lib osilib yotibdi. Supurgi tegmagan xonumon xarob, deganlari ayni shu bo'lsa kerak. Turib-turib, alam qila boshladi. Nahotki, shuncha yo'l yurib, yo'l yursak ham mo'l yurib, endi murodimizga yetdik deganimizda noumid qaytsak? Hazrati Boburning mangu oromgohi yonginasida turib, nahot muqaddas maqbarasini ziyorat qila olmasak? Bunday imkoniyat qaytib bizga muyassar bo'ladimi-yo'qmi?*

Ijodkor afg'on yurtiga olib borilgan sayohat voqealarini badiiy matnga olib kirish orqali Bobur yashagan davrdagi Kobul bilan qiyoslaydi. "Boburnoma" asarida tilga olingan gullab-yashnagan davri bilan ayni damdagi tahlikali hayot kechirayotgan yurt o'zaro qiyoslanadi. Bu o'rinlarda "Boburnoma" dagi matnlar bilan ijodkor o'z matnini mahorat bilan bog'laydi, natijada har ikki matn badiiy estetik ko'lam kasb etadi. Bobur hukmronligi davridagi farovon hayot va hozirgi tahlikali turmush tarzi yaqqol ko'z oldimizda

namoyon bo'ladi. Mana shunday tahlilali tuyg'ular og'ushidagi qahramonga azon ovozinig bir lahzalik xotirjamlik baxsh etishini quyidagi matn orqali kuzatish mumkin: *Nihoyat, uyqusiz, dahshatli tun poyoniga yetib, tong otdi. Yuraklarga taskin va harorat bag'ishlab azon sadosi yangray boshladi. «Hayya alal falah» — "Najotga kelinglar" degan ilohiy da'vat ayni lahzalarda teran bir ramziy ma'no, yana ham to'g'rirog'i, xaloskorona bir ruh kasb etgan edi. ("Boburiynoma", 200-bet)*

Ma'lumki, badiiy matnda estetik qimmatni unda qo'llangan til birliklarining nimani qanday ifodalashi belgilab beradi. Mavjud lug'atlarda o'lmoq fe'li evfimik mazmun jihatidan turli shakllarda qo'llanadi. Masalan: *vafot etmoq, bu dunyoni tark etmoq, ko'z yummoq* kabi. Ammo Xayriddin Sulton quyidagi matnda bulardan-da ma'no ko'lami keng bo'lgan tangri rahmatiga bormoq leksik birligini qo'llaydi. Bu jumla orqali o'z dinida sobitqadam, qadariga ishongan bir inson qiyofasi ko'z oldimizda gavdalanadi. Chunki matn davomida uning uzoq mashaqqatli yo'lga chiqqanidan norozilik, pushaymonlik tuyg'ulari hech bir o'rinda ko'zga tashlanmaydi: *Aytgaysizki: "G'arib dunyoda Ollohning Binoqul degan g'arib bir quli bor edi, otasi navkaringiz edi, u ham sizga dildan ixlos quyib, xizmatigizga o'zini chog'lagan edi. Yetib kelolmadi — yo'lda tangri rahmatiga bordi", degaysiz. ("Saodat sohili", 306-bet)*

Badiiy matn tahlilida diniy leksika bilan bog'liq yana bir jihat borki, oddiy so'zlashuv nutqidagi erkinlikni, tabiiylikni qahramonlar nutqiga olib kirish maqsadida ba'zan ushbu birliklarning qarg'ish, haqorat ma'nosini ifodalovchi undalmalar vazifasida qator qo'llanishini ham ko'rish mumkin. Fikr tugalligiga erishish uchun biroz kattaroq tanlangan quyidagi matn parchasida esa qahramonning qattiq g'azablangan paytdagi holatini badiiy matnda aks ettirish uchun so'zlashuv nutqiga oid bo'lgan chegaralangan birliklar, ya'ni disfimik ifodalarda diniy tushuncha bilan bog'liq leksemalarni ham kuzatish mumkin. Ayniqsa, badiiy matn parchasida haqorat ma'nosini ifodalovchi undalma vazifasida kelgan birliklar asar poetikasida kuchli nafrat ma'nosini ifodalab, o'ziga xos ekspressiv vazifa bajargani yaqqol ko'zga tashlanadi:

– *Gapir, itvachcha! – dedi. Ukasi ilkis boshini ko'tardi., manglayidagi chiziqlar chuqur tortib, xo'mraydi. Anchadan keyin o'ziga o'zi gapirgandek dedi:*

– *Kofir bo'lma, onang oldingda o'tiribdi, itga ro'para qilgani uyal. Kampir bir oqarib, bir qizardi, yelkalari qunishdi. Islomboyning jag'i qaltiradi: – Kofir bo'lmasam, battar bo'lmaymanmi, senga nima, dayus! Sening bu qilmishlaringga kofir tugul, chulchut bo'lib ketar! Uning dag'dag'asiga burchakda yotgan bolalardan biri sachrab uyg'ondi, uyquli ko'zlarini yirtib ochganicha anqayib qoldi. – To'ng'iz terisi nima-yu sen ablahning beting nima?! Yozda " Bu b..ni ikkinchi og'zimga olsam, yigit o'lay", deb tavba-tazarro qilganlaring esingdan chiqdimi, qasamxo'r! – Islomboy joni jahoni o'rtab baqirarkan, ikki chakagiga burov solingandek, boshiga og'riq qo'zg'alganini sezdi. – Bu kuningdan qasam urib o'lganing yaxshi emasmi, xunasa!*

Yana yuqoridagi matn orqali shu narsaning guvohi bo'lish mumkinki, ba'zan badiiy matnda so'zlashuv nutqidagi erkinlik sabab aytiladigan ba'zi leksik birlikni matnda ifodalash imkoniyati bo'lmaydi. Bu kabi holatlarda ijodkor bu so'zlarni ko'p nuqta tinish belgisi orqali ifodalab qo'ya qoladi.

Asarda ijodkor tomonidan islomdan boshqa dinlarga oid diniy tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklarni ham uchratish mumkin. Masalan: *Boburshunos do'stlarim endigina Afg'oniston hududiga yetganlarida Hindistonning Ayodxa shtatida diniy zamindagi qonli mojaro ro'y berdi. Mahalliy mutaassiblar necha asrlardan buyon salobat to'kib turgan Bobur jome masjidini portlatib yer bilan yakson qildilar. Diniy nafsoniyati tahqirlangan musulmonlar bunga qarshi norozilik bildirib junbushga keldilar. O'rtada qonli to'qnashuv yuz berib, bir qancha odam nobud bo'ldi. Hindi mutaassiblarning da'volariga ko'ra, bu joyda bir vaqtlar ularning Quyosh tangrisi sharafiga bunyod etilgan ibodatxona bo'lib, u keyinchalik musulmon istilochilari tomonidan vayron qilingan va o'rnida mazkur jome masjidi qurilgan ekan.* ("Boburiynoma", 257-bet).

Ijodkor badiiy matnning bu o'rinlarida insoniyat tarixida biz bilmaydigan sirli jumboqlari naqadar ko'pligiga ishora qiladi. Asarda garchand Bobur tarix hukmi bilan bu yurtlarga fohif sifatida lashkar tortib kelgan bo'lsa-da, taqdir taqozosiga ko'ra o'zga yurtni o'ziga vatan tutadi, hind tuprog'iga, hind eliga ham mehr qo'yadi, uni obod va yakdil qilishga intiladi. O'zaro diniy adovatli qabilalarni birlashtirib, markazlashgan ulkan davlatga asos soladi. Ammo baribir o'z diniy aqidalariga sodiq qolgan boshqa din vakillari qalbidagi g'araz asrlar o'tib ham so'naganini matndagi jumalardan sezish mumkin. Ijodkor bu o'rinlarda tarixiy qahramonlar harakatini ijobiy yoki salbiy baholamaydi, balki kitobxon hukmiga havola etadi.

Yana asar tilida e'tiborni tortadigan bir jihat Allohga murojaat ifodalovchi leksik birliklarning turli ko'rinishlarda namoyon bo'lishidir: *roziq, qodiri lamyazal, tangri, rab, rabbano* kabi. Bu kabi undalma vazifasida kelgan allohga murojaatlar badiiy matnda o'ziga xos estetik ahamiyat kasb etgan.

Demak, badiiy matnda boshqa birliklar kabi diniy tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklardan ham estetik ahamiyat, ushbu tushuncha bilan bog'lik emotsional mazmun ko'zda tutiladi. Bunday paytda ijodkor qahramonning o'ziga xos xususiyatini ifodalashni ko'zda tutadi va uning nutqini jonli nutqqa yaqinlashtiradi, yashirin ijodiy qirrasini namoyon qiladi. Muallifning badiiy niyatiga xizmat qiladigan, o'quvchiga estetik ta'sir etish xususiyatiga ega bo'lgan bu kabi diniy tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklar tahlili lingvopoetik ahamiyatga molikdir.

Adabiyotlar

9. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопозитикаси: Монография. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 8.
10. Мечковская Н.Б. Пособие для студентов гуманитарных вузов. – М.: Агентство «ФАИР», 1998. – С. 352

11. Миннегалиева А.М. Язык татарской религиозно-дидактической литературы: на материале трактата по исламской юриспруденции "Мухтасар ал-Кудури": Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казан, 2007.
12. http://www.dissercat.com/content/yazyk-tatarskoi-religi_ozno_didakticheskoi-literatury-na-materiale-traktata-po-islamskoi-yuri#ixzz5b5P QjVGg
13. <http://www.dissercat.com/content/religioznaya-leksika-i-frazeologiya-kumykskogo-yazyka#ixzz5jLiCg9rY>
14. <http://hdl.handle.net/10995/38999>
15. <https://www.openrepository.ru/article?id=675824>
16. Mavlonov A. Diniy terminlarning "Saddi Iskandariy dostonida qo'llanish xususiyatlari" Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences . August, 2023. 279-281 betlar.
17. O'zbek tilining izohli lug'ati. II jild, – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022, 461-bet.
18. Xayriddin Sulton. Boburiynoma. – Toshkent: "Sharq" nashriyoti-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 1997.
19. Xayriddin Sulton. Saodat sohili. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2005.

IQTISOD FANLARI

BANK AKTIVLARI SAMARADORLIGI

*Nurfayziev Haydar**O'zbekiston Respublikasi Bank moliya akademiyasi magistranti*

Annotatsiya. Bankning rentabellik ko'rsatkichlarini hisoblash e'lon qilingan hisobotlar yordamida amalga oshiriladi. Bank rentabelligini likvidlik ko'rsatkichlari va balans aktivi va passivining tuzilishi bilan birgalikda ko'rib chiqish kerak.

Hisoblashda quyidagi moliyaviy parametrlar qo'llaniladi:

- - sof foyda (soliqdan keyingi foyda) ,moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda;

- - aktivlar qiymati (jami aktivlar)

- - 4, 5, 6, 7 balans liniyalarining aylanma mablag'lari;

- - sof daromad moliyaviy natijalar hisoboti

- - o'z mablag'lari (kapital) hisobotning „tavakkalchiliklarni qoplash uchun kapitalning yetarlilik darajasi, shubhali kreditlar va boshqa aktivlarni qoplash uchun zaxira miqdori;

- - ustav kapitali,--tavakkalchiliklarni qoplash uchun kapitalning yetarlilik darajasi, shubhali kreditlar va boshqa aktivlarni qoplash uchun zaxiralar miqdori to'g'risidagi hisobot;

Kalit so'zlar: rentabellik, aktivlar, shubhali kreditlar, aylanma mablag'lar.

Abstract. The bank's profitability indicators are calculated using published reports. Bank profitability should be considered together with liquidity indicators and the structure of balance sheet assets and liabilities.

The following financial parameters are used in the calculation:

- - net profit (profit after tax), in the statement of financial results;

- - value of assets (total assets)

- - working capital of balance lines 4, 5, 6, 7;

- - net income financial results report

- - capital sufficiency level of the report of own funds (capital) to cover risks, amount of reserve for covering doubtful loans and other assets;

- - charter capital,--a report on the level of adequacy of capital to cover risks, the amount of reserves to cover doubtful loans and other assets;

Key words: profitability, assets, doubtful loans, working capital.

Абстрактный. Показатели прибыльности банка рассчитываются на основе опубликованных отчетов. Рентабельность банка следует рассматривать совместно с показателями ликвидности и структурой балансовых активов и пассивов.

При расчете используются следующие финансовые параметры:

- - чистая прибыль (прибыль после налогообложения), в отчете о финансовых результатах;

- - стоимость активов (общие активы)
- - оборотные средства строк баланса 4, 5, 6, 7;
- - отчет о финансовых результатах по чистой прибыли
- - уровень достаточности капитала отчета собственных средств (капитала) для покрытия рисков, размер резерва на покрытие сомнительных кредитов и других активов;
- - уставный капитал, -- отчет об уровне достаточности капитала для покрытия рисков, размере резервов для покрытия сомнительных кредитов и других активов;

Ключевые слова: рентабельность, активы, сомнительные кредиты, оборотный капитал.

Bank rentabelligi. Daromadlilik - bu bankning umumiy faoliyatining juda muhim ko'rsatkichidir. Daromadlilik 1 rubl uchun daromad darajasini tavsiflaydi. investitsiya qilingan mablag'lar, bu tijorat bankiga nisbatan olingan foyda miqdori va bank aksiyadorlari (aksiyadorlari) qo'ygan mablag'lar nisbatini bildiradi. Bank faoliyatining rentabelligini butun tahlil qilish rentabellik ko'rsatkichlari va aktivlar rentabelligi, kapitalning etarliligi, foydaning daromaddagi ulushi bilan chambarchas bog'liq. Boshqacha qilib aytganda, imkoniyatlari teng bo'lgan banklar har xil natijalarga erishishi mumkin, va aksincha, aktivlarning rentabelligi va kapitalning etarliligi bo'yicha sezilarli farqlarga ega bo'lgan banklar bir xil rentabellikka erisha oladi. Tijorat bankining rentabelligi (rentabelligi) samarali bank faoliyatining asosiy ko'rsatkichlaridan biridir.

Bank rentabelligi ko'rsatkichlarini hisoblash. Bankning rentabellik ko'rsatkichlarini hisoblash e'lon qilingan hisobotlar yordamida amalga oshiriladi. Bank rentabelligini likvidlik ko'rsatkichlari va balans aktivi va passivining tuzilishi bilan birgalikda ko'rib chiqish kerak.

Hisoblashda quyidagi moliyaviy parametrlar qo'llaniladi:

- - sof foyda (soliqdan keyingi foyda) 22 -bet moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda;
- - aktivlar qiymati (jami aktivlar) 12 -bet.
- - 4, 5, 6, 7 balans liniyalarining aylanma mablag'lari;
- - sof daromad moliyaviy natijalar hisoboti 18 -bet;
- - o'z mablag'lari (kapital) hisobotning 1 -beti, tavakkalchiliklarni qoplash uchun kapitalning yetarlilik darajasi, shubhali kreditlar va boshqa aktivlarni qoplash uchun zaxira miqdori;
- - ustav kapitali 1.1.1 -bet. tavakkalchiliklarni qoplash uchun kapitalning yetarlilik darajasi, shubhali kreditlar va boshqa aktivlarni qoplash uchun zaxiralar miqdori to'g'risidagi hisobot;

Bu ko'rsatkichlardan foydalanib, biz quyidagi rentabellik ko'rsatkichlarini hisoblaymiz. Ko'rsatkichlarni hisoblash 01.10.2014 yildagi e'lon qilingan hisobot ma'lumotlariga va 01.01.2014 yildagi ma'lumotlarga ko'ra taqqoslash uchun amalga oshiriladi. "Bank VTB 24" OAJ.

Aktivlarning rentabelligi (ROA) (K1) sof daromadning aktivlarga nisbati bilan belgilanadi. Bu ko'rsatkich barcha aktivlarning umumiy rentabellik darajasini tavsiflaydi.

$$K1 = \text{sof foyda} / \text{aktiv qiymati} * 100.$$

$$K1 \text{ n.p.} = 20729863/202949877 * 100 = 1.02.$$

$$K1 \text{ kp} = 16433088/2297347348 * 100 = 0,72.$$

Ishchi aktivlarning rentabelligi (K 2) sof foydaning aylanma aktivlar miqdoriga nisbati bilan belgilanadi.

$$K2 = \text{sof foyda} / \text{aylanma aktivlar} * 100.$$

$$K2 \text{ n.p.} = 20729863/1784053799 * 100 = 1.16.$$

$$K2 \text{ p.} = 16433088/2104165892 * 100 = 0,78.$$

Sof qiymatning multiplikatori (K 3) aktivlar qiymatining o'z sarmoyasi qiymatiga nisbati bilan hisoblanadi.

$$K3 = \text{aktivlar qiymati} / \text{kapital}.$$

$$K3 \text{ n.p.} = 2029498877/219571432 = 9.24.$$

$$K3 \text{ p.} = 2297347348/247092986 = 9.29.$$

Kapitalning rentabelligi (K 4) sof daromadning o'z kapitaliga nisbati bilan belgilanadi. Bu ko'rsatkich kapitalning etarligini tavsiflaydi, bu rentabellikning eng muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Bu tahlilning asosiy yo'nalishi bo'lishi kerak. U aksiyadorlar nuqtai nazaridan rentabellikni o'lchaydi.

$$K4 = \text{sof daromad} / \text{kapital} * 100.$$

$$K4 \text{ n.p.} = 137158021/219571432 * 100 = 62.47.$$

$$K4 \text{ p.} = 100609613/247092986 * 100 = 40.72.$$

O'z ustav kapitalining rentabelligi (ROE) (K 5) sof daromadning ustav kapitali miqdoriga nisbati sifatida o'z kapitalining rentabelligi ko'rsatkichini ishlab chiqishda hisoblanadi.

$$K5 = \text{sof daromad} / \text{ustav kapitali} * 100.$$

$$K5 \text{ n.p.} = 137158021/74394401 * 100 = 27.86.$$

$$K5 \text{ p.} = 100609613/91564891 * 100 = 17,95.$$

Ko'rsatkichlar (K 1 va K 2) barcha aktivlar va aylanma mablag'lar asosida hisoblab chiqiladi, ular faqat bank samaradorligini bilvosita tavsiflaydi. Ko'rsatkichlar (K 4 va K 5) kapital egasi nuqtai nazaridan rentabellikni o'lchaydi. Bu ko'rsatkichlarning kamchiliklari shundaki, ular o'z mablag'lari yoki ustav kapitalining etishmasligi bilan ham juda yuqori bo'lishi mumkin. Shuning uchun, bu koeffitsientlarni hisoblashda, o'z kapitalini nafaqat to'langan, balki to'lanmagan qismini ham aniqlashda hisob -kitoblarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Bankning to'lanmagan ustav kapitalining miqdori balansdan tashqari hisobda aks ettiriladi.

Foyda hajmi va uning tarkibi, bu umumlashtiruvchi ko'rsatkichning barcha ahamiyati bilan, har doim ham bank ko'rsatkichlari darajasi to'g'risida to'liq ma'lumot bermaydi. Bank rentabelligining yakuniy xarakteristikasini uning rentabelligi deb hisoblash mumkin.

Daromadlilik foydani xarajatlarga nisbatini ko'rsatadi va shu ma'noda bankning samaradorligini tavsiflaydi, ya'ni. uning moliyaviy resurslarini qaytarish, sifat ko'rsatkichlari bilan mutlaq ko'rsatkichlar tahlilini to'ldirish. Rentabellik ko'rsatkichlarining umumiy iqtisodiy ma'nosi, ular bankning har bir sarflagan mablag'idan (o'z va qarzga olingan) rublni tavsiflashida namoyon bo'ladi.

Turli xil ROI ko'rsatkichlari mavjud.

Bankning umumiy rentabellik darajasi sizga bankning umumiy rentabelligini, shuningdek 1 rublga tushadigan foydani baholash imkonini beradi. daromad (foydaning daromaddagi ulushi):

Jahon amaliyotida bu ko'rsatkich bankning umumiy rentabelligi ko'rsatkichi (o'z kapitalining rentabelligi) bilan belgilanadi. Bu ko'rsatkich jahon amaliyotida o'z nomini oldi **ROE**. U bankning umumiy balansi yoki sof foydasining (P) o'z kapitaliga (K) yoki to'langan ustav kapitaliga nisbati sifatida hisoblanadi:

$$R_1 = \frac{II}{K} 100\%.$$

Bu va boshqa rentabellik ko'rsatkichlarini hisoblash mamlakatda qabul qilingan hisobot va buxgalteriya tizimiga bog'liq. Rossiya sharoitida balans foydasi hozirda rentabellik ko'rsatkichini hisoblash uchun ishlatiladi.

ROE aksiyadorlar (aksiyadorlar) tomonidan qo'yilgan mablag'larning unumdorligini tavsiflovchi bankning samaradorligini ko'rsatadi. Miqdor **ROE** o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'larning bank balansining umumiy valyutasidagi nisbatiga bevosita bog'liq. Shu bilan birga, ustav kapitalining ulushi qanchalik katta bo'lsa va bank ishonchi qanchalik yuqori bo'lsa, kapitalingizning yuqori rentabelligini ta'minlash shunchalik qiyin bo'ladi.

Bankning umumiy rentabelligining yana bir muhim ko'rsatkichi - bu aktivlarning rentabelligi **IYUA**, bank aktivlari rubliga tegishli bo'lgan foyda miqdorini ko'rsatadi. Bu ko'rsatkich bankning faol operatsiyalari samaradorligini, umuman bank boshqaruvi samaradorligini tahlil qilish uchun ishlatiladi va quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$R_2 = \frac{II}{A} 100\%.$$

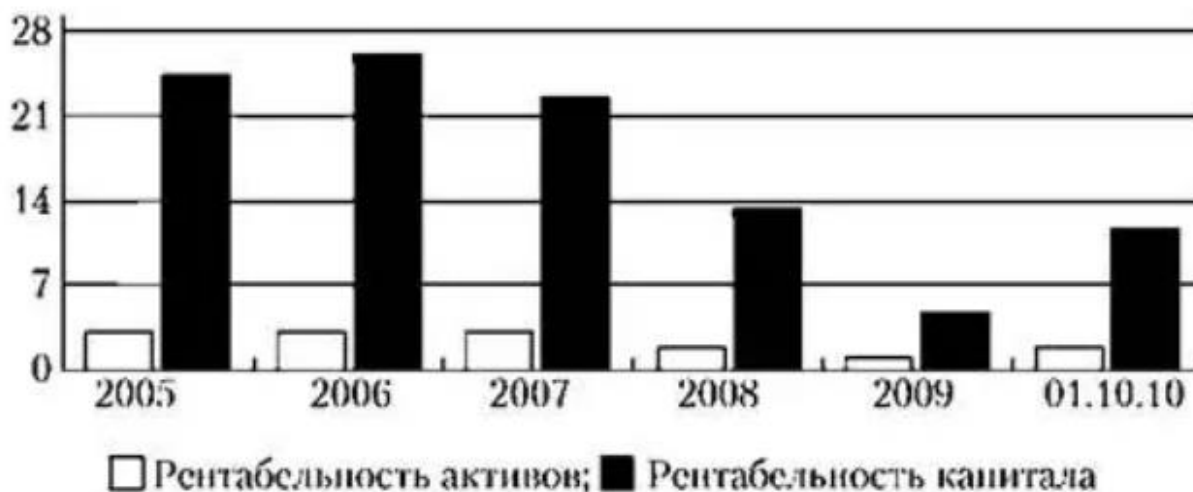
bu erda A - aktivlarning o'rtacha qiymati.

Bu rentabellik ko'rsatkichining ijobiy dinamikasi bank aktivlaridan foydalanish samaradorligining oshishini tavsiflaydi. Shu bilan birga, bu ko'rsatkichning tez o'sishi aktivlarni joylashtirish bilan bog'liq xavflar darajasining oshganligidan dalolat beradi.

Bu ko'rsatkich bir bankning rentabelligini boshqasining rentabelligi bilan solishtirish uchun ishlatiladi. Ko'rsatkichning past darajasi yuqori operatsion xarajatlar yoki konservativ kreditlash va investitsiya siyosati natijasi bo'lishi mumkin.

2009 yilda kredit tashkilotlari aktivlarining rentabelligi keskin kamaydi - 0,7% *, va o'z kapitalining rentabelligi - 4,9% gacha (2008 yilda bu ko'rsatkichlar mos ravishda 1,8 va 13,3% ni tashkil etdi). Yil davomida aktivlarning rentabelligi

699 bankda yoki 66,1% faoliyat ko'rsatayotgan kredit tashkilotlarida, o'z kapitalining rentabelligi esa 737 bankda yoki 69,7% ga kamaydi. 2010 yil 1 yanvar holatiga bank aktivlarining rentabelligi 1,7% ni, o'z kapitalining rentabelligi 13,2% ni tashkil etdi. 2005-2010 yillar uchun bu ko'rsatkichlarning dinamikasi. rasmda ko'rsatilgan. 17.1.

Rossiya banking bank aktivlari va kapitalining rentabelligini hisoblash metodologiyasiga ko'ra, moliyaviy natija aktivlar va kapitalning o'rtacha narxini bildiradi va daromadlar tarkibi ko'rsatkichi bir martalik sof daromadning ulushi sifatida aniqlanadi. moliyaviy natijalar bilan bog'liq operatsiyalar.

Aktivlar va kapitalning rentabelligi ko'rsatkichlari va daromadlar tuzilmasining ko'rsatkichi bankning moliyaviy barqarorligini baholashda foydalaniladigan rentabellikni baholash ko'rsatkichlari guruhiga kiritilgan (jami oltitasi). Shu bilan birga, rentabellik ko'rsatkichlari rentabellikni baholash ko'rsatkichlari guruhi uchun umumiy natijani hisoblashda eng katta vaznga ega, bu guruhning barcha oltita ko'rsatkichlarining o'rtacha o'rtacha ko'rsatkichidir.

Bankning moliyaviy barqarorligini baholash uchun indikatorlarning beshta guruhidan foydalaniladi. Bankning moliyaviy barqarorligi, agar natijalar barcha ko'rsatkichlar guruhlari uchun "qoniqarli" bo'lsa, bankni depozitlarni sug'urtalash tizimida ishtirok etish talablariga muvofiq deb e'tirof etish uchun etarli deb hisoblanadi.

Ko'rsatkichlar va $R2$ qaram; R ((- bu mahsulotga teng universal ko'rsatkich $R2$ va kapitalning adekvatlik darajasi LZ:

Bu koeffitsient shuni ko'rsatadiki, bank faoliyatining rentabelligi to'g'ridan - to'g'ri aktivlarning rentabelligiga bog'liq va kapitalning yetarlilik koeffitsienti bilan teskari bog'liqdir.

Shu bilan birga, bank o'z kapitaliga ega bo'lgan aktivlarning minimal garovga ega bo'lganida ishlashi foydali bo'ladi. Kapital rentabelligini oshirish R (/ o'sish tufayli SCH chegarasi bor, chunki bank aktivlarining o'sishi bank resurslarining o'sishi bilan ta'minlanishi kerak.

Shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi vaqtda Rossiya banklarining balans ma'lumotlari (va ularga ilova) rentabellik ko'rsatkichlarining turli xil variantlarini hisoblash uchun etarli ma'lumotga ega emas.

Daromadlilikning turli jihatlarini tahlil qilish bankning aktiv va passiv operatsiyalari rentabellik ko'rsatkichlarini hisoblashni talab qiladi. Faol operatsiyalar bank daromadining asosiy manbai bo'lib, shundan kelib chiqib, bank rentabelligi faol operatsiyalar samaradorligi bilan belgilanadi. Faol operatsiyalarning ayrim turlarining rentabelligini (kredit, investitsiya, valyuta va boshqalar) hisoblash va tahlil qilish uchun har bir turdagi faol guruhlar uchun olingan daromad miqdorini aniqlash kerak.

bitimlar tuzing va ularni tegishli xarajatlar miqdori bilan solishtiring.

$$R_{ai} = \frac{D_i}{A_i} 100\%.$$

qayerda R_{ai} - i-turdagi operatsiyalar rentabelligi; - i-turdagi operatsiyalarni bajarishdan olingan daromad miqdori; A (-- i-turdagi operatsiyalarni bajarishda ishlatiladigan aktivlarning o'rtacha qiymati.

Bank resurslari jalb qilingan passiv operatsiyalarning rentabelligi jalb qilingan resurslarning umumiy miqdorining bank investitsiyalarining umumiy miqdoriga nisbati sifatida hisoblanadi:

Majburiyatlarni jalb qilishning rentabelligi (samaradorligi) ning umumiy tavsifi jalb qilingan resurslarning ma'lum turlari bo'yicha rentabellik ko'rsatkichlari bilan aniqlanishi kerak: depozitlar, vekselar, banklararo kreditlar.

Kredit tashkilotining rentabelligi va rentabelligi o'rtasidagi bog'liqlik, ularning xarakterli xususiyatlari

Kredit tashkilotining asosiy maqsadi barqaror, barqaror, uzoq muddatli faoliyati va bank ishidagi mustahkam mavqei bilan maksimal foyda olishdir.

Shu bilan birga, foyda ko'rsatkichi banklarning samarali ishlashining asosiy ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

Banklar olgan foyda yoki zarar hajmi barcha aktiv va passiv operatsiyalar samaradorligini aks ettiradi. Shuning uchun bank faoliyatining moliyaviy natijasini, uning tarkibiy qismlari va dinamikasining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash tijorat banklari ishini tahlil qilishda asosiy o'rinlardan birini egallaydi.

Foyda miqdori asosan olingan daromad miqdori va sarflangan xarajatlar miqdoriga bog'liq.

Joriy yil uchun foyda bank balansida bank daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Moliyaviy yil oxirida (yillik buxgalteriya hisoboti tuzilgandan keyin) o'tgan yil foydasi aksiyadorlar (ishtirokchilar) tomonidan tasdiqlangan ko'rsatmalarga muvofiq yillik yig'ilishda taqsimlanadigan alohida balansda aks ettiriladi. bank.

Mustaqil auditorlar tomonidan tasdiqlangan sof foyda miqdori banklar mol - mulking o'sishi va yangilanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi, bu barqaror

moliyaviy holat va balans likvidligini kafolatlaydi, dividendlarning tegishli darajasini ta'minlaydi va yaxshilaydi. bank mahsulotlari va xizmatlarining sifati.

Kredit tashkilotining foydasi hajmi, tarkibi va dinamikasidagi o'zgarishlar har xil yo'nalishlarda tahlil qilinadi. Bularga quyidagilar kiradi:

- joriy yil uchun foyda hajmini tahlil qilish;
- balans foydasi va uning tuzilishini hisoblash va tahlil qilish;
- sof foyda miqdorini tahlil qilish;
- sof foydani ishlatish yo'nalishlari;
- har bir tarkibiy bo'linma tomonidan olingan foyda miqdorini tahlil qilish;
- bank faoliyatining asosiy yo'nalishlarining rentabelligi va boshqalar.

Amalda, banklarning foyda darajasini tahlil qilish uchta usulni nazarda tutadi:

1. Foyda manbalarini tizimli tahlil qilish;
2. Foyda ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish (omillarni tahlil qilish);
3. Amaliy moliyaviy koeffitsientlar tizimini o'rganish.

Foyda miqdori va ularning tarkibi, bu ko'rsatkichning ahamiyatiga qaramay, ba'zida banklar faoliyati ko'rsatkichlari to'g'risida to'liq tasavvurga ega emas. Banklarning rentabelligini tahlil qilishning yakuniy bosqichi ularning rentabelligini yoki daromadlilik darajasini hisoblashni o'z ichiga oladi.

Rentabellik ko'rsatkichlarining umumiy iqtisodiy ma'nosi shundaki, ular har bir sarflangan (o'z va qarzga olingan) rubldan bank olgan foydani oqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi "Markaziy banki to'g'risida"gi qonun. T. "O'zbekiston" 1995y 21-dekabr
2. O'zbekiston Respublikasining "Mikromoliyalash to'g'risida"gi Qonuni. 2006. 15-sentyabr. O'RQ-50-son. Qonunchilik palatasi tomonidan 2006-yil 21-iyunda qabul qilingan va Senat tomonidan 2006-yil 25-avgustda ma'qullangan.
3. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2013 yil 24 yanvardagi 734-1 sonli "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan mikrocredit tashkilotlari va lombardlar faoliyatini tekshirish tartibi to'g'risida"gi Nizom
4. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankning 2007 yil 21 iyuldagi 20/3-sonli "Kredit uyushmalari, mikrocredit tashkilotlari va lombardlar tomonidan kassa operatsiyalarini amalga oshirish qoidalari to'g'risida"gi Nizom.